שמריהו לוין

מרד הנעורים

ד"ר שמריהו לוין

מזכרונות חיי

ספר שני

מדד הנעורים

עברית בידי ד"ר צבי ויסלבסקי

הוצאת „דביר" תל־אביב, תרצ"ז

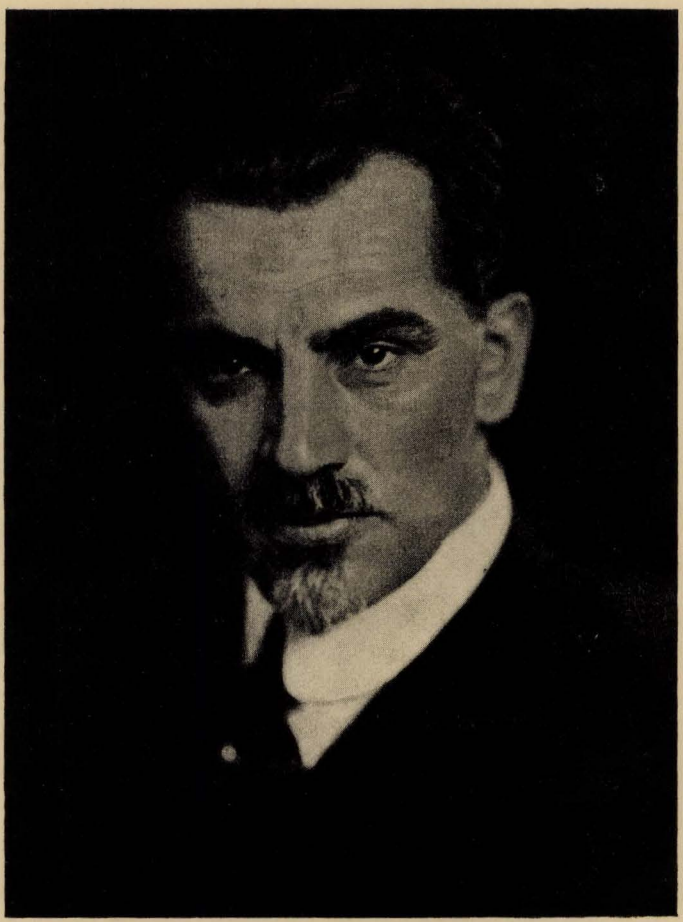
Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

כל הזכויות שמורות
Copyright 1937, by the "Dvir" Co. Ltd., Tel-Aviv

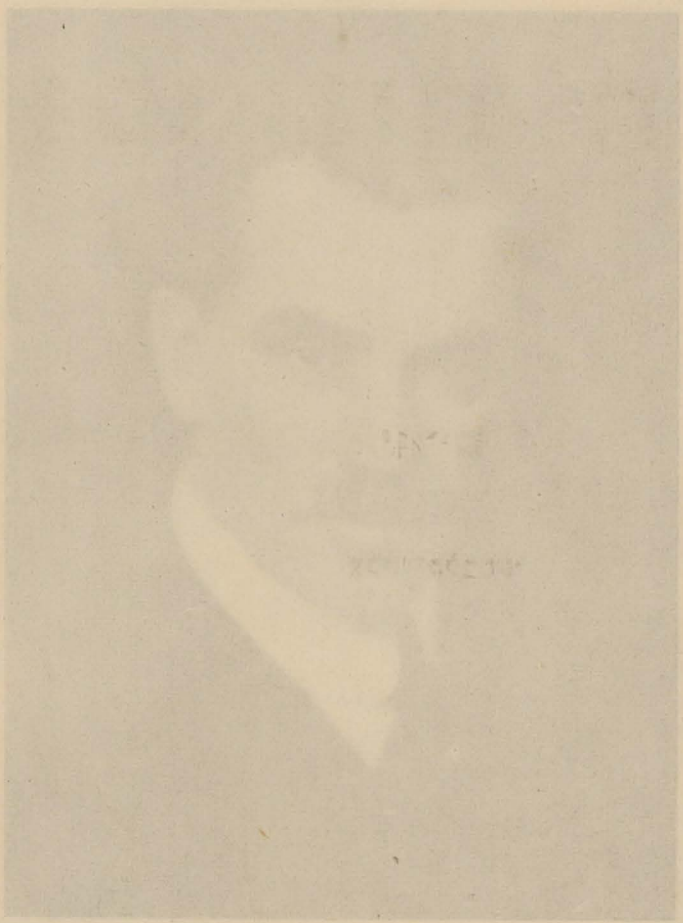
Printed in Palestine
נדפס בארץ־ישראל

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

דפוס קיאופרטיבי „הפועל הצעיר", תל־אביב

ד"ר שמריהו לוין

תוכן העניינים:

פרק	ראשון — תחילת הפרעות	1
„	שני — מתבוללים ולאומיים	8
„	שלישי — התקופה החדשה	16
„	רביעי — ניטלה המנוחה	24
„	חמישי — ברזין	32
„	ששי — הבריחה	42
„	שביעי — ווילנא	57
„	שמיני — מינסק	67
„	תשיעי — בית הספר הריאלי	81
„	עשירי — שליט ואינקביזיטור	92
„	אחד עשר — המקופחים	100
„	שנים עשר — הייתי חייל רוסי	112
„	שלשה עשר — עדן ועציים	124
„	ארבעה עשר — בדרך לארץ ישראל	135
„	חמשה עשר — כשלון	147
„	ששה עשר — ימי למודי באוניברסיטה של ברלין	161
„	שבעה עשר — האגודה היהודית־הרוסית	172
„	שמונה עשר — שכר ואידיאלים	181
„	תשעה עשר — אנו נלחמים בברון הירש	193
„	עשרים — מקרה מות באמצע	201
„	עשרים ואחד — ימי למודי האחרונים בברלין	205
„	עשרים ושנים — חסל סדר העלומים	214

פרק ראשון

תחילת הפרעות

ימי ילדותי ושחרות נעורי עברו עלי בעולם צר אבל מוצק, בעולם שהיה ספוג כולו רוח ישראל סבא, בעולם שעמד על צרכי ישראל ועניניו, רווי כולו דאגה וחרדה להוה של ישראל ושקוי תקוות עתידו. עולם קטן כשהוא לעצמו ורחב ידים בשבילי: סגור במסגרתו ותחום בתחומיו, אבל שלם בפנימיותו, בן חורין בתוך תוכו, כמעט עומד ברשות עצמו. ובתוך עולם זה נרקמה רקמת חיי וגדלה ונתפתחה עצמותי. סערות־קרב פנימיות עוד לא הסעירו את רוחי, זעזועי קרעים שבלב עוד לא ערערו את יסודות נשמתי. המחצית השניה של עיירתי, שמיושבת היתה על ידי שאינם בני ברית, לא תפסה אלא מקום זעיר בהכרתי ולא נקנתה לה אחיזה בחיי נפשי. לא ידע לבי אהבה אליה ושנאה לא קננה בנשמתי לה; זרה היתה לי ולא קרבנו זה אל זה כל ימי הילדות.

ורק מלחמת רוסיה־טורקיה הכניסה תמורה בלבי וקרעה אשנב בתוך החומה שסגרה עלי, על חומת הגיטו שלי, בפני המציאות הרוסית העצומה. ומופלא הדבר, שמעולם לא עלה על דעתי, על דעת ילד בן הגיטו, שגדל בחיק התלמוד ושקוע היה בחוג הצר של העניינים הפעוטים, הצרים של העיירה, לשאול: מה לי בעצם ולמלחמה זו? מה אני לה ומה לה ולי? מה איכפת לי, אם יתנוסס על בית היראה של סופיה בקושטא חצי הסהר או הצלב? מה לי ולהתנצחות זו, שמתנצחים העמים על מפתחותיו של הבוספורוס ועל המבוא לדרדנלים? שוב לא ידעתי אלא זו בלבד, שפתאום נשתלבו חיי בתוך הסבך של שאלות מדיניות קשות. עובדה זו בלבד, שצעירים מישראל, צעירים שידעתים יפה יפה ומקצתם אף קרובים היו לי קורבת משפחה, מצווים היו לצאת למערכות המלחמה, הבהירה לי פתע, שאין אנו אדונים לעצמנו ולגורלנו אלא קשורים אנו אל העם הרוסי הכביר והעצום, ולו, לפחות, בקשר של חוכר אל בעל האחוזה־אדוניו. אלא שמשולים הננו לחוכרים אלה, שמעלים את מסיהם לאדונים לא בדמים־מעות בלבד אלא גם בדמי־הנפש, כל שעה שבעל האחוזה בא בריב ומלחמה עם שכנו.

לא נראה הדבר אפילו בחלום, לא לי ולא לגדולים ממני בחכמה ובשנים

בסביסלוביץ, שהנה יבוא יום — והיום הזה עומד מאחורי כתלנו — בו נהיה נדונים חו״ח לפרוע מס־דמים זה לא במלחמה אלא בשעת שלום, ולא בצוות עם בעל האחוזה שלנו בצאתו להגן על ארצו מולדתו, אלא לו בלבד, כדי להשביע את התאבון הלוהט והמכלה של יצר החיה שבו. תהום איומה רבוצה בין האסון הטבעי, הנתון לתפיסת השכל של מלחמה בחבורה באויב המשותף ובין פרעות, שפורע צד אחד החזק בחברו החלש, ושלא מדרך הטבע הוא ומוח אדם אינו סובלו, ושוב אין בידי דמיון מנחש עתידות לגשר גשר ביניהם. הפרעות הראשונות באודיסה נדמו כמקרה בלבד, כמאורע פרט, ונידונו מיד לשכחה. היה במסיבות המאורעות האלה משום מקצת נחמה. הרי הם, היונים, צוררי ישראל מימות עולם, שערכו בנו פרעות אלה; ואלו הרוסים לא היו אלא בבחינת גרורים לפרעות. אכן עם מיוחד במינו הוא עם ישראל, ואין מי שידמה לו בחכמה זו של הטעאה עצמית. שבח ותהלה לבורא עולם, שהיונים פתחו בהן בפרעות כנגד ישראל ולא הרוסים! ושוב לא עלה על דעת איש להעמיק ראות, לעמוד על טיבה של עובדה זו, שהיונים — ואף הם אינם אלא חוכרים בלבד — העזו לפרוע פרעות ביהודים בעיר, שמספר תושביה מישראל עולה בהרבה על מספר תושביה מבני יון, והללו כמעט לא באו על ענשם. להסיק מכאן את המסקנות ההגיוניות — למעלה מכחו של ישראל; זקוקים היו בני ישראל לנחמה מדומה וזו נמצאה להם. חוששים היו לפקוח את עיניהם לרחבה ולהסתכל בפני האמת הנוראה.

כבר ספרתי, שהמלחמה הרוסית־הטורקית פרצה פירצה ראשונה בחומת הגיטו הרוחני שלי. הזעזוע שנזדעזעתי מן הפרצה השניה היה כביר ועצום מן הזעזוע הראשון: מתכוון אני כלפי הרצח שרצחו את אלכסנדר השני. ואף כאן לא עלה על דעתי לשאול, מה לי בעצם, מי ומי ישב על כסא המלכות של רוסיה. והריני רואה בעיני רוחי את המאורע ורשמו כביום נתינתם וחויתם, רואה אני את פניהם המאובנים של בני ישראל בבית הכנסת, בשעה שהפריסטב (שר העיר) עומד ומקריא את הטלגרמה המדהימה על הרצח. ללא אומר ודברים, בראשים מורכנים נגררו היהודים מבית התפלה ונתפזרו לבתיהם. שחקני פורים נשתמטו אחד אחד מבוישים; סעודת פורים עמדה על השלחן, ויד אדם לא נגעה בה. שבתה שמחת פורים, ורוח של תענית נטלה את מקומה. נתכווץ לבה של אומה שלמה בפחד לא יובע וביראה אין אומר. שקעו השמים מטה מטה ונתעטפו עננים שחורים, וימים רבים, רבים עברו עד שנתפזרו ענני שחור אלה.

ושוב עלינו ליתן את דעתנו על כך, ששלטונו של ניקוליוס הראשון —

זו תקופתו של המן הזמן החדש על שנאתו ללא גבול את ישראל ועל פקודותיו האכזריות — עדיין חי היה ומרטט בזכרונו של ישראל. והזכרון הקשה והאיום ביותר — זכרון בתי האולפנא לקנטוניסטים, זו האינקביזיציה האיומה ביותר, איומה אף מן האינקביזיציה האספמית המפורסמת לגנאי, שכן אינקביזיציה זו אספמית לא נגזרה אלא על הגדולים ואלו האינקביזיציה של בתי־האולפנא ההם גזרה על הילדים, על קטנים שלא טעמו עדיין טעם חיים. אכן השטן הוא ולא אחר, הוא שהכניס את הרעיון הזה בלב השליט! שנים מן הקנטוניסטים האלה עוד חיים היו בעיירתנו: לעזר החיל ומוטיה החיל. הם מילאו את חוק עבודתם בצבא בשלמותו — שלשים וחמש שנים רצופות: כשהיו בני עשר נחטפו מבית אמם ונשלחו לארץ גזירה, ורק כשמלאו להם ארבעים וחמש שנה שבו לעיירתם ואל בתיהם. מוטיה היה ממעט שיחה, כנגד זה היה לעזר מסיח ברצון על כל מה שעבר, מתנה את סבלותיו, ואני הייתי כולי אוזן קשבת, כולי חיל ורעדה, לספוריו, שכל אחד נורא ואיום היה מחברו. וכשהייתי שומע לפרשת חייו הדם מקפיא בעורקים.

אף בית אב אחד לא היה בטוח, שלא יבואו ויגזלו ממנו את בניו. בשעות לילה עמוקות פורצים היו לפתע ה„בלשים־החוטפים" אל הבית וגוררים את הילד ממטתו. האב עומד וצווח צוחת יאוש, מתנפל לרגלי החוטפים, כורע ומתחנן על נפש ילדו; האם מתיפחת ומתעלפת. לשוא. נסתמו דרכי ההצלה למטה, ננעלו שערי שמים מלמעלה. „חיה בשלום, ילדי היקר מכל יקר, חיה בטוב לעולמים. מהיום לא יד אב תדריך ותנהל אותך בחיים, לא שפתי אם תנשקנה את פניך המתוקים. המקום אשר אתה הולך אליו, רחוק, רחוק הוא מאתנו. יעמוד גופך הרך והענוג בתלאות הדרך הארוכה ותבוא בשלום אל מחוז חפצם של מעניך, ונמסרת בידי „דוד", והוא ישמור עליך ויאלפך. הוא יהיה מחנכך ומדריכך ויוליכך בדרכים לא ידעו אבותיך, בדרכי עבודה זרה. ואם שכח תשכחנו, אם תשכח את התפלה, שלמדנוך בהיותך תינוק רך, את תפלת הבוקר שנתפללת בשעה שפקחת את עיניך, אם תשכח את „קריאת שמע", בה עצמת את עיניך ערב ערב, אם יעקרו מלבך אלה ו„דודך מורך" יביא לך טלית של מתכת (צלב בפי ישראל של הדורות הקודמים), ילדי: זכור תזכור כל ימי חייך את אלהיך, אל עושה שמים וארץ, ושמור אמונים לאמונתנו".

מחזות כאלה — נוראים ואינם נמחים לעולם — נשנו תכופות בבתי ישראל וביחוד בבתי עניי ישראל. רוב הקרבנות הרכים לא היו מוציאים את שעת נסיעתם,

וקבריהם הפזורים בדרכי רוסיה הגדולה שרידים הם של שביל היסורים והתלאה אשר מצאום; אף במדבריות הכפור והקרח של סיביריה נכרים עקבותיהם.

מן הנשארים בחיים לא עמדו רובם ביסורי הענוי של בתי האולפנא לחיילים צעירים אלה; לא היו עוברים ימים מרובים והיו נכנעים בפני המציק לתפארת ולתהלה של הכנסיה האורתודוכסית התקיפה והעצומה. אולם בין ילדים נחטפים אלה היו גם גבורים, גבורי אמת ואמונה, בעורקיהם נזל דם קדושים יוצאים להורג על קדוש השם. הם לא היו נכנעים ונשמתם לא נכרעה. אחרי נדודים ארוכים, שאף ותיקי נדודים ותלאות לא היו עומדים בהם, נתונים היו הללו במשך שלשים שנה ולפעמים למעלה מזה לשיטה שלמה של ענויים דקים מן הדקים, ואף על פי כן לא חלשה עליהם דעתם ולא נתרופפו באמונתם. וכשתמו ימי שירותם בצבא חוזרים היו לעיירותיהם וה„טלית קטן" והסדור — צידה לדרך שקבלו מאבותיהם עם יציאה לדרך היסורים — בידיהם: עדים למסירות שבאמונה. אלפי הרצאות ותעודות אין מספר העידו על אמתתם של התאורים, שתארו ה„נחטפים" את המוראות ואת היסורים שעברו עליהם. נוהגים היו להפריש את הילדים שנתעצמו באמונתם ועמדו על דעתם מכל השאר לקבוצה מיוחדת. במשך שבוע ימים היו מאכילים אותם דגים מלוחים ושאר מאכלות ממולחים ומפולפלים ומבוצלים ולא היו נותנים להם מים לשתות אלא כדי להחזיק את הנשמה בגוף. עם תום שבוע כזה היו מכניסים את הילדים לחדר הזעה של בית המרחץ הרוסי הידוע, מעלים עליהם הבל נורא, הצמאון היה מתגבר והולך, וכשהילדים היו משרבבים את לשונם לטפת מים — אותה שעה היה נגלה עליהם ה„דוד", בידו האחת כד מים משיבים נפש וביד השניה הצלב. ושוב ננעלו שערי עמידה על המקח: הפרס היה קבוע ועומד — נפש מישראל בעד גמיעת מים צוננים.

היפלא הדבר, שבני ישראל שברוסיה ראו בו באלכסנדר השני, שעלה על כסא המלוכה אחרי מות ניקוליוס הראשון, את גואלם ומושיעם? כל שליט אחר שהיה בא במקומו של ניקוליוס הראשון היה נדמה עליהם כפודה ומציל, ועל אחת כמה וכמה אלכסנדר השני, שנתפרסם לשבח על שום טוב לבו ועל שום כוונותיו הטובות שנתכוון לעשות לעמו עוד לפני עלותו על כסא המלוכה. ואמנם במחצית הראשונה לשלטונו לא הכזיב אלכסנדר את התקוות שתלו בו. לא רק לישראל היה מושל צדק ואמת; תקופה ראשונה זו בשלטונו היא מכל הבחינות אחת הפרשיות הנודעות לתהלה של מלכות רוסיה ותולדותיה. הוא עמד ותקן כמה וכמה תקנות מועילות לרבים וחשובות מאוד: בטול הבעלות על גופם של

האכרים, תקנות בית דין של שופטים מושבעים, סדור חדש של עניני העיריות. אלמלי נתרחבו ונתפתחו תקונים אלה היתה רוסיה, זו ארץ אירופית למחצה ואסיאטית למחצה, צועדת עוד לפני יובל שנים בדרך, המוליכה אל ההשכלה ואל ההתקדמות. אולם כנראה לא זכתה רוסיה למצוא את אשרה ואת גידולה בדרך התפתחות רגילה ושכיחה. במחצית השניה לשלטונו של אלכסנדר השני גדלה השפעת האצילים, שחרדים היו שלא יבולע להם וליתר זכיותיהם, על המלך אלכסנדר, ופתחה עונתה של הריאקציה. עמדה הממשלה והתחילה מקצצת באותם התיקונים־הנצנים, שהיא עצמה שתלה ותקנה אותם. שר המשחית של האומה הרוסית שוב נתגבר ונתעצם והרחיב את התהום הרבוצה בין השדרות המשכילים שבאומה ובין הממשלה, ושוב אי אפשר היה לסתמה ולגשר עליה. המערכה הראשונה של המחזה נגמר ברצח המלך „המתקן", ברצח אלכסנדר השני.

ידוע ידעו בני ישראל אשר ברוסיה, שאין להם לתלות תקוות מרובות ונאות באלכסנדר השלישי. ידוע היה ברבים, שמלך זה אדוק מאוד ביראתם, ורואה בהם בישראל דרך השפופרת של הכנסיה הפרבוסלבית. ואף זה לא היה בבחינת סוד, שעוד בהיותו יורש עצר, נתן לו לצורר היהודים המובהק לוטוסטנסקי מתנה, מתנת תודה, טבעת, על ספרו של זה, המדבר על „מצות ישראל" להשתמש בדמי נוצרים לשם מצוה. העתונות הרוסית, שבימי המחצית השניה של מלוכת אלכסנדר השני, לא היתה מחמיצה את השעה מלהתקיף על ישראל, עמדה עכשיו והטילה את ארסה. העתונים הגדולים שבעיר הבירה פטרבורג וכן כמה מן העתונים החשובים אשר ברחבי המדינה נתמכו על ידי הממשלה, ובדין מקובלים היו הללו על הבריות כעתונים רשמיים למחצה, שדעת הממשלה והפקידים העליונים נשמעת מעל עמודיהם. מתוך מנהגה זה של העתונות ברור היה לכל אדם, שהיהודים נדונו לבוז ולדראון, ואף אדם לא יהין להרים את קולו לטובתם ולא ינקוף אצבע לרוחתם.

הפרעות הראשונות פרצו ב־16 באפריל שנת 1881 — במלאות ששה שבועות בדיוק אחרי הרצח של אלכסנדר השני — בעיר יליסבטגרד. ששה שבועות אלה בדין שיקראו שבועות הדגירה או שבועות ההרעלה, מיום שחדר הרעל של העתונות הרוסית לתוך גוף העם הרוסי ועד היום, שהרעל פעל בו את פעולתו השלמה. אחרי יליסבטגרד — קיוב, ואחריה אודיסה, — מקומות שנערכו בהם המחזות הגדולים ביותר של הפרעות. דרך אגב פרעו ושדדו עשרות ישובים קטנים.

קשה מאוד לתאר כעבור כמה וכמה שנים את הרושם, שעשו הידיעות על התפרצות הפרעות וחורבנן על הישובים היהודים הרחוקים בפחות או ביותר ממרכזי המאורעות. בסביסלוביץ לא הגיעו הדברים לידי פרעות, אולם אימתן של פרעות תלויה היתה כמעט בחוש על ראשינו. היו ימים, שהיינו מתקנאים בהן בערים, שכבר עברה עליהן כוס זו: מוטב קץ לאחר אימה מאשר אימה ללא קץ. אימה זו שאי אפשר היה להתנער הימנה, סתומות אלה שרדפו אותנו בבית ובחוץ, צפית־עולם זו לסערה, שהנה תתחולל על ראשינו, והסערה לא התחוללה, — מה גדולים יסורים אלה ומה קשה לתארם בחרט אנוש! זכור לי, שבני ישראל שבעיירתנו היו מתהלכים כצללי עצמם. הם לא יכלו לשכב ולצפות למותם־קצם, על כרחם עשו את המוטל עליהם לפרנסתם ולפרנסת ביתם, ועם שדלים ועלובים היו צרכיהם, צרכי הכרח ומותרות, לא היו רשאים מלפרוש ממנהגם תמיד לבוא במשא ומתן עם שכניהם שלא מבני ברית. והיחסים שבינינו היו כבימות עולם, כתמיד, כיחסי שכנים; הרי שאינם בני ברית אלה היו בני ארצנו, בני אדמת אלהים משותפת. אבל כל זה היה בעבר, אתמול, והיום נשתנו הדברים, מה נשתנו. מי חכם ויכנס ללבם של אלה, לראות, מה מחשבות מקננות בלבותיהם? אף הר געש רובץ לו בשלום ובשלוה רגעים מועטים לפני פרוץ הלבה...

קוראים היינו את העתונים העבריים. ואף על פי שאינם בני ברית לא היו עדיין בני מקרא בעתונים, הרי ידעו יפה, מה כתוב בהם, ומי יכול היה לנחש ולומר, מה השפעה משפיעות הידיעות על הפרעות, שפירושי שנאה ובוז בצדן, על רוחם של הקוראים והשומעים של שכנינו? הרגש הרגשנו: כבולים אנו בידינו וברגלינו ונתונים אנו לשבט ולחסד לעם הרוסי. הקשה בקללות התוכחה נתקיימה בנו: „בבוקר תאמר: מי יתן ערב, ובערב — מי יתן בוקר". הם הם היסורים של פחד נפשי, פחד עולם. והכלימה! ואי אתה יודע, מה גדול ממה: הכאב או הכלימה. בוש היה היהודי להסתכל בפני חברו שאינו בן ברית. והיו משתדלים בני ישראל לבלתי הסתכל במי פנים אל פנים, עין בעין, שלא מבני ישראל. חושש היה למבטו של זה, שמא תצוד עינו ניצוץ של שנאה בעיני בן שיחו הנוצרי. וחושש היה לגלות את מבטו הוא לשכנו הנוצרי, שמא ידלה הלה את הכלימה מבין עיניו. בוש היה היהודי ולבו נתחמץ בקרבו מפני שבירת הלב של עצמו.

תקופה זו של ענות עמי וחרפתו — קיץ שנת 1881 — חלה בעונה אחת עם גידולה ועיצובה של אישיותי. הרגשתי, שאני גדל והולך במהירות, והשאלה:

מה יהא בסופי? — היתה כבדה וצורבת. גידולי אני על התגבשותי האישית נסמך להשפעה זו, שהשפיעה ועיצבה התקופה על מסבותיה. והפרעות פקחו את עיני. שבתי וראיתי, שגורלי קשור לעולמים בגורל עמי, בעמי המעונה והמיוסר. ושתי כמיהות כמה הלב כאחת: שאיפה לשחרור עצמי והכמיהה לגאולת עמי. תחילתן של שתי הכמיהות האלה מקבילות היו זו לזו, לאחר כן עמדו ונתקרבו זו לזו, ובסופן נתמזגו והיו לאחת.

פרק שני.

מתבוללים ולאומיים

ימים רבים לפני פרוץ הפרעות, עוד טרם נחרתה בשמיו של ישראל באש אדומה על גבי אש אדומה השאלה המפגיעה והמכרעת: „לאן?" טרם נבא הלב, שהנה יבוא יום ושאלת גורל עולם של ישראל תהיה כרוכה בשאלת היום ומצותו, עסקה העתונות הישראלית, שהיתה אז רובה ככולה עברית, בשאלה הכללית של מצב היהודים והיהדות בעולם.

ו„שאלת היהודים" נתפרשה אותם ימים בסתום ובמפורש כשאלת היהודים במזרחה של אירופה, מקום שבו רוב מנין ורוב בנין של עם ישראל.

אף יהודי מערב אירופה מצווים היו לעבור עוד דרך ארוכה עד הגיעם אל מטרתם — האמנסיפציה הגמורה. שכן לא בקפיצת הדרך נידונו לעבור את דרך חירותם אלא לאט לאט, חניה חניה, והממשלות לא נזדרזו כלל וכלל לכוון את מעשי השחרור לשאיפת הלב של בני ישראל. הממשלות עמדו על המקח, ובני ישראל מצווים היו להלחם מלחמה קשה, לכבוש סוללה אחר סוללה וביצורה וחתירה לפנים. עם כל זה ברורה היתה לפני בן ישראל שבמערב דרכו; היא הדרך של התבוללות גמורה. זכיון ישראל בצרפת — האידיאל, שעמד לעיני בני ישראל במערב אירופה — ויתור גמור, פשוטו כמשמעו, על טיבו המיוחד של ישראל תמורת זכויות אזרחיות שלמות. והיה הדבר דבר סחורה בין הממשלה ובין ישראל. הממשלה הצרפתית הודיעה בהחלט ובמפורש, שאין בידה ואין ברצונה לשחרר את יהודיה — יצוין דרך אגב, שמספר יהודיה מעט היה ועמד על ארבעים אלף נפש — בתורת חטיבה לאומית מיוחדת. יש בידה להקנות זכויות אזרח לפרט מישראל בבחינת אזרח צרפתי, ולא בבחינת חבר לחבר־עם, שהוא אחד מבניו. ובנוסח אחר: חייבים תחילה לפרוש מחבר־עם זה ומצוה לבטל אותו, שתהא הדלת נעולה בפני חבור אורגאני בין פרט לפרט. ואז ימצא מקום לאדם מישראל בתוך העם הצרפתי הגדול והעצום; ישתמשו בהם בישראל זעיר פה זעיר שם, וימלאו איך שהוא את החלל הפנוי.

תנאים אלה נתקבלו עליהם על ישראל. עמדו ישראל והודיעו, הודעות

מספר, גלויות וברורות, שאינן משתמעות לכמה פנים, שלא רק מוכנים ומזומנים הם לוותר בעתיד ולעולם על טיבם העממי המיוחד, אלא שאף בהוה מרגישים את עצמם חפשים לגמרי מכל שריד וזכר של התבדלות לאומית. אין הם יהודים אלא בדתם בלבד; ואילו מחוץ לתחומי הדת צרפתים הם, לבם כלב האומה הצרפתית וקשורים הם באומה לעולמים. אפשר והממשלה הצרפתית לא האמינה בלב שלם להודעתם של בני ישראל בהוה, אולם מוכנה היתה לקבל שטר פרעון זה לגבי העתיד, וכך נגמר העסק בין שני הצדדים. מכאן ואילך שוב לא נתקיימה בצרפת חטיבה יהודית מיוחדת, בת עבר היסטורי משלה ובת אופי ומהות מיוחדים; מכאן ואילך לא היו אלא יהודים פרטים בלבד, שלא נתיחדו ונתבדלו מכל שאר הצרפתים אלא בדתם ואמונתם בלבד.

והעסק נגמר. לפנים מכר עשו את בכורתו בעד נזיד עדשים; עכשיו מכר יעקב את נפשו בעד זכויות אזרחים. סתום לפנינו, מה עלתה לו ליעקב בבכורה זו שקנה מעשו, אולם ברור לנו, מה ריוח הרויחו הצרפתים בקניה זו. אמנם עמקה ירידתם של ישראל, אולם צרפת לא עלתה בכך אף עליה כל שהיא. רק שוביניסמוס קיצוני יכול היה להכניס בלב עם אדיר ונאור כעם הצרפתי את הרעיון על עסק זה, שלא הביא כבוד רב לשני הצדדים כאחד. המסחר בנפשות לא היה מעולם ולא יהיה לעולם מכובד על הבריות, וכל מקום ושעה, שמסחר כזה נתקיים, ופגעה בו מידת הדין של התולדה. שכן אין עשוי מסחר כזה להתקיים, וסופם ששני הצדדים עומדים על טעותם.

יהי הדבר מה שיהי ובני ישראל שבמערב אירופה הביטו בעיני קנאה אל בני דתם בצרפת והיו משתדלים בכל כחותיהם לחקות אותם וללכת בדרכיהם של אלה. הטכניקה, הדפוסים והמטבעות הפילוסופיים משוכללים היו ועומדים והשנויים והתקונים לפי הארצות והמדינות לא היו קשים וחשובים ביותר. מאחר שהודיעו יהודי צרפת, ששוב אינם קשורים בעברם ההיסטורי, שצרפת היא ציון להם והעיר פריז ירושלים שלהם, שוב לא נתקשו ביותר יהודי גרמניה בהתעצמותם הם. עמדו וכתבו במקום צרפת את המלה גרמניה ובמקום פריז ברלין. לפי זה שוב לא נשתייר לו ליחודו של ישראל בעולם, יחוד אופי וטוב, אלא הדת בלבד. הממשלות שעמדו ונתנו את דבר שווי־זכויותיהם של האזרחים גם על ישראל ודאי היו שמחות בלבן אלמלי היו מקבלים על עצמם בני ישראל נתיניהם את הקשה שבענויי הרפוי, לאומיותם, ואלמלי נעשו צרפתים, אשכנזים גמורים, כלומר אלמלי קבלו על עצמם לקיים מצוה זו אחרונה של המרת הדת. אולם נתביישו

הממשלות לתבוע מישראל תביעה חמורה וקיצונית זו. מאמינות היו הללו בלבן, שהמבצר הדתי, זו מצודה אחרונה, שנתבצרו בה ישראל, טיב אחרון זה ששרד מן ההפכה הרוחנית, אין בה כדי להגן על עצמותו של ישראל לימים רבים, ועתידים היהודים לעזוב אחד אחד את היהדות ולהתבולל בתוך גוף האומה השלטת התבוללות גמורה. וראשי ישראל של אותם ימים ודבריו, יוצרי הנוסחאות בשביל הפוליטיקה היהודית, עמדו ונגשו אל המלאכה, לתקן את תכנית הטמיעה העיונית ותכנית חיי מעשה של יום יום ושעה שעה. לא עברו ימים מרובים ונוכחו הללו, שאין תפקיד זה קל ביותר, כפי שנראה עליהם הדבר מתוך ראייה והתבוננות שטחית.

קשה יותר היתה השאלה על סימני יחודה הלאומי של היהדות במזרח אירופה, וביחוד ברוסיה, מקום שכנו המונות מרובים מבני ישראל: אי אפשר היה לשלול סימנים אלה ולכפור בהם. גדולה התמדתם של המונות ביחוד פרצופם העממי והלאומי מנאמנותן של קבוצות; אין הראשונים נוטים לוותר על עצמותם בנקל ואין הם נשמטים אחד אחד מן המצודות והמבצרים, שנתבצרה בהם רוחם העממית. ההמונות רואים בה בשאלת שווי זכויותיהם האזרחיות מתוך אספקלריא כלכלית בעיקר; אין לבם של אלה נתון לערך הסוציאלי של השויון ולא כל שכן שאין דעתם נתונה על התוצאות התרבותיות הכרוכות בו, שכן די להם במקורותיהם הם, מהם הם שואבים ויונקים את מזונותיו של האני הרוחני שלהם. הם מתעצמים ומתחסנים באופים ובתכונתם, וכל נסיון שהוא להתגנב ולחדור אל מדורות נפשם לבטלה יוצא.

כל אימת שהימים ימי שלוה היו המשכתי את למודי בהדרכתו של רב העיר. והעתונות לא היתה חשובה עלי אלא כהמשך ללמודים הנלמדים. אולם עם פרוץ הפרעות הראשונות ניטלה שלות הנפש, הופרע שווי המשקל של הכחות שכוננו וכוונו אותה שעה את עצמותי, והפרעות באו זו אחר זו. השאלות העיוניות עמדו בפני ותבעו את פתרונן; הן היו שאלותי אני, הנוגעות בגופי ובנפשי. הן תפסו אותי והעיקו בכבדן על נשמתי, כבד האויר והצר על הנשימה, והקרקע בוערת היתה מתחת רגלי. למודי נדחו לצד, ולבי נתון היה כולו לעתונות, זו אספקלריא של החיים הדופקים בעוז. בה בעתונות חיפשתי תשובה על שאלותי המרובות.

בלי היסוס שבלב רשאי אני להעיד על עצמי, על בן בנה של סביבה יהודית טהורה, שלא נגע בו אף משב כל שהוא מזרמי הרוח של החברה הרוסית.

שתנועת „חבת ציון" זו שהתחילה להתלבש בדמות ממשית סמוך להתפרצות הפרעות ברוסיה, לא נגלתה עלי כגלוי חדש של רעיון משנה ערכים ומהפכני. היא לא נגלתה עלי פתע ותפסה את לבי ואף לא הפתיעה אותי. גדולה מזו: תנועה זו נראתה עלי כל כך טבעית, כל כך הגיונית, כל כך התאימה התאמה גמורה לכל מה שלמדתי בחדר, בבית אבא ובבית הרב, לכל מה שספגה נפשי וקלטו חושי מימות ילדותי הראשונים, ששוב נדמה היה עלי כאילו יצאתי לאור העולם „חובב ציון". לפיכך ראיתי בה בתנועה זו קנין מורשה, העובר מתקופה לתקופה, מדור לדור, בבחינת רפואה, שהקדים הקב"ה למכה זו של פורענות ישראל. ואמונה זו היא שעודדה ואמצה את רוחי ונפשי בימים הקשים והאפלים שבחיי. כל מערכות לבי נסערו ונזדעזעו עם הגיע אלינו הידיעות על הפרעות הראשונות; הידיעות המהימנות והמוסמכות על הרג גברים ונשים הגיעו אלינו אך לימים, שכן לא הרשתה הצנזורה המחמירה להדפיס ולהודיע את האמת כהויתה. וחללי הפרעות רחפו תמיד לנגד עיני רוחי וגזלו את מנוחתי. ברגעים אלה של חימה ויאוש חפשתי לי מקלט אל העולם הישן, שקפלתיו ונשאתיו בלבי, והרגשתי בחוש, שעולם זה הוא הדיוקן, הדוגמא, שלפיו עלינו לבנות את עולמנו החדש, בו נחיה חיי חירות, חיי דרור. ושוב נתחוור לי אותה שעה, שהעולם החדש שאנו מתכוננים להקים על תלו אינו יכול להבנות אלא במקום שעמד עולמנו בתחילתו, עת התכונן עמנו על מכונו.

העתונות העברית פירנסה את רוחי בשפע, הזינה את מחשבתי והרהורי. ומנהיגי היו סופרים כגון סמולנסקין ובן יהודה, ולימים יהל"ל ומ. ל. לילינבלום. סמולנסקין היה מכבר נביא לבי, ולימים כשכשרון מחשבתי גבר ועלה היה לילינבלום מורי ומדריכי.

וכך הכניסה אותי העתונות העברית לעוביה של שאלת ישראל, ובקי הייתי בכל סעיפי סעיפיה. והנה התחלתי לגלות את היסודות ההגיוניים של הלאומיות היהודית, שנקנתה לי עד כאן קנין הלב בלבד. עמדתי יפה יפה על כל השגותיהם ופירכותיהם של מתנגדינו, כפי שהורצו הללו בעתונות, ובלבי השיבותי עליהן וסתרתין. אלא מה לעשות ובסביסלוביץ לא נמצא אפילו מתנגד אחד ללאומיות היהודית. חברי לחדר ולתורה ירודים היו בהתפתחותם ובגדולם הרוחני. הם היו ברובם תלמידים בינונים ולא מצאתי ביניהם אף אחד, שאוכל לשיח עמו בעניינים הממלאים את כל לבי... ורק עם הרב, רבנו, ועם מורי, יהודה אורצר, יכול הייתי לשוחח בכך, אולם שלשתנו היינו כמעט בדעה אחת בכל הדברים שעמדו על הפרק.

ושוב לא היה מקום לרתיחה של תורה, לנצוחי דברים, לטענות ולהשגות חריפות. והדבר הזה היה בשבילי מקור יסורים. בלבי נכספתי למתנגד, שאוכל לשפוך על ראשו העקש את כל החימה ואת כל הבוז, מתנגד שאוכל להתקיף עליו בכל כלי הזין השנונים, שהשחזתי ותקנתי. והמתנגד לא בא, לא נמצא.

סבור אני, שיצר הכתיבה שלי בא לי מתוך בדידותי. לא היה לי שיח ושיג עם בריות קרובים לי וניטלה ממני שמחת רעים. נכסוף נכספתי לעולם גדול ורחב מעולמי, ונידון הייתי על כל טיבי השואף להתרחבות ולהתפשטות לחיי בדידות. וכך עלה לי, שעוד בימי ילדותי אנוס הייתי לבנות לעצמי עולם אחר, והעולם הזה היה עולם המקרא, שהיה לי עולם ממש. נכסוף נכספתי להסתער אל הזירה הגדולה וליעשות חלק מן המציאות הממשית. לא היתה לי כל תקוה, שחלומי זה יקרם עור ובשר בסביסלוביץ, ושוב מוטל היה עלי לבנות לי את עולמי אני, והפעם היה העולם של העתונות. בטוח הייתי בכל לבי, שאני מוכשר ומזוין כל צרכי ליטול חלק ולמלא תפקיד במלחמה הגדולה. עייפתי היות מסתכל בלבד, ברצוני היה לפעול ולעשות במאורעות. וכלי שרת יחידי שעמד לפרנסת דמיוני על פעולה ועל תפקיד — עטי. וכך התחלתי לכתוב, אולם לא עלה על דעתי כלל, שהכתבים האלה עתידים לראות את אור הדפוס. ותמוה הדבר, לא האמנתי, שכבר הגיעה שעתי לעמוד במחיצתם של סופרים. אפשר שלימים כן, אבל לעת עתה לא, לא. וכך הייתי כותב לשם כתיבה בלבד, בחינת „אמנות לשם אמנות", ורק כדי לספק את יצרי אני ולא בשביל אחרים.

עבר האביב, והקיץ בא, — ואם זכרוני אינו מטעני — היה הקיץ חם ביותר ויבש ביותר. הפרעות האחרונות באותו אביב אירעו באודיסא, בעיר שישבו בה אז כמאה אלף איש מישראל. העתונים הודיעו, שבני ישראל העיזו בפעם הראשונה לקום ולעמוד על נפשם, שההגנה העצמית תוקנה על ידי הסטודנטים היהודים של האוניברסיטה ונוהלה על ידם. ידיעה זו הכניסה נעימה ראשונה של שמחה בלב והשכיחה את החדגוניות בכרוניקה של הימים ההם. זכור אני, שאף אמי הודתה ושבחה לאלהים על כך. אמנם תועלת רבה לא הביאה הגנה זו, והפצע עמוק היה ומכאיב היה; אולם רגש הכלימה נדחה מן הלב, ושוב יכולים היינו להסתכל בפני שכנינו שלא מבני ברית. הודעה זו על פרעות אודיסא הביאה עוד דבר חדש, בעל חשיבות רבה: התערבותה של המשטרה והצבא שמה גבול להתפשטותן ולהתרחבותן של הפרעות, והיה הדבר לאות, שדי היה ברמז מלמעלה כדי לשים קץ לפרעות. אותם ימים עדיין לא עלה על דעת איש, שהממשלה גופה

ידה באמצע בכל הערבוביה הזאת. אולם ברור היה לכל אדם, שהממשלה היתה יכולה לעקור את הפרעות בעודן באבן, אלמלי היה רצונה בכך; גדולה מזו: היה בידה לגדור על ידי תקנות מיוחדות ומתאימות לשעה אף בפני תחילת התפרצותן. ראית ממשלה שנוקטת בפרעות ב„שב ואל תעשה" — בידוע, שמסכימה היא לכך. כך סבורים היו בני ישראל, ואף שאינם בני ברית סברו כך. הידיעה, שהממשלה דכאה את הפרעות באודיסא הכניסה קורט של נחמה במחנה ישראל; שוב אין אנו בודדים ועזובים לנפשנו.

וכאשר עברו שבועות מספר והעתונים לא הביאו ידיעות על פרעות חדשות התחילו בני ישראל לנשום ביתר חופש, והחיים נכנסו למסלולם. גזירה היא, שעם חונה בצל הר געש יהא שוכח את האסונות ואת הפורענות; כבתה הלהבה, פסקה הלבה מלהריק את אשה — שוב שבו החיים הישנים למרוצתם. עזה ועמוקה היא אהבת החיים והיא היא המלחשת על אזנו של אדם: לא תשוב פורענות זו, לא תשוב, והלב נפתה ומאמין...

ההפסקה קצרה היתה. לא עברו ימים מועטים והגיעו אלינו ידיעות איומות על גל חדש של מגפת הפרעות, ושוב ברוסיה הדרומית. תאורי הפרעות, כפי שבאו בעתונים, דומים היו כל כך זה לזה, ששוב דומה היה עלינו, כאילו קיימת היתה שיטה מנוסה וטכניקה מנוסה של פרעות: איזו יד נעלמה תיכנה את התכנית, פקדה את פקודותיה, והכוחות שהוציאו לפועל את דבר הפרעות קיימו את המצוה לכל חוקותיה ופרטיה. לעת עתה לא פגעו הפרעות בליטא וברוסיה הלבנה. הגינרל גוברנטור של וילנה באותם הימים — טוטלבן — הודיע בפירוש מפורש, שהוא לא ישא לפרעות, והוא עמד בדבורו. סחים היו, שהוא חיבר את פקודתו במשחק־מלים בלשונו האשכנזית: כל הפוגע במחצית השניה של שמו (לבן־חיים) סופו שתפגע בו המחצית הראשונה (טוט־מות). בני ישראל נלהבים לדברי הבדיחה של הגינרל הזה ממש כלאהבת הבריות שלו, ותפלתם של ישראל לחיי השר הזה נתדפקה בשערי שמים. הרי זה פלא, שיהא גיניראל גוברנטור מעיז להודיע, שלא רק לא ישא לפרעות אלא גם יגדור בפני התפרצותן!

בליטא וברוסיה הלבנה לא באו הדברים לידי פרעות, ואף על פי כן יהיו טועים טעות קשה כל אלה הסוברים, שהיהודים בארצות ההן יצאו שלמים ממכת מדינה זו. אותם ימים פתחה עונה איומה של מעשי בערה. הכל ידעו, שמגפת השרפות מעשה נקמה מצד הפורעים בעד פקודתו של שר הגליל. העיר הגדולה היהודית מינסק פגעה בה כמה פעמים מכת השרפה: בכמה מקצות העיר שולחה

אש, וחלקים רבים של העיר היו לשרפה. וכך עלה לערים ולישובים רבים, ואלפי משפחות מישראל נשארו ללא כפת גג על ראשם ופגעה בהם מצוקת העוני.

בשעה שעתוני ישראל היו מלאים קינה והגה עמדה העתונות הרוסית רובה ככולה והגדילה והאדירה את השתוללותה, השתוללות פרא, ושפכה אש וגפרית על ראשי ישראל. מקצת מן העתונים האלה, עתונים חשובים ורבי השפעה, כגון „נובויה וורמיא" („הזמן החדש") ו„גרז'דנין" (האזרח) וכיוצא באלה עודדו בדברים מפורשים את רוחם של הפורעים. הכל ידעו: עתונים אלה מצוים ועומדים במגע קרוב עם חוגי הממשלה העליונים, ושוב אין לתמוה על כך, שגדול היה הפחד וגדולה היתה האימה ששרוים היו בהם ערי ישראל וישוביו, שלא פגעה בהם עדיין מכת הפרעות.

כל המראות והחויות של אותם הימים מכונסים ומקופלים לפני במחזה אחד שנגלה לפני. „ימים נוראים" של שנת 1881. יושבי הכפרים היהודים אשר מסביב לעיירתנו היו במצוקה גדולה. חוששים היו לעזוב את בתיהם בכפרים ולצאת לסביסלוביץ לימים הנוראים. מהם שבאו לשאול בעצת רב העיר. הרב יעץ להם לבטוח בחסדי ד' ולבוא העירה לימי החג. ראש השנה עבר בשקט. „בני הישוב" שבו לבתיהם ומצאו את בתיהם שלמים, כביום צאתם מן הכפרים. בערב יום הכפורים חזרו שוב אל העיירה. הם סחו, שאמנם שורה השקט בכפרים כתמיד, אולם בעיני האכרים חשו, שרוח אחרת היתה עמהם ואינם כתמול שלשום: שונו מבטיהם, מנהגיהם, דרכיהם, ויש סימנים לדבר, שבלבם הם חורשים מחשבות לא טובות, ודבר רע יצוק בהם. ואירע הדבר, שדוקא אותו יום נתכנסו כמה וכמה עגלות של אכרים על פני שוק העיירה, והיו הבריות תוהים ומתיראים: כניסתם של האכרים בערב יום הכפורים למה? והיה בכך בלבד כדי לפרנס את השמועה, שעברה מפה לפה, שלא נתכנסו האכרים המרובים של הכפרים הסמוכים לעיירה אלא כדי להתנפל על סביסלוביץ ויהודיה ולפרוע בהם. והונמכו קולותיהם של בני העיירה, אין מרים קולו ואינו מוציא מפיו את דבר האימה; לחישה מפה לאוזן, לחש חרדה. והסוד זוחל ועובר מבית לבית, זוחל ושופע אימה. ובכל אותו יום היו מהלכים יהודי סביסלוביץ על בהונות רגליהם, מרמזים איש לרעהו על דברים, שהם בחינת אין מגלים מן הלב ולפה, כאילו ראו את מלאך המות, בעל רבבות העינים, מהלך על פני ככר השוק של העיירה, ובידו להט החרב המתהפכת...

בא הערב, שקעה השמש לאחר יום חמה קשה — כדור אש בשמים מאדמים כדם. מבלי להמלך תחילה על כך ומבלי להדבר עזבו הכל את הבתים ונתכנסו

לתפלת „כל נדרי" בבתי התפלה. נטרד הנער הקטן מכדור משחקו, פרשה הילדה מאבני שעשועיה, ואף יונק אחד לא נשאר בעריסתו. הזקנים, שהיו מהלכים על יד בניהם ובנותיהם, החזיקו בידי הנכדים והנכדות. מכל הרחובות נהרו סבתות ואמהות ועל זרועותיהן קטני הקטנים שבמשפחה. ופסיעותיהן פסיעות זעירות של אנשים מסורים בידי הגורל, שאין מפלט ממנו. כל עדת ישראל בסביסלוביץ נתכנסה אותו ערב יום הכפורים בבית הכנסת. צרים היו הבתים להכיל את כל הקהל, ואשר באו לאחרונה לא יכלו להדחק ולבוא פנימה. הנרות הארוכים הלבנים בגרו טפותיהם טפות החלב לתוך עציצי החול, הגברים עמדו דוממים עטופים בחלוקיהם הלבנים ובטליתות, והילדים מתרפקים עליהם, כאילו בקשו חסות מתחת לטליתות הרחבות. הרב עלה על המדרגות המעלות אל הארון, הוציא ספר תורה על כתר זהבו, ואמר בלחש, בקול רועד מבכי ותחנונים: „אחינו בני ישראל, בידי אלהים אנו, הבה נתפלל אליו". וקול ילל פרץ בהשמיע הרב דברים אלה, שלא שמעתי יותר כל ימי חיי. בכו הזקנים, נזלו דמעותיהם של צעירים, יללו התינוקות. והבכי והיללה עברו אל התינוקות אשר בזרועות האמהות והזקנות וימלא הבית בכי ויללה. והיה בבכי תמרורים זה מעין קובלנה, לא כלפי מחוללי הפרעות, לא כנגד הממשלה, אלא כלפי מעלה, כלפי כביכול בעצמו:

„כלום לא שומר ישראל אתה? כלום לא נאמר בך: הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל?! הנה עזבנו את כל רכושנו ועמלנו בבית, בידים ריקות באנו אליך, אל ביתך אשר בחרת לשכנך. עשה בנו כרצונך". ואף יום הכפורים עבר במנוחה. ו„תמיהה" זו במנהגי השכנים לא היתה אלא אספקלריה של פחד אשר בלבות ישראל.

פרק שלישי

התקופה החדשה

רק לימים, כשנכנסו הפרעות לדרגתן השלישית, עמדו בני ישראל על מקורן האמתי של אלה: הממשלה היא ש„בימה" את הפרעות ולצרכי בטחונה שלה. קוה קותה, לכוון את דעת העם הרוסי, שלא היתה נוחה מפעולותיה הריאקציוניות של הממשלה, כלפי צד אחר. כשנפתחה כעבור כמה וכמה שנים ה„דומה" הרוסית הראשונה (בית המחוקקים) גילה הנסיך אורוסוף את כל האמת בפני העולם כולו. מחלקת המשטרה אשר על יד המיניסטריון לעניני פנים היא ששימשה בית יוצר וארגון של הפרעות; מכאן, ממשרד ממשלתי זה, יצאו הוראות מדויקות ומפורטות בדבר דרכיה ומטרותיה של ההתקפה על היהודים. כאן נתחמו תחומי הפרעות, מקומן והתפשטותן. בתקופה הראשונה של הפרעות לא היה מעיז איש אף לרמז רמז קל ולא היה מהין איש להאמין אף בחדרי חדרים של הלב, שכך הוא הדבר, וכשהממשלה היתה מודיעה מזמן לזמן ברבים, שמכאן ולהבא תדכא בזרוע ברזל את הפרעות, היו הבריות מאמינים לה לממשלה. אולם אין אף ספק בן בנו של ספק, שלא הריצה הממשלה מכתבי־חוזר כאלה אלא כדי להרדים את דעת הקהל בחוץ לארץ; וכוונתם של חוזרים אלה היתה: להוכיח, שאין הפרעות אלא התפרצות טבעית ואיתנים של חימה לאומית כנגד ישראל, ואין בידי הממשלה להעבירן תחת שבט בקרתה.

אותה שעה גופה היתה הממשלה משלחת כתבי־חשאים פרטיים אל המוסדות הממשלתיים העליונים, שהיו מלאים דברי הסתה ושיסוי כנגד ישראל. הגבלות חדשות, קיצוצים חדשים בזכויותיהם המועטות של בני ישראל, נתקנו במשרדי הממשלה לכל פרטיהם ודקדוקיהם, ומיד הסמיכו אותם למעשה.

ש. דובנוב מספר ב„דברי ימי ישראל ברוסיה" עובדה זו: בחודש מרס לשנת 1882 הודיע עתונה הרשמי של הממשלה, שמכאן ואילך יודיע על הפרעות ידיעות מפורטות וכסדרן, ידיעות המסתמכות על הודעותיהם של שרי הפלכים. פליטת קולמוס זו היה בידה לפקוח אף עיני עוורים. ואפילו עתון שמרני כ„ידיעות מוסקבה" כתב על כך באירוניה: העתון „ידיעות הממשלה" הואיל בטובו להבטיח

לקוראיו להמציא להם ידיעות מפורטות ומדויקות על פרעות ביהודים. כנראה היו הפרעות דבר שבטבע ובסדר העולם, ואפשר להודיע עליו, אבל אין לגדור בפניו. כלום אין אמצעים כל שהם לשים קץ למצב מחפיר זה?".

היחידים, שעשו את עצמם כאילו אינם מבינים דבר, שהיו זוחלים לפני הממשלה עכשיו יותר מבכל שעה אחרת ועומדים ומיעצים לבני ישראל שיעשו כמעשיהם, היו היהודים העשירים ביותר; הם שהיו מכריזים על עצמם, ששלוחיו של ישראל הם, ובאמת שיחקו את התפקיד של שליחי ישראל, באי כחנו לפני הממשלה, — בקיצור הם השתדלנים. חרדים היו הללו שדבור מדבורם או מעשה ממעשיהם עשוי הוא להטיל צל קל על מסירותם האמתית למולדת. ואם על כף המאזנים האחת מוטלים היו הענינים החיוניים ביותר והנעלים ביותר של עם ישראל, ועל הכף השניה כבוד חיבתם למולדת — הרי הפטריוטיסמוס שלהם היה המכריע.

המונות ישראל בחרו מתוך אינסטינקט טבעי את הדרך היחידה שנשארה פתוחה לפניהם: מי אשר יכול להציל את עצמו עמד וברח על נפשו. והבריחה לא רק מפני הפחד של חורבן כלכלי. אלפים מישראל, שנטלו את מקל הנדודים בידיהם, שהחליטו בנפשם לצאת מעבר לים בלי שהכינו עצמם לכך ובלי אמצעים כל שהם, וכמעט תמיד בלי ידיעה נכונה על המצב בארץ החדשה — אלפים מהם היו מן החזקים ביותר שבאומתנו. ובריחתם לא היתה בריחת עטופי אימה ופחד. היתה בבריחה זו משום פוליטיקה של יאוש, ותוצאותיה של החלטת לב זו — מעשה היסטורי בעל חשיבות כבירה בשביל עם ישראל. אנשים אלה בעלי הרצון החזק לשנויי חיים הגשימו את יצר ההסתגלות של אורגניסמוס פצוע ושרוי בסכנה. דור שלם עבר עד שהכירו, שבריחת אלפים ורבבות זו הכשירה יצירתן של נקודות־משען חדשות לאומה.

כשניסו יהודי רוסיה להניע את לב הממשלה להרשות להם להושיב ישובים יהודים בהמון בחבלי ארץ המרובים שבמזרח הממלכה העצומה, ענתה הממשלה תשובה, שהיה בה משום שיאה של ציניות גלויה: „גבולות מערבה של רוסיה פתוחים הם". רבים מישראל לא חיכו עד שתתקבל תשובה זו. הם נדחקו לאלפיהם דרך הגבולות הפתוחים. והמעשה הזה הפך את קערת האצילים והשועים מישראל על פיה. עמדו ונתכנסו לישיבות חשאין — ודוק בדבר: חשאין לגבי בני ישראל, ואילו הממשלה ידעה יפה, במה ואיך הדברים אמורים — ובהן שקלו וטרו, כיצד

לגדור בפני ארגון היציאה. לדעתם אסור היה לסייע בידי ההגירה ואף לא לתקן את דרכיה וצרכיה, שכן סותרת זו לפטריוטיסמוס שלהם.

בשנת 1881 נפתחה פרשה חדשה בדברי ימי ישראל. שעה זו נפתחה לא רק מפת ארצות חדשה לישראל אלא גם שיטת כלכלה ומשק חדשה; ויתר רשות ניתנה לומר: שעה זו הונחה אבן יסוד לכבוד עצמי חדש של היהודים והיהדות. הפרעות קעקעו והרסו את המבנה הגופני של עם ישראל, אולם השפעתן הנפשית היתה עמוקה יותר. הפרעות שמשו קריאה אחרונה ומכרעת לעם מתעורר ולהכרתו הלאומית. נקרעו פתאום ההשפעות שיצאו מן היהדות המערבית וכוונו את דרכיה של יהדות המזרח כלפי עבדות רוחנית ונפשית. באה תקופה של יצירה עצמית. יהודי מזרחה של אירופה לקחו את גורלם בידיהם, כל שיש בידי עם גולה ובידי חיי פזור לעשות כך.

יחדתי מקום רב לפרעות ולא שיירתי לחיי ולמאורעותי אני אף מקום כל שהוא, משום שחיי וחיי אלפים ורבבות צעירים מישראל כמוני נבלעו בתוך מאורעות האלה. עובדה היא, ששוב איני זוכר כלל, היך עברו עלי אותם ימי חג ראוים לזכרון ומה מאורעות ותמורות חלו אותם ימים בחוג הקרוב של בני משפחתנו. נעלמו משטח הכרתי כפרים, נהרים, שדות ויערות, אפרים וגיאיות. אלמלי בא לימים אדם ואמר לי, שקיץ שנת 1881 עבר עלי לא בעיירתי אלא בישוב אחר — שוב לא הייתי תמה על כך. שוב לא נשאר בזכרוני אלא שאותו קיץ לוהט היה בחמתו יותר מכל שאר קיצים, שיבש היה ביותר, וכולנו, הגדולים עם הקטנים, שרויים היינו בפחד. זכרונותי מתעוררים לחיים ולראיה בהירה רק עם מחזה נורא זה של ערב יום הכפורים בעיירה, עת נתכנסה כל עדת ישראל עטופת אימה וחרדה אל בית התפלה.

והנה באו לילות הסתיו הארוכים והנוגים, אותו סתיו של שנת 1881 צף ועלה בעיירתנו חזיון נפלא ומתמיה. כמעט יום יום, בין מנחה למעריב, היה מופיע ובא לעיירה „מגיד" ומשמיע את דרשתו להמון. המגידים לא היו זרים לנו אף בשנים כתקונן. אולם הפעם זה יוצא וזה נכנס. באה שעתם של המגידים. נשבר לבו של האדם מישראל, אזנם קשובה היתה וצדה כל ניב וכל אומר; בא יום, שהלב נפתח לרוחה, ליסורים ולצרי, לנוחם ולמרפא. רוב „המגידים" המשיכו את דרכם המקובלת עליהם מדור דור: הם עוררו למדות, למעשים טובים, לתורה ולתשובה. אולם היו ביניהם, שקבלו על עצמם גם תפקיד חדש לרוח הזמן ולצרכיו. הם היו מורים לעם והשתדלו להכניס בלב ההמון שלא קנה את דעת העולם את

דעת המאורעות שנתחוללו והסעירו לפתע את רוחו ונפשו של אדם מישראל. הם שפכו את חמתם, חמת אין אומר ואין דברים, על מעני עמם האכזרים והכניסו קרן אור ורסיס נחמה ללבות שומעיהם. הם היו „מנחמי העם" והם העמיסו על עצמם את הנטל — שליחות לשמור על רוחו של ישראל שלא ישקע במצולות היאוש ועל לבו שלא יקפא בקור השטנה.

הדרשנים דרשו כדרכם במשל ובמליצה. הם הקנו תוכן חדש למאמרים ישנים ולפתגמים עתיקים; דברו ברמזים וברמזי רמזים, שכן לשיח בגלוי על מצוקות הלב אי אפשר היה אף בבית המדרש בסביסלוביץ. וכך נקנה לו למשל ערך עצום באותם הימים. ובטוחים היו הללו, שהעם יבין לשכל משליהם ולרעיון הצפון ומקופל ברמזיהם. היהודים נוטים חבה יתרה למשל, ואף אם אין נמשל בצדו. ובאמת מה ענין בדבר להזכיר בחיל וברעדה את המושל אלכסנדר השלישי מלך רוסיה, כשאפשר לדבר בלי פחד על פרעה מלך מצרים? מה צורך יש להזכיר את השם היראוי „הגירה" ולהתקומם כנגד שועי ישראל בפטרבורג ובמוסקבה, כנגד אריות אלה, שאסרו על ישראל באיסור חמור הזכרת השם הזה? כלום לא קל יותר ולא נוח יותר לספר ביציאת מצרים? כלום לא היה הדבר בטוח יותר ומרעיש יותר לשפוך את הכעס ואת החימה ואת הבוז על ראשי דתן ואבירם, על היהודים העשירים השועים ההם, שנתנו לימים יד לקורח ולעדתו ובהיותם במצרים התאמצו בכל כוחותיהם להפריע לו למשה בתכניות הגאולה? כך נאה להם וכך יאה למצבם. ומה יראה יראו אלה? הם היו קרובים למלכות, יוצאים ונכנסים בשרי המלך, מקורבים לשרי פרעה, — מה טעם היה להם לסייע בידי הגואל ותכניתו? וכך מסיחים היו המגידים גם על אחרים, על המיניסטרים הרוסים, ודבורם בלחש, בנמיכות הקול. כלום מן הצורך היה להזכיר בשמותיהם של איגנטייב ופובידונוסצב (שני צוררי ישראל קשים ביותר בימים ההם), הרי בא המקרא והקדים והעמיד לנו את המן, ובאו חכמי האגדה והעטירו אותו עטרה של אגדות שונות.

וכך היו נודדים והולכים המגידים מעיירה לעיירה, מישוב לישוב ושונים לעם את פרקם. הם היו מוציאים את צוררי ישראל מימות עולם מקבריהם, מזכירים להם לישראל את גורלו של המן הרשע; עומדים ומזכירים לעם, שסופו של המן — לתליה ושל נבוכדנצר ללחך את העשב כחית השדה. והיהודים נרמזו לרמזים והבינו. אל יהיו בהולים ליאוש! עוד רבים הימים בעולם, שיהיו טובעים בהם פרעה

וחיליו, עוד לא נגדעו עצי היער ורבים עומדים להיות עצים לתליה לבני המן בכל דור ודור, ודי עשב בעולם להלחיך בו את נבוכדנצר...

ושוב אני מרים את חוט זכרונותי ורואה, שבסתיו ובחורף שנת 1881 לא חלו שנויים רבים או שלא חלו כל שנויים בבית אבא. אבי עשה ימים רבים בנסיעותיו. הוא עשה ביקטרינוסלב ובקרמנצוג, בחבלי ארץ שפגעה בהם פורענות הפרעות ולא שב הביתה אלא לימים הנוראים. וכששב משם לא סח לנו אלא מעט על המצב באותן הערים. סוכנינו ועוזרינו טרודים היו כרגיל בעסק; נוסעים אל הכפרים הסמוכים ושוכרים פועלים בשביל עבודות היער כאילו לא ארע בינתיים דבר. ושוב מתכנסים היו האכרים בביתנו בלילי חורף הארוכים, שוב עמד על השלחן המיחם הרותח והעלה את הבלו, והמסובים שתו תה והיו מספרים זה לזה מעשיות, ושומעים איש לדברי רעהו.

אולם שנוי ושנוי עמוק חל באמי. גדלה יראתה משהיתה. ארכה יותר שעת תפילתה בבית הכנסת ומרבה היתה בתפילה. ולא בתפילה בלבד גברה יראתה, אלא גם עמדה והוסיפה תעניות על תעניות צבור. והתענית נתקבלה בימים ההם על רבים והיתה למנהג. כמעט על כל פגיעה שנפגעה עיר ישראל בפרעות גוזרים היו תענית. תעניות צבור אלה חובה היו גם על ילדים וילדות למעלה מי"ג. היה בכך משום שביתת רעב מיוחדת במינה, מעין התרסה שהתריסו בני ישראל כנגד האכזריות של העם הרוסי ושל הממשלה הרוסית, ובעיקר מעין מחאה כנגד כביכול, שנעל בפני עמו שערי רחמים ונתן את ישראל לבז ולמשיסה. פעם גזרו תענית לשלשה ימים רצופים. תקנות כאלה לא תוקנו בעיירתנו בלבד. המטה הראשי של גוזרי תענית צבור ישב במרכזים הגדולים, בוילנה ובקובנה. גדול הרבנים של אותו דור ומוסמכו היה הרב מקובנה, ר' יצחק אלחנן זצוק"ל.

וכך נתנהלה מלחמה בין שני ראשי מטות. מטה הפרעות שרוי היה ודאי בפטרסבורג ומטה תעניות הצבור בקובנה. משגזר המטה האחד התקפה על ישראל עמד המטה השני ותיקן כנגדו תענית צבור. אמנם לא היו הכחות הנלחמים שקולים זה לזה. אולם בבחינה אחת היתה יד ישראל על העליונה: כלי זין של ישראל היו זולים מכלי זינם של אויביהם, ושוב לא היה להם לחשוש, שמא יאזלו כלי זינם. חכם כלכלה מתמיד ושקוד על תורתו מן הראוי היה שיחקור בשאלה זו; ואפשר שהיה מעלה, שבאותן שנים חסכו יהודי רוסיה הרבה כסף על ידי תעניות אלה המרובות — ראיה נוספת כיצד מתחכמים היהודים להתעשר על חשבונם של שכניהם שלא מבני ישראל.

אולם אמי לא היתה מסתפקת כלל וכלל בתעניות צבור אלה. הן לא השביעו את רעבונה לצום וליסורים; וכך היתה מתקינה וקובעת לעצמה יום צום פרטי משלה, ולפעמים אף שני צומות בשבוע משלה. צומות אלה הביאו לידי מחלוקת בין אמא ואבא. אבא היה אומר: „אלקה, כלום מן החובה היא שתהיי מפרנסת ביראה את כל העולם כולו?" ואמא היתה משיבה ואומרת: „תנני לצום, שמואל חיים, ושמחתי גם אני בחלקי בחיים".

בימים ההם סחה היתה אמא תכופות על ארץ ישראל ועל משיח. היא היתה אומרת וחוזרת ואומרת: חבלי משיח באו — מכאן הצרות והיסורים שבאו על ישראל. ידוע ידעה אמא: אין בני ישראל נגאלים אלא אם כן נצרפו תחילה בכור היסורים. ושוב ידעה: מתחילה יבוא משיח בן יוסף, ומשיח בן יוסף יהיה נידון להורג, ואחרי כן יבוא מלך המשיח ממש נצר מגזע ישי, הוא משיח בן דוד, והוא יוליך את בני ישראל קוממיות לארץ ישראל. כלום לא ברור היה, שימי הגאולה ממשמשים ובאים? כלום לא הגיעו אלינו ידיעות מכל קצות הגולה, שצעירי ישראל מתלקטים ומתכנסים ויוצאים לארץ הבחירה? כלום לא ספרו העתונים על אציל אנגלי נעלה זה — הוא לורנס אוליפנט — שעומד במשא ומתן עם השולטן התורכי בדבר קניית ארץ ישראל? אמנם לא היה אוליפנט יהודי, אבל כלום לא נאמר: „הנה אשא אל גוים ידי ואל עמים ארים נסי והביאו בניך בחוצן ובנותיך על כתף תנשאנה"? כלום זקוקים היינו עוד לאותות ולמופתים, שהנבואות העתיקות האלה עתידות להתקיים במהרה בימינו?

ברם לא אמי בלבד סחה אותם ימים על משיח ועל חבלי גאולה. מצד אחד עמדו הבריות תמהים ומשתאים לחזיון מופלא זה של האנגלי אוליפנט ולפני תכניותיו השגיאות, העוטות ערפל ורזים; מצד השני הגיעו ידיעות מוסמכות ומהימנות, שאלפים צעירים מישראל, ורבים מהם תלמידי בתי המדרשות העליונים, שהיו מתבוללים בכולם או במקצתם — היתה עליהם הרוח ועמדו ושברו את אליליהם והתמכרו בכל חום לבם ונפשם לעמם והקימו אגודה לישוב ארץ ישראל. מעשים וידיעות אלה הכניסו רוח מופלאה אף בעיירות הנדחות והרחוקות ממרכזי הישוב הישראליים. אותה שעה עמדו תלמידי החכמים שבדור והתחילו שוב שוקדים על הנבואות הסתומות והמעורפלות שבספר דניאל, והמקובלים שביניהם השקיעו את עצמם בספרי הקבלה והסוד ודנים בענין קץ הימין... ואפילו בעיירתנו היו הזקנים יושבים שעה ארוכה בבתי התפילה וסחו בימות המשיח, הממשמשים ובאים, על רמזי דניאל וספרי הסוד. כלום לא נאמר: „ועמד על כנו מעביר נוגש

הדר מלכות, ובימים אחדים ישבר ולא באפים ולא במלחמה: ועמד על כנו נבזה"... כלום אין הדברים מאירים אור אמת? "הדר־מלכות" זה, "מעביר נוגש" ודאי אינו אלא אלכסנדר השני, הוא הרי העביר את בעלי האחוזות משלטונם על האכרים והוא מת, ו"לא באפים ולא במלחמה", וה"נבזה" אינו אלא זה המלך שבא במקומו, וברור היה הדבר כנכון היום, שנבואות דניאל מרמזות לימינו, והקץ מתקרב והולך.

ואפילו מורי הקודם, הוא יהודה אורצר, נסחב בזרם מחשבי קצין, ואף הוא שקוד היה שקידה רבה על הפרקים האחרונים של ספר דניאל, ששימש מימות עולם מקור רב למקובלים ולממחשבי קצין משל ישראל. לימים כשלמדתי את תולדות משיחי השקר, וביחוד תולדות תנועת שבתי צבי, נתחוור לי מיד, היאך באות לעולם תנועות כאלה. שעה שניטלה התקוה לישועה בעולם הזה הלבבות מתכוונים אל מציל ומושיע בערפלי המסתורין.

בין זקני העיירה מצויים היו שנים, שבטוחים היו בכל לבם, שימות המשיח באו: הם מאיר הזקן וזליג, בעל התפילה. מאיר היה בן שמונים ומעלה, וזליג היה בן תשעים ומעלה. ואף על פי כן נתיחד השם "זקן" למאיר, משום שזליג קרוי היה בפי הבריות שנים רבות, רבות מאוד בשם "זליג בעל תפילה", ששוב לא חל בו חילוף השם. ולזליג בן יחיד, ואף הוא בעל תפילה, שהיה צעיר מאביו בשמונה עשרה שנים בערך; נמצא שאף הבן לא היה אותם ימים מן הצעירים — כבן שבעים או שבעים וחמש היה. אולם אביו נוהג היה בו כדרך שנוהגים בצעירים ולא היה מרשה לו להתערב בשיחתם של תלמידי חכמים במעמדו. זליג היה בעל מוסף ובנו, הירשל, היה בעל שחרית של בית התפילה.

הירשל מפורסם ומשובח היה בעיירה על שום שהיה זהיר ביותר במצוות כבוד אב. כשעמד זליג בשנות התשעים וכחו תש עמדו האב והבן ונתחלפו: הבן נטל את תפילת מוסף הקשה ביותר והאב לקח לעצמו תפילת שחרית. בכה הירשל כתינוק: ראה בכך סימן, שאביו מזקין והולך. וגדלה חבתו לאביו משהיתה וטיפל בו ברוך וברחמים. ובערבי שבתות אחר הצהרים היתה סביסלוביץ רואה במחזה: היאך זקן אחד גורר על גבו זקן שני — הוא הירשל נושא את אביו זליג לבית המרחץ לטבול לכבוד השבת. ובית המרחץ עמד מאחורי גבעה, בסמוך לנהר סביסלה. ופעם בערב שבת של חורף נשא הירשל את אביו במורד הגבעה, והדרך חלקלקה היתה, מעדו רגליו וכמעט שהפיל את אביו על הארץ. נתמלא אביו כעס וחמה והטיח כלפי בנו: "עוד תגדל לחרפה למשפחתך!". בשום אופן לא יכול בן התשעים להשיג, שבנו הזקין, ולפיכך לא היה משוחח עם בנו בשאלות

העמוקות של החיים אלא עם מכרו הותיק, עם מאיר. הנאה רבה היה נהנה כשהיו מתכנסים סביבו חבורות חבורות והוא היה משוחח עמהם ומספר להם ספורים מימי ילדותו ונעוריו הרחוקים רחוקים: על אלכסנדר הראשון, על המלחמה עם צרפת ועל ניקוליוס הראשון, „ימח שמו וזכרו". ומאיר הזקן היה מסייע לו לזה בספוריו. פעמים היו שניהם מספרים ספור אחד; אחד מספר דבור אחד והשני ממשיך, ואין אחד נכנס לתוך דברי חברו. וסחים ומספרים היו, היאך עמדו יהודי סביסלוביץ כולם על צד רוסיה ומלכיה, והיאך התפללו מדי שבת בשבתה בשלומם של מלכי רוסיה ולכשלונו של נפוליון, ועלתה תפלתם ושועתם של ישראל וסופו של נפוליון שנגף בפני רוסיה. וכך היו עומדים ומגלגלים משיחה לשיחה, מספור לספור עד שהיו מגיעים ובאים לשאלות היום, וזליג בעל התפילה היה מסיים את שיחתו כרגיל: ילדים, אל מורא ואל פחד. יסורים מרובים מאלה עברו עלינו ועמדנו בהם. ראינו במפלתו של המן רשע זה, של ניקוליוס הראשון, עתידים אנו לראות גם במפלתו של ה„נבזה" — הכל ידעו, למי מכוון שם זה — ואני אומר לכם: עוד לפני שיצא נבזה מן העולם יבוא משיח צדקנו, והלואי ואזכה גם אני להקביל את פני מלך המשיח".

בשמחה ובהנאה רבה מקשיב הייתי לספוריהם של הזקנים. שכן היו הספורים לא ספורים הכתובים בספר, אלא חוט חי זה, עליו נחרזים מראות חיים, המקשר אותנו אל העבר. כשסח לנו זליג פעם, היאך היה מראה פני העיירה סביסלוביץ לפני רבות בשנים, כמעט לפני מאה שנה, כשגשר לא גישר עוד את נהר סביסלה, ודואר לא היה בעיירה, הרהבתי עוז בנפשי לשאול: אם גשר לא היה ודואר לא היה עדיין — היאך היו משלחים ומקבלים מכתבים לערים ומערים אחרות?" — בענה הזקן ואמר לי: „עדיין תינוק אתה ואין אתה מבין דבר. אם צורך היה באמת, צורך דחוף, במכתב — היו משלחים שליח מיוחד להבאה, ואם לא היה המכתב דחוף ביותר מחכים שבוע או שנים ושוב... ושוב לא היה צורך בו עוד".

פרק רביעי.

ניטלה המנוחה

החורף גלגל את ימיו בקור ובעצלתים כהתגלגל מי שני הנהרות מתחת למכסה הקרח. שלג החורף וקרתו דחקו במשך זמן מה את אימת הפרעות, אולם לא היה השלום שורה בלבותינו. החיים נכנסו למסלולם יום יום. החנונים פותחים היו יום יום את חנויותיהם בשעתן הקבועה, האכרים מגדעים היו את העצים ביערות, הרוכלים מבני ישראל היו מעמיסים את חבילותיהם הכבדות על גבם וכפופים תחת משאם היו עושים את דרכם אל הכפרים הסמוכים אשר בשכנות העיירה, המלמדים היו מלמדים כדרכם לתלמידיהם את התורה הקדושה, ובבית המדרש ישבו הצעירים כפופים ומתנועעים על הגמרות הגדולות והיו ממלאים את כל חללו של בית המדרש בנגוניהם החדקוליים והעצבים. ואף על פי כן ברור היה לכל אדם, לכל איש ואשה ולכל ילד, שהסכנה עדיין לא עברה ודרך היסורים עדיין לא נסתיימה: הכל ידעו, שהדוב הרוסי ישן את שנת חרפו כאחיו ביערות, ושהיצרים הפראים, שכל כך יראנו מפניהם, לא נכבשו אלא לשעה קלה, כהכבש תנועת זרם המים לפי שעה בקרתו של חורף. הנה האביב ממשמש ובא, ימסו קרחי הנהרות, והדוב יחתור ויצא ממאורת חרפו.

וביחוד מצווים היינו לחשוש לכך, שכן העתונות הרשעית והרשעית למחצה לא פסקה אף רגע מהתקיף את ישראל את התקפותיה רוויות החימה: עלילות הערימה על עלילות, גבבה מזימות על מזימות, איומים על איומים. ומה עלילות עוללו עלינו? היהודי הוא שגרם לעוני האכר השותה לשכרה: הוא המסית אותו לשכרון. היהודי הוא האשם בחורבנם של האצילים: היהודי הוא שמלוה להם כסף ומפתה אותם לחיי בזבוז ומותרות. היהודי הוא שקפח בעזרת החברות הבין־לאומיות שלו — כגון במעשה המלחמה הרוסית־התורכית — את נצחונותיה הצבאיים של רוסיה. בקיצור, אלמלי לא היו בני ישראל ברוסיה עשויה היתה ארץ זו להיות המאושרת ביותר תחת שמי ה׳ הכחולים.

זו היתה הבת־קול של דברי העתונים. זרם של חרפות ובזיונות, התפרצויות של כעס וחימה, של עלילות ובלבולים, נשפך על ראשי ישראל. להכחיש את כל

זאת אי אפשר היה. העתונות העברית סתומה היתה בפני הקהל הרוסי, והעתונות היהודית בלשון הרוסית לא היה בידה להשפיע על דעת קהל, ולו על דעת המשכילים בלבד.

בני ישראל לא יכלו בשום אופן להאמין להודעותיה הרשמיות של המשלה, שהיא לא תשא לפרעות. האמינו בני ישראל בקור, בחורף, ולא בממשלה. הרי השטן גופו לא יעיז לפרוע פרעות בחורף זה של רוסיה; והוקלה להם לישראל הקלה קלה לפי שעה, ומשולים היו ללוה זה, שהאריכו לו את זמן פרעון של שטרי חובותיו.

אולם באו המאורעות והפכו את תקותם זו על פיה. בדצמבר שנת 1881 פרצו פרעות בחבל ארץ, שמעולם לא היו חוששים בה לפרעות ועל דעת איש לא עלה כלל לחשוש חשש זה, בורשה, זו בירת פולין. בתחום שלטונה מדור דור לא היתה רוסיה צריכה להתחשב עם דעתו של מי שהוא, אולם במקצת נשאה פנים לדעת הקהל אשר בחוץ לארץ. הפרעות היו „ענין פנימי", ענין ביתי, ולא היה אדם רשאי לאמר לה לממשלה, כך וכך נהגי ביהודים. אולם חוששת היתה הממשלה, שמא יעוררו היהודים את חמת העולם על רוסיה על ידי קשריהם הבין־לאומיים. הרי שמצווה היתה הממשלה להוכיח לבאי עולם, שלא רק האכר הרוסי נוטה לערוך פרעות ביהודים, אלא אף העממים הבלתי רוסיים עלולים לעשות כך. עמדו ונסו נסיון ראשון בוורשה. פולין היתה אותה שעה הפרובינציה המערבית ביותר של רוסיה, כמעט חוץ לארץ ממש. ואוכלוסי העיר לא רוסים היו אלא פולנים. כלום אין מכאן ראיה, שהיהודים שנואים על הכל ובכל מקום?

והיה במעשה הזה משום מסע־שח מעולה ומחושב, ונמצאה שהממשלה הרוסית קטלה שני זבובים במחי אחד. פולין המדוכאה והמשועבדת מצווה היתה לחוס על כבודה ועל שמה הטוב בעולם ושוב לא היתה רשאית לרדת ירידה נוראה כזאת של עשיית פרעות ביהודים. אולם הערב רב של חוצות וורשה לא היה חוט השדרה שלו חזק למדי ונפתה לפתויי הפורעים הרוסים, שבאו לשם במיוחד לשם מלאכה צנועה ונאה זו. ועלה בידי הממשלה הרוסית להוכיח, שלא רק הברבר הרוסי שולח את ידו ואת אגרופו בישראל אלא גם הפולני האציל ורב היחש עלול לפרוע פרעות בישראל — ואין לך הוכחה נאה מזו, שאמנם ראויים בני ישראל לפורענות שפגעה בהם.

פרעות וורשה המסו את לב ישראל עוד יותר מאשר הפרעות הראשונות בדרומה של רוסיה. ולא משום קורבתה של וורשה, קורבה גיאוגרפית, אלינו אלא

משום שעומדים היינו בקשרים חזקים עם הסוחרים הפולנים וביחוד עם האצילים הפולנים, שרובם של האחוזות והיערות אשר בשכנות היו שייכים להם. כל אימת ש„קצפים" (בני רוסיה הגדולה) בלבד ערכו פרעות, סמוכים היינו ובטוחים, שהפרעות לא יגיעו ולא יבואו אל מקומותינו. אולם לא רב הוא המרחק בין וורשה ובין ווילנה, ווילנה בירת ליטא היא. ואם יתכן הדבר, שפרעות תתחוללנה בפולין שוב לא היינו אף אנו בטוחים מאימתן ומפגיעתן של אלה.

אותו יום שחדרה ובאה אלינו הידיעה על הפרעות בוורשה ביקר את אבי מנהל האחוזה אשר בשכנותנו. שתי שעות ישבו שניהם סגורים בחדר, ואנו כולנו ידענו, שביקור זה לא בא בעניני מסחר. אבינו ספר לנו כעבור זמן, שהמנהל בא לבקש סליחה ולהעמיד אותנו על מצב העניינים. מתחילה עמד הלז והסביר, שהפרעות לא נערכו על ידי תושבי הארץ הפולנים אלא הממשלה הרוסית היא שביימה וסידרה אותן. ושוב השתדל המנהל להוציא מלב אבא את כל החששות ולהכניס בלבו את האמונה, שלא חלו שום שנויים ביחסי האציל בעל האחוזה אל אבי. ואם יחול שנוי כל שהוא הרי רק לטובה, לחיזוק הידידות, בבחינת פצוי על הפחדים והאימה, שהטילו הפרעות בלב היהודים, פרעות אלה, שלפי דבריו ואמונתו — אין הפולנים שותפים בהן כלל וכלל, ואינם ערבים עליהן.

וכך הלכה ונתקפחה מעט מעט אמונתנו ובטחוננו בממשלה, בכל פרט ופרט, ואפילו בטחוננו בחורף. היה היה האדם לאויב ולרועץ לנו, ואפילו הטבע לא היה לנו עוד מגן וסתרה. כל תקופות השנה התקשרו קשר עלינו. האדמה לא היתה אדמתנו, לא היה לנו חלק ונחלה בה. והיו העינים נשואות כלפי מעלה, כלפי השמים, או אולי יענו לנו ממרומים! שבועים שבועים גזרה העדה תענית צבור, נתפללו על המתים, וגדלה היללה בשעת „תקון חצות".

במשך כל החורף כולו המשכתי את למודי, אולם לא היתה השמחה שורה עליהם. בבוקר הייתי לומד שעות אחדות אצל רב העיר, לומד הייתי תלמוד ופוסקים. שתי שעות מוקדשות היו ללמוד הלשון הרוסית. בשעות הערב פנוי הייתי ואני שקדתי בהן על הכתיבה. מיותר הוא להוסיף, שכתיבתי היתה כולה בעברית. כל שעה שבא בעתונים או במאספים מאמר משל סמולנסקין, ליליינבלום או יהל"ל, מיד נגשתי אל המלאכה לחקות אותו ולכתוב כמתכונתו. כל זה אמור בדברי פרוזה משלי, ואילו בשירה כפוף הייתי כולי ונתון להשפעתו של י"ל, שהיה באמת גדול השירה העברית בדורו, הן לפי תכנו והן לפי צורתו. אלפים שאלות ענו את מוחי ויסרו את רוחי, ודל אונים הייתי להוציא את

עצמי מן המבוכה ולהתיר את פקעת השאלות. וכך הייתי יוצא מן הבית בשעה מאוחרת בערב ושם את פעמי לבית המדרש, מקום בחורי הישיבה היו יושבים ושונים את תלמודם. לפעמים הייתי שופך לפניהם את לבי, מרצה לפניהם את שאלותי ותולה את עיני ולבי בהם ומצפה לתשובתם. לא כל בחורי הישיבה בסביסלוביץ נענו כמותי לשאלות היום והשעה. על כל פנים רובם של אלה נלהבים היו כמותי. אולם היו ביניהם מועטים, שהתגדרו בתוך החומה של המסכתות הגדולות של תלמוד בבלי וירושלמי והפוסקים, וחומה היתה להם מימינם ומשמאלם בפני הגלים הסוערים ומסעירים של החיים ושאונם. סגורים ומסוגרים מפני העולם כולו היו מתמסרים ביתר כסופים שבאמונה ללמודם בתורה ובתלמוד, כאילו לא ארע בעולם המקיף אותם דבר, כאילו לא נתרחש כלום. וכשהייתי מסתכל ומתבונן בגופיהם הרזים, הרעבים, בפניהם הכמושים־הצהובים, בעיניהם הקודחות והבוערות, הייתי שואל את עצמי כולי נרגש, מה סוד כמוס עמם, מה רז כבוש בלבותם? אפשר והם הם הגבורים האמתיים — בני בניו של עם קשה עורף — שעמדו בכל נסיונות החיים ופגעיהם, שאינם נרמזים לפתויי החיים ויצריהם והם הם השוזרים ורוקמים בלי הרף את חוט הדורות, חוט המסורת של התולדה הישראלית?

סוף סוף הגיע החורף אל קצו, בא האביב, ועם כל רטט חדש, שרטט העולם לקראת האביב ורוחות הקיץ, רעד ופרפר הלב היהודי. זה מאות בשנים עומדים ימים אלה, ימי הפסח, במזל החרדה והיראה, בשנים שאינן כתיקונן ובשעות סערה. האגדות העממיות ההמוניות שמו את ישראל מטרה לחציהן המורעלים בימים אלה: כל השנה כולה — אומרת הגדה זו — היהודים מוצצים את דמם של שכניו משאינם בני ברית, ואילו משבאים ימי הפסח הוא שותה את דמם מלוא לוגמיו. שוב אין פסח של שנה זו שמור יפה מזכרוני. זוכרני רק, שאותה שנה לא העיז איש מאתנו לפתוח את הדלת עם אמירת „שפוך חמתך" ולהקביל את פני אליהו הנביא זכור לטוב. דיינו, שמי שהוא לא קרע ופתח אותה מבחוץ.

וכך עמדו לפני שתי שאלות כבירות ותבעו את פתרונן. העם היהודי חייב לצאת מגלותו, ואני מצווה ועומד להשתחרר מסביסלוביץ ולהתקין עצמי ליום הגאולה, ליום הגדול של החרות. מודני: פתרונה של השאלה הראשונה נדמה עלי קל ביותר, קל מפתרונה של השאלה השניה. על בני ישראל להחליט פעם בלבם החלטה נמרצת לשים קץ לגלות, כל שאר הדברים יתישבו מאליהם. ואולם קשה ביותר נדמה עלי פתרונה של השאלה שלי, שאלת יציאתי וחירותי מסביסלוביץ. נוכחתי בלבי, ששוב אין לי תקנה בעירה, ועלי לצאת ממנה. אמנם היה

בידי לצאת לאחת הישיבות המפורסמות באותם הימים; ידיעותי בתלמוד ובפוסקים היו פותחות לפני את שעריהן. אמי ודאי היתה שמחה בלבה אלמלי אמרתי לעשות כך, ואף אבי היה נענה ברצון ליציאתי לשם. אולם אני עצמי לא נמשכתי בלבי אל הישיבה. בחורי הישיבה שנזדמנתי עמהם בעיירתי כולם הכזיבו את תקוותי. אף אחד מהם לא נראה לי כדאי והגון לחזון לבי. אלמלי הייתי גדול בשנים אחדות משהייתי אותה שעה הייתי בורח לאודיסא, יורד באחת האניות ובא עד לקושטא. באחד הערבים עמדתי וכחתי לאבותי על שאיפתי זו למרחב; ברצוני לצאת אל העולם הגדול, ללמוד ולהיות מהנדס. ובדמיוני ראיתי את עצמי והנה אני עומד על הרי הכרמל והלבנון, בין השניר והחרמון ועובד את עבודתי. את הגיאוגרפיה של ארץ ישראל ידעתי מפי כתבי הקודש בלבד: את השניר מפי „שיר השירים". וכשגיליתי לימים, שלא החרמון ולא הלבנון לא היו מעולם חלק נחלתנו, נשתלטה מרירות־אכזבה קשה בלבי. ראיתי את עצמי, היאך אני בונה גשרים על פני הירדן,שנראה אז בחזוני רחב וגדול ונהדר מן הדניפר.

אבותי נרמזו בקרירות רבה לתכניתי זו, ומיד נתברר לי, שלחנם כל עמלי לקנות את לבם לרצוני. ראיתי, שלא תהיה תפארתי על הדרך הזאת, שרצוני לא ינתן לי, ושוב לא באתי עליהם בדברים על רצוני ללמוד ולהיות מהנדס. עמדתי וגוללתי לפניהם את הצנועה שבשאיפותי. ברצוני לצאת לאחת הערים, ששם אוכל להמשיך בלמודי בתלמוד ופוסקים וכן יהיה בידי ללמוד ביתר הצלחה את הלשון הרוסית ואולי אמצא שם גם מורה הגון לגרמנית. כמו כן רמזתי להם, שברצוני לראות בעולם. והטעמים שנתתי לדברי נכנסו ללבות אבותי וכל דרכי נדמית עליהם כה נבונה, ששוב לא יכלו לאמר לאו לבקשתי. אבא הבטיח לנסוע עמי מיד לאחר הפסח אל העיר ברזין ולנסות דבר בעיר ל„זמן" או לשנה.

וראויים הדברים, דברי התנגדותם של אבותי ללמודי ההשכלה, למודי חול, שנעמוד עליהם. במשפחתנו לא היו למודי חול מקובלים כלל. אף אחד מבני משפחתנו, ממעמד האמידים, שנשאה ברמה את דגל החנוך היהודי המסרתי, לא היה מעז לדרוך על מפתן בית ספר חילוני. ושוב לא היה הדבר קל ביותר, לפסוח על פני המכשולים והעכובים, שנערמו דורות על דורות. נוסף לכך בא הנסיון והורה להם ליהודי רוסיה, שכל הבנים שפרשו מבית אבותיהם וגלו לבתי מדרשות שלהם ואל האוניברסיטאות, עמדו ונתנכרו כמעט כולם לאבותיהם ולדרכי חייהם ואף לתורת ישראל. תהום עמוקה פעורה ביניהם ובין אבותיהם, ואי אפשר היה לגשר ביניהם. אף באחת מארצות אירופה לא קרעה ההשכלה קרע כל כך עמוק

בין האבות והבנים כמו ברוסיה. אין זאת אלא משום שיהודי ארצות המערב לא באה עליהם ההשכלה החילונית לפתע פתאום אלא לאט לאט. ואילו ברוסיה פרצו היהודים אל מעינות ההשכלה כזאבים רעבים, שכן פתאום נפתח פתח כניסה לעולם ההשכלה, ובבת אחת נפרצה המחיצה. בעל השכלה עליונה, כגון רופא, עורך־דין או מהנדס, ששמר בלבו חבת מה אל המסורת היהודית הדתית ואל ערכיה היה בבחינת עורב לבן ביהדות רוסיה של שנות השבעים והשמונים של המאה שעברה. משכילים אלה לא התענינו ביותר גם בענינים הסוציאליים או החילוניים של עמם. מעמדם ויחסם החברתי שמשו מחיצה בינם ובין העם הפשוט, והמחיצה גבוהה היתה ובולטת היתה. ותוצאות הדברים האלה מעציבות היו, מעציבות. מעבר מזה של המחיצה עמדו פני בית בלי בית: שכבה אינטלקטואלית בלי עם, ומעבר מזה עם בלי שדרת משכילים. ולפיכך אין לתמוה על כך שבמשפחות הפשוטות, התמימות עם אלהיהם, חוששים היו להכניס את בניהם ובנותיהם לתוך עולם ההשכלה והתרבות שבמערב. הרי משפחות אלה היו ראשי מטפחיה של העממיות היהודית ותרבות עממית יהודית, ויצר הקיום הלאומי העצמי הזהיר אותם לבלי להביא לידי קרע זה בין האבות ובין הבנים.

אולם בשנות השמונים למאה שעברה חל שנוי חשוב ביחס זה אל ההשכלה החילונית. תחת לחץ הרדיפות, שלא עשו פדות בין מעמד למעמד, בין שכבת משכילים אחת לחברתה, בין דרגות השכלה שונות, התחילו משכילים אלה חוזרים ושבים בתשובה אל עמם. אולם בתחילתן של הפרעות עמדה ההתבוללות בעצם תקפה. ותכופות אירע באמת, שבני משפחות יהודיות מתבוללות, שפגעו בהן הפרעות, היו שואלים באימה: „כלום לא טעות היתה בדבר? כלום אף אנו יהודים אנו"? והחרפה והבושה של הורים כאלה — אין בחרט אנוש לתארה, שכן היה בידי מאורע אחד, ואמנם נורא ואיום היה מאורע זה, להעמיד אותם על כך, שאך שקר שקרו להם לילדיהם יום יום שעה שעה, וגדלו הילדים בשקר זה ונושנו בו.

בכרך הראשון של זכרונותי תיארתי את משפחת גצוב, שגלגלי החיים פגעו בה בכרך מינסק ואנוסה היתה לעקור את דירתה משם ולפתוח בפרשת חיים חדשה בסביסלוביץ, הצעיר בבני המשפחה הזאת, בני, הוא בן תחרותי במשחקים עם ילדי החדר בעיירה: הוא לא רצה בשום פנים לחלק עמי את השררה על הילדים. בידיעותיו בלמודי היהדות היה ירוד ממני בהרבה; אולם אמו, חנה נכה, שעשתה כל ימיה בכרך הגדול והנאור מינסק, החליטה בלבה החלטה נמרצת „לעשות" מצעיר בניה „אדם", כדבריה. בנה הבכור ביינוש דר בהומל, ובהומל

גימנסיון בימים ההם, ולשם שלחה אמו את בנה בני. לחג הפסח בא בני לסביס־לוביץ לבקר את בית אבותיו. הוא בא לבוש „בגדי מלכות", כלומר לבוש בגדים נאים אלה של גימנזיסטן רוסי: מעיל כחול עם כפתורי כסף, צוארון גבוה וזקוף על שוליו כסף וכובע שרד עם סמלי כסף. ילא עטי לתאר את הרושם העמוק, שעשו עלי בגדי השרד הנהדרים של חברי הותיק ובן תחרותי. הוא היה גימנזיסטן יהודי ראשון שנגלה על פני רחובות העיירה שלנו. בליל פסח בא אל בית המדרש להתפלל. נגשתי אליו וברכתיו „שלום עליכם", בני! והוא השיב לי: „זדרסטווי" (שלום, ברוסית). נדמה היה לי, שבכל התנהגותו הטעים את יתרונו עלי ופתאום נתמלאתי עליו חימה: אם כן, הרהרתי בלבי, עד מה נשתנה כל כך מהר בני. הוא רואה פחיתות הכבוד לעצמו להשיב על ברכתי, „שלום עליכם"! זדרסטווי — הוא עונה ואומר לי. אולם סבורני, שלא על הברכה שלו נתעוררה בי חמתי; כל זה לא בא אלא להכשיר בעיני את קנאתי. לבי היה אכול קנאה אליו; שבתה שמחת החג — וחג הפסח העליז בין חגי ישראל. כפתורי הכסף וכל שאר גנוני הגימנזיסטן תפסו את מוחי ואת לבי כולם ונטלו את מנוחתי.

אף לפנים לא היתה ידידות חזקה ביותר שרויה ביני ובין בני — גדולה וקשה היתה ההתחרות בינינו. אולם עכשיו השתדלתי להמצא ככל האפשר בחברתו ולו הקדשתי את כל זמני הפנוי. הייתי בולע אותו כולו בעיני, או מוטב שאומר: את כפתורי הכסף ואת שושן הכסף שעל כובעו. חשיבות חדשה נקנתה עכשיו לבני בשבילי. עמדתי וסחתי לו, שאף אני אומר לעזוב את סביסלוביץ ולנסוע מיד אחרי תום החג לברזין. על שאר תקוותי וכוונותי לא רמזתי אף ברמז קל, גזירה שמא יגונב הדבר לאזני אבי ואמי. אולם קוה קויתי בלבי, שבני יעמוד על כוונתי, שאין בשבילי אלא פרוזדור לטרקלין אחר ונאה. אלא שלהותי נתנהלה שיחתנו במעמד אחיו הבכור של בני, לייוויק. לייוויק זה היה בחור פשוט, עם הארץ, בעל עגלה לפי אומנותו, שהיה מוביל את עגלת הדואר מסביסלוביץ לאוסיפוביטשי וחזרה. גאה היה הלז על בגדי השרד של אחיו יותר מבעל הכפתורים עצמו, והוא שנתערב בשיחה ואמר: „ברזין"! — והאמירה בלעג ובבוז. „האף ברזין עיר היא! כלום גימנסיון בה בברזין?" דברים אלה מילאו את סאת יסורי. נשכתי את שפתי מתוך כעס וכבשתי את דבורי. אולם בלבי נדר נדרתי: „כתר לי זעיר, עוד יבוא יומי".

וכך נתרוצצו בקרבי שכלי המבגיר והולך ויצרי הילדות, רצון חזק, להקדיש את עצמי כולי לעבודת עמי, מכאן, והתלהבות קדומים לבגדי השרד מכאן:

תערובת של תלמוד, פוסקים, פלפול בדבר הלכה, חזיונות הוד של המקרא ו... כפתורי כסף. דומה עלי, שאף גורל הגדולים אינו נאה מגורלם של הקטנים: חיצוניות מבריקה ונוצצת גוברת על היצר הפנימי. כפתורי הכסף של בני גצוב הכריעו הכרעה מוחלטת את לבי: עלי להיות גימנזיסטן!

שביעי של פסח. בנערינו ובזקנינו עומדים אנו בבית התפלה ושומעים בחדוה ובגיל את שירת הים: „סוס ורוכבו רמה בים... שמעו עמים ירגזון"... וביום זה גופו פרצו הפרעות האיומות ביותר של אותה תקופה, הפרעות בבלטה. והיו פרעות אלה ראשונות לטפוס החדש של פרעות, שנתחוללו כעבור עשרים ושתים שנה, מתחילה בקישינוב ואחרי כן בעשרות ובמאות ערים אחרות, בהן נשתוללו יצרי פרא ואכזריות קדומים של מלחמת אדם באדם, רבים במעטים, פרעות שתקצר לשון אדם לקרוא אותן בשם.

לצערי הרב עלי להודות, שאף בימי מבוכה ופחדים אלה רחפו תמיד לנגד עיני כפתורי הכסף של בני גצוב. בושתי מעצמי. היאך יכול היה בן ישראל להגות אותם ימים בבגדי שרד שלאינם בני ברית? ושוב נתנחמתי ואמרתי: „אמנם עיני כרוכות אחרי צלמי הפסילים והבליהם, אולם הרי לא ישמשו הללו אלא כלי זין במלחמתי על כבודו של ישראל. כסופי הם למעלה מבגדי שרד וכפתורי כסף. כוונותי טהורות ומטרותי נעלות".

כעבור שבוע ימים עליתי על העגלה ונסעתי עם אבי אל העיר ברזין.

פרק חמישי.

ברזין

כניסתי לברזין שימשה בשבילי פרוזדור לכניסתי אל העולם הגדול. משני עברי הרחוב נמשכה שורה ארוכה של עצים גבוהים, עטורים עלים עבותים, ומבין העפאים נצנצו לי הבתים הנהדרים — ביניהם גם של שתי קומות! — בתי עץ יפה להפליא, על חלונותיהם ההדורים החטובים ועל עיטורי מסגרותיהם מנחושת קלל. ידעתי, שבוברויסק נתברכה בבתים נאים, אבל שגם ברזין, שאינה אלא עיירה קטנה לעומת הכרך הגדול בוברויסק, אף היא רחוב גדול בעל בתים הדורים לה — לא עלה כלל על דעתי. בפעם הראשונה בימי חיי ראיתי תרכובת שלמה הרמונית של בתים ואילנות, ובפעם הראשונה תקפה את לבי הרגשת־נוי חזקה. אבי שהרגיש בהתרגשותי ובהתפעלותי, סח לי, שכל הרחוב הזה כולו מיושב על ידי הדור הצעיר של משפחת זלדוביץ. הזקנים שבמשפחה זו אף להם רחוב שלם, הוא „רחוב הזהב", אולם בתיהם של אלה לא היו הדורים כל כך. הזקנים לבית זלדוביץ עשירים היו מצעירי המשפחה, אולם צנועים היו הזקנים מן הצעירים ולא הרגישו קורת רוח יתירה לעורר על עצמם התפעלותם של הבריות. דבור זה: „לעורר התפעלותם של הבריות", שגור היה בפי הבריות באותם הימים, ימי הפרעות. כל העתונות היהודית מלאה היתה דברי תוכחה כלפי האנשים, שהיו מציגים לראוה את עשרם, ומזהירים היו את ישראל לבלי להמשיך על עצמם ראייתם של הנכרים.

הליכה ראשונה שלנו בברזין אל הדוד מיכאל, ולא משום טעמי קורבת־משפחה אלא משום שדודנו זה בעל אכסניא היה בברזין, בעל מלון בשביל אורחים הגונים. הדוד מיכאל היה אחי הסב מנדל ואף הוא היה כמוהו סוכן בבית מסחרו של בית זלדוביץ. ביתו המרווח חצוי היה לשנים: בחציו האחד דר הוא ובחציו השני ישב בנו חיים אליהו. חיים אליהו אסטרכאן שרוי היה בביתו לעתים רחוקות מאוד, ולא היה בא אל ביתו אלא לימות החגים הגדולים, ורוב השנה היה עושה בריגה, מקום עשה בתור סוכן לסחר העץ.

ומשפחת חיים אליהו: הוא, אשתו בתיה, בנו הבכור יצחק, שנשוי היה

ומשק בית מיוחד לו, שני בניו הצעירים, דוד וניסן, ו„קטנטונת" המשפחה, בת הזקונים צירה בריינה, צעירה ממני בשנה או בשנתים. והואיל ושלשת הילדים הצעירים קבלו השכלה מודרנית מזו המקובלת על שאר בתי האמידים, נמנתה משפחת חיים אליהו על החוגים המשכילים שבעיר. העיר ריגה היתה באותם הימים המרכז האשכנזי, התרבותי של הפלכים הבלטיים ברוסיה, וחיים־אליהו, שלרגלי עסקיו בא במגע ומשא תכוף עם האשכנזים של העיר, עמד והקנה להם לילדיו השכלה אשכנזית ככל אשר אפשר היה להקנות בעיירה כברזין.

אבי מסר אותי ברשות המשפחה, שנהגה בי עוד מבתחילה כדרך שנוהגים בבן משפחה גמור לכל דבר. מורה הבית, הוא יוסף מזא"ה, נתמנה מיד למורי בגרמנית וברוסית, ולמלמדי בתלמוד ופוסקים בחרו במרדכי הפרוש. מזא"ה מקובל היה באותם הימים כפדגוג מעולה לרוסית ומורה מובהק לתלמוד לשון רוסיה בברזין.

מרדכי הפרוש, שנשא בפעם השניה אשה מבנות משפחתנו, את אחת הדודנות שלי, היה למדן גדול בש"ס ופוסקים, בעל שכל רב וחריף גדול. „חדר" ממש לא היה לו, אלא היה מורה בשיעורים פרטיים בבתי העשירים שבעיר, ומעולם לא למד אלא בקבוצות של שנים שלשה תלמידים. ולא הכל היו זוכים להמנות על תלמידיו של מרדכי הפרוש, שכן לא היה מלמד אלא למי שקנה תחילה הרבה דעת בתלמוד ובמפרשיו. בשביל תלמוד הלשון העברית לא העמידו לי מורה, שכן דעת אבותי היתה כדעתי, ששוב איני זקוק למורה בדבר הזה. בני אסטרכאן הצעירים, שהיו מעתה לרעי וידידי, אף הם ידיעתם רבה היתה בלשון העברית, ועל ידם הגיעו אלי ספרי ספרות ההשכלה ורוב הספרים החדשים בעברית שהופיעו באותם הימים.

אף בני משפחת אמי מרובים היו בברזין לא פחות מאשר משפחת אבי בסביסלוביץ. דלתות בתים רבים פתוחות היו לפני בברזין, וכל הקרובים נהגו בי קורבה וידידות: דודים, דודות, דודנים ודודנות, סבאים, קרובים שנתוספו על המשפחה ושארים קרובים ורחוקים. נבוך הייתי מכל ההזמנות שהיו מזמינים אותי לבוא ולבקר את הבתים המרובים. בתי־משפחה אלה, שהייתי נכנס ובא אצלם היו מן הבתים האמידים ולא משכו את לבי ביותר. הבית היחידי, שבו הרגשתי את עצמי יפה וטוב הוא הבית שבו דרתי, ביתו של חיים־אליהו.

פעולתה של ברזין עלי היתה פעולה גדולה וחזקה. לעומת סביסלוביץ, הרי היתה ברזין כרך ממש. הרחובות היו מלאים אדם, והבריות זריזים יותר מאשר

בסביסלוביץ. בפעם הראשונה בימי חיי שרוי הייתי בעיר, שלא ידעתי את כל בניה פנים אל פנים. בסביסלוביץ נתיחד לי מקום מיוחד בין חברי, רשאי הייתי לנהוג כרצוני, לדבר ככל העולה על רוחי, ואף ככל העולה על לשוני. ואילו בברזין מצווה הייתי לקנות תחילה את מקומי ומעמדי. רבים ידעו אך מעט עלי, ורבים לא ידעו כלל על קיומי בעולם. ושוב מצווה הייתי לחשוב ולשקול את רעיונותי קודם שהייתי פותח את פי לדבר. מתחילה קשה היה לכבוש את טבעי, אולם גבר רגש האחריות שבלב. במשך זמן קצר בגרתי ולמדתי לרסן ולכבוש את מזגי ולגדור בפניו, שלא יחגור ממסגרותיו.

בבחינה זו עצמה השפעתם של ידידי וחברי החדשים, הצאצאים הרכים של משפחת זלדוביץ העשירה. הנערים היו בני גילי או גדולים ממני לכל היותר בשנה אחת. אולם מקדמת ילדותם למדו הללו מפי קרוביהם, שלא יסיחו את דעתם לעולם, ולו אף לשעה קלה בלבד, שממשפחת זלדוביץ הם. לימדו אותם, שיהיו נוהגים בגאון, שיהיו מתונים בהליכתם, ממעטים שיחה, מונים את דבריהם, שוקלים תחילה כל הברה והברה שהיו מוציאים מפיהם — כל אלה היו סימני אצילות ויחש. אמרתי למעלה: ידידי החדשים. לאמתו של דבר לא היתה ידידות אמת שרויה ביניני מעולם. ולא אני שנתרחקתי מהם אלא הם היו הפותחים בריחוק: הם לא יכלו לראות אותי ראות אחד משלהם בשל ההבדל החברתי שבין אבותיהם הם לבין אבותי אני. בעצם הרי מחלו כבר על כבודם, עם שהיו באים בחברתי, משפיעים עלי מהודם ומצלים עלי מזיום. ולא ויתרו לי בכך אלא משום שמלמדי בתלמוד ופוסקים, הוא מרדכי הפרוש, פרסם אותי ברבים ודבר בשבח בן העירה, ה„ארי" שעלה מסביסלוביץ, שידו רב לו בכל חדרי התורה וביחוד גדול כחו בידיעת הלשון העברית. לפיכך עמדו בני זלדוביץ וקירבו אותי, בבחינת ימין מקרבת ושמאל דוחה, שלא תהא הקורבה קורבה שליבה. הם לא יכלו בשום פנים לראות אותי ראות אחד משלהם ממש, גאון הכת וגאות המעמד מושרשים היו בהם עמוק עמוק.

הרי שנתבגרתי גם מבחינה אחרת. בברזין טעמתי בראשונה את הטעם המר של הבדל מעמדות חברתיים ונקנתה לי דעת על כחו של הממון בחיי ישראל. סובל הייתי יסורים. הרגשתי, שידידותם זו של הצעירים לבית זלדוביץ היא מבחוץ, ואין תוכה כברה, שיש בה יותר משום מדת־נימוסין מאשר מידת־ידידות, משום דרך ארץ מאשר משום הרגשת הלב. הם היו סחים עמי כבדרך מחיצה. ואף אני לא הייתי נוהג בהם יתר כבוד. רובם הרי היו בינונים שבבינונים.

מהם גם שהיו עמי־הארץ גמורים בבחינת ידיעתם את היהדות. אמנם גדולה היתה ידיעתם בלשון הרוסית מידיעותי, מהם שידעו גם קצת גרמנית. אולם לא היה בכך כדי לתקן את לקוים בעברית ובידיעת היהדות. ושוב לא הבדיל ביניהם לביני אלא הממון בלבד: אבותיהם עשירים היו מאבותי. אולם הבדל זה מה נוגע הוא לנו? כלום סחנו מעולם בעניני כספים? רק מציאותו בלבד של הממון, רק קשר הלב אל הכסף, הוא בלבד שהפריד וחייץ בינם וביני. היה בכך משום עבודה זרה ממש, והסימן המיחד והמבדיל בין מעמד למעמד — הכסף בלבדו וכל אדם היה נידון לפי ממונו.

כשנקנתה לי לימים ידיעה עמוקה יותר ביחסי הבריות, בחייהם של בני העיר, נתגלה לי, שלחץ משפחת זלדוביץ על סעיפיה וסעיפי סעיפיה לא הורגש ברשות הכלכלה בלבד אלא גם ברשות חיי הרוח של העיירה ואף חיי המוסר. שבתי וראיתי, ששלטונם של אלה שלטון כללי ומוחלט היה, ואיש לא העיז להתריס כנגד העול הזה. כניעה זו שהיו בני ברזין נכנעים למשפחה היתה ללא גבול ואף בני המעמד הבינוני שבעיירה היו כורעים ומשתחוים לפניהם כעניים שבעניים, ובמעמדו של אחד מבני המשפחה זלדוביץ הרי כל בן משפחה אחרת היה כלא היה. אותם הימים נתרקמו בלבי בוז עמוק לנכנעים ונדכאים ושנאה למכניעים ולמדכאים. וכשלא הייתי יכול להצניע יותר את רגשותי בלבי והייתי מסיחם בפני ידידי דוב וניסן היו הללו מחייכים, לא היו צוחקים בקול אלא מחייכים. כנראה לא יכלו או לא רצו הללו להודות, שאמנם צדקתי בדברי. ובת צחוקם כאילו היתה מלחשת ואומרת: בן כפר אתה, באת לגור לחדשים מספר ואתה שופט את משפטך הקשה! אנו שנולדנו כאן, שכל ימינו עברו עלינו בעיר זו, ואין אנו פוצים פה. לא אנו ולא אתה עתידים להפוך סדרי עולם, שדורות על דורות עמלו בבנינו ובתיקונו ובביצורו.

וחייב אדם ליתן את דעתו על כך, שמצב זה נגלה לעיני בימים, שעתידים היו ומצווים היו להוליד בישראל רגשי האחדות. שכן כל בני ישראל, ללא הבדל מעמד ודרגה, — ואף הרחוקים ממקום הפורעניות — שרויים היו בסכנה משותפת ובחרדה משותפת. אולם רגש זה של אחדות לא בא ולא תפס את הלבבות. היהודים הסנובים, היהודים העשירים לא רצו להאמין, ששותפים הם בבחינת מה לכל שאר בני ישראל העניים והדוויים. ואף בשעות האימה והחרדה לא רצו לרעוד בצבור אלא ביחידות.

איני יודע, אם ישיבתי בברזין הקנתה לי יתר דעת בלמודים, אולם תפיסתי

הכללית וכשרוני לראות באדם ובצירופים החברתיים נתרחבו ונתעשרו. בסביסלוביץ שרוי הייתי בעדה מאוחדת וממוזגת. לא היו מחיצות עבות בין הבריות. ואילו בברזין למדתי מקצת ממבנהו החברתי של עם ישראל, מקבוצותיו השונות על עניניהם המיוחדים והשונים. והוא שעמד לי בהרבה, לקנות דעת בפרטי שאלות ישראל ומסבות חייו.

מלמדי החדש, מרדכי הפרוש, אדם בשנות העמידה, לא היה אחד מן המנין, שרבים כמותו. כשרונותיו הנפלאים, בקיאותו הנפלאה, הכניסו לו בעודו צעיר לימים סמיכה לרבנות, ולפי ידיעותיו בתורה ראוי היה להיות רב בקהלה גדולה ומפורסמת. אולם הוא פנה עורף לרבנות ונשאר מלמד עני — מעמד שאינו מעמד לא מבחינת הפרנסה ולא מבחינת המצב החברתי. כמלמד היה רצוי מאוד על בעלי הבתים, והכל רצו שיהא מלמד את בניהם תורה. וכך היה רץ כל היום מבית לבית, מבית עשיר אחד לחברו לשנן את פרקו לתלמידים, ואף על פי כן חי חיי עוני וצער בדירה צרה אשר בחצר סבא מנדל. ימים רבים תוהה הייתי על כך, מפני מה בחר לו מרדכי הפרוש את עסק המלמדות העני והבזוי ואף לא ניסה להיות רב בישראל.

וכאשר נתקרבתי אליו ביותר שאלתיו על כך פעם שאלה ישרה ובלי עקיפי דברים. הוא לא יכול היה להסמיק לשאלתי, שכן צבע פניו היה כל כך שחור שאפשר היה לחשוב אותו כבן הגזע השחור; אולם מתשובתו, שלא היה בה לא הן ולא לאו, הבינותי, שלא היתה שאלה זו נעימה עליו ביותר. אולם שאלה זו לא היתה לגבי שאלה שבסקרנות, שמיד הסחתי את דעתי הימנה. החלטה זו שהחלטתי בלבי עוד בימי נערותי לבלי ללכת בדרך זו המוליכה אל הרבנות יסודה בעיקר ברעיון אחד: לא הרגשתי בלבי, שיראת אלהים שבי מכשירה אותי להיות רב בישראל. שכן בדין הוא שיהא הרב ירא וחסיד לא רק בלבו, אלא שיהי זהיר במצוה קלה כבחמורה גם כלפי חוץ. ותאב הייתי לדעת, אם הרבנים שומרי מצוה הם משום שיראים הם ושלמים בלבם, או משום שרבנים הם. אם יראתם קדמה לרבנותם שוב איני יכול להיות רב ואף אלמלי הייתי רוצה בכך, ואם קדמה רבנות ליראה שוב איני יכול, משום שאיני יכול לפי כל טבעי לכוף על עצמי דברים שאין לבי עמהם.

הרגשתי בלבי, שמרדכי הפרוש לא היה יכול להיות רב בישראל משום שלא היה ירא שמים די צרכו. במשך הימים שלמדתי מפיו תלמוד יכולתי לעמוד על כך. כל שעה שהיינו מגיעים ובאים בלמודנו בתלמוד למקומות, שמדובר בהם

על השקפות החיים של היהדות, על הפילוסופיה של החיים ביהדות, למקומות שדנו בצדק ובהגיון שבדת ישראל, היה מרדכי נדרש להם בכל כחו ובכל חריפותו. היה עומד והופך בכל הטעמים והנימוקים, מביא את כל דברי המפרשים ושוב לא היתה דעתו מתקררת אלא אם כן עמד על כל צדי צדדיה של השאלה. אולם משהגיע למקומות, שדנים בעיקר בעניני דת, בדיני השבת, בהלכות מועדים ובשאר דינים, היה עובר עליהם ברפרוף, שוהה עליהם שעה קלה ולא היה נותן את לבו עליהם ביותר; דעתו היתה נתונה בעיקר לעניינים שבין אדם לחברו ולא לעניינים שבין אדם למקום. יותר משהיה יודע דת היה יודע דין. ואילו הרב בדין שיהיו שניהם בו. וביחוד נתתי אני את לבי לכך, שכן עמדתי על ההבדל שבין שני הרבנים מלמדי הראשונים. אף הללו היו יודעי דין, יוריסטים, יותר משהיו כלי קודש: יודעי דין היו מאהבה, וכלי קודש במצות החיים והכרחם.

מרדכי הפרוש דומה היה לשני מורי הראשונים, אף הוא היה שייך לסוג המלומדים החפשים, ואף הוא כראשונים השפיע עלי השפעה מכרעת בענין יחסי אל דעת היהדות. וביתר דיוק: הם המשיכו ופתחו בי את היסודות שהניח הטוב שבמלמדי, יהודה אורצר. בבחינה זו שיחקה לי השעה: בהתפתחותי לא חל אותו הקרע המוסרי, שנדונו בו רבים, שעברו ממורה אחד אל משנהו.

מורי לרוסית ולגרמנית, יוסף מזא"ה, אדם בעל השכלה נאה ובעל שכל ישר, נטה יותר אחרי התרבות הגרמנית מאשר אחרי הרוסית. נוהג היה לתרגם את הרוסית לגרמנית ואת הגרמנית לרוסית, ואני צולע הייתי בשתי הלשונות כאחת, או מוטב שאומר: צולע הייתי ברוסית וזוחל בגרמנית. אבל מאמין הייתי ככל יהודי שאינו יודע את הלשון הגרמנית, שכוחו רב בלשון זו. כלום אינה דומה היהודית המדוברת דמיון רב אל הלשון הגרמנית? ואמונתי זו הקדומה על ידיעתי בלשון הגרמנית נתחזקה על ידי מעשה שהיה. בין פועלי היער אשר בסביסלוביץ מצויים היו גרמנים רבים. פעם אחת בשבוע רגילים היו הללו לבוא מן היערות, מקום דרו שם עם בני ביתם, אל העיירה כדי לקנות צרכי אוכל לכל ימות השבוע. על פי הרוב קונים היו את צרכיהם בחנותה של אחותי חנה ברייגה, שהיתה מדברת עמם גרמנית. על כל פנים היא האמינה, שלשונה גרמנית היא. פעמים רבות מצוי הייתי בחנות בשעת בקוריהם של אלה והבינותי כמעט כל דברי אחותי אליהם ודבריהם אל אחותי. כשבאתי כעבור כמה שנים שנים מגרמניה, מקום למדתי באוניברסיטא, לבית אבותי, בקרתי שוב את הגרמנים הפועלים האלה. ושוב תמה הייתי תמיהה רבה, שלא אחותי ולא כל שאר תושבי סביסלוביץ

ידעו את הלשון הגרמנית; תאמר, היאך הבינו איש את רעהו? — פשוט — הגרמנים למדו לדבר יהודית מדוברת.

עוד לא הספקתי לקנות לי יפה את האלף־בית הגרמני והנה בקשתי את מורי, שיהא נותן לי ספרים גרמניים למקרא. ולא ספרי מקרא לילדים, שאינם אלא קובצי טלאים וקטעים מן הספרות, אלא ספרים ממש, ממבחר הספרות הגרמנית. והסברתי את רצוני בפשטות ובדברים מאירים: הואיל והלשון ידועה לי מכבר, ואף למדתי עכשיו את האלף־בית של לשון זו — היפלא ממני עכשיו דבר הקריאה בספרים? איני יודע אם מורי האמין לדברי ולטעמי אם לא. עמד וקרא לפני את השורות הראשונות מ„יסורי ורטר הצעיר" לגיטה — איני יודע מה טעם היה לו בדבר —אם אמר להתלוצץ עלי או עשה את זה בתום לב — ושאלני, אם הבינותי דבר מה מן הספר. כמובן לא תפסתי אף תיבה אחת מן הספור הזה, אולם במבוכתי הגדולה אמרתי למורי, שהגרמנים בעיירתנו דברו בלשון אחרת ושונה מזו שבספר. ושוב אנוס הייתי לשבת אל ספסל הדרדקאים וללמוד את תחילת ידיעתה של הלשון, לחזור ולשנן מאמרים ומשפטים כדוגמת: „החתול בגן, העט על השלחן, התלמיד יושב ולומד", ואמנם ישוב ישב התלמיד ושנן וחזר ושנן את כשנתו כבן חמש.

כמעט שעה זו גופה גילה מורי, שאף בלשון הרוסית אין ידיעותי מרובות על ידיעותי בגרמנית. אוצר המלים שלי בלשון זו דל היה, ומבטאי קלוקל. ושוב מצווה היה מורי להפסיקני בקריאה ולתקן את השגיאות, שגיאות הקריאה, המרובות, וכמעט שלא היתה תיבה אחת, שלא נשתבשה בפי. סוף סוף לא יכולתי לעמוד ביסורי התקונים והתחלתי קובל ומתריס בדברים נועזים ומטיח כלפי מורי: „הוא הוא הדבר שלא הרי ברזין כהרי סביסלוביץ, ושונה הוא המבטא הסביסלובצי מזה של ברזין". כאן לא יכול מורי לכבוש את יצר הצחוק שלו ופרץ בחוכה מצלצלת, וקול הצחוק נתגלגל מחדר לחדר והריץ אל חדר למודינו את חברי דוב וניסן ואחותם צירה בריינה. עמד מורי וסח להם כל אותו מעשה, בדבר המבטא המיוחד של בני סביסלוביץ, והללו פרצו אף הם בצחוק גדול, וכך היו עומדים ומתפתלים מצחוק, עד שנתגלגלו דמעות מעיניהם. ידידי היקרים! לא עלה אותה שעה על דעתם כלל וכלל, שכעבור שנים מספר אהיה אנוס לעמול וליגע ולהזיע, כדי למחות את עקבות הבטוי הרוסי שקניתי לי בברזין!

ושוב לא עלה בידי מורי להכניס בלבי יתר ענין וחבה אל הלשון הגרמנית

ואל הלשון הרוסית. אכן נגלה הדבר, שמטרה זו, שבשבילה יצאתי לברזין, היא ממני והלאה. מורי התחיל לקרוא עמי את ספורו של גוגול „טאַראס בולבה", זה הספור המעולה ביותר מחיי הקוזקים שבעבר, אולם תיאורי החיים לא עשו עלי שום רושם. תיאורי החיים שבספור היו רחוקים וזרים לי, הם היו רוסים שברוסיים, ושוב לא נרמזה נפשי אליהם. מקריאה בגוגול עבר לקריאה בפושקין. וכאן שיחקה לו למורי השעה יותר מאשר בגוגול. קראנו „אוגני אונגין", ואף על פי שלא נקנו לי פרטי הדברים, התיאורים והציורים, ואף על פי שלא נתלהבתי התלהבות יתרה עם קריאה ולמוד, אף על פי כן היה בכלל הפואימה לתפוס את הלב, והיתה ההשפעה השפעה אנושית־כללית ולא רוסית מיוחדת בלבד.

אחרי „אוגני אוניגין" קראנו את שקספיר בתרגום רוסי, וכאן נתעוררה שוב נפשי לחיי שמחה אמיתית. וראה זה פלא: החיים המתוארים ב„המלט" רחוקים היו ממני מן החיים המתוארים ב„טרס בולבה", וגבורי הדרמה זרים היו לי יותר מן הגבורים אשר בספור. ואף על פי כן הרגשתי עוד בתחילת הקריאה, שלפני דבר נשגב שגב איתנים, שגב בראשית, והוא שעורר פלא והתלהבות בלבי. דומה היה עלי, הנה מגיעה ועולה אלי בשורותיו של „המלט" בת קול מן המקרא, שבו כל רעיון ברור וכל תיבה שנונה כחרב פיפיות זו וחדה. לא ידעתי אותה שעה, שכעבור שנים מספר אהיה קורא בכתבי היינה, שבכל ספרות העולם לא מצא אלא שתי יצירות, שגאוניותן וכח בטוין דומות במקצת לספרי המקרא, היינו, שקספיר וגיתה. בפעם הראשונה נתמלאה נפשי קורת רוח ושמחה עם קריאה בספר רוסי — והוא תרגום מיצירותיו של שקספיר. לימים קראתי את תרגומן העברי של עוד שתי דרמות של שקספיר לזלקינדסון, זה מומר ומטיף לנצרות: „רומיאו ויוליה" ו„אוטלו". לחדותי והתלהבותי לא היה גבול; נקסום נקסמתי להרמוניה זו של המלה והרעיון. ושוב לא הייתי תמה כלל, מפני מה כתב סמולנסקין עם צאת שני התרגומים האלה: „היום נקמנו את נקמתנו באנגלים. הם לקחו את כתבי הקודש שלנו ורקמו אותם לתוך רקמת יצירתם. אף אנחנו לקחנו את שקספיר שלהם ופנינו לו מקום מכובד בכותל המזרח של ספרותנו". את „אוטלו" ואת „רומאו ויוליה" קראתי באותה התלהבות, שקראתי את ספרי המקרא, קראתי ושניתי עד שידעתין על פה.

חותם של מקריות וחוסר סדר במשנה שרוי היה על השכלתי בברזין. מעולם לא עלה על דעתו של מורי ללמד אותי פרק בשאר למודים, מלבד בלשון הרוסית והגרמנית. לא למדתי לא חשבון, לא גיאוגרפיה ולא היסטוריה ולא כל שאר

למודים הנלמדים בבית ספר מתוקן כהלכה. אף בכאן ידם של העשירים מבני בית זלדוביץ באמצע: שועים־עשירים אלה לא נתכוונו כלל להקנות לבניהם השכלה כתקונה ולהכשירם ללמודי האוניברסיטה. הם לא היו זקוקים לכך, שכן רב היה עשרם וגדול היה כבודם גם בלי השכלה, והתאמצות זו של קניית השכלה שיטתית למה? כנגד זה זקוקים היו לתלמוד לשונות לעז בשל עסקיהם המרובים בחוץ לארץ, ואמנם נוסעים היו הללו שנה שנה למדינות חוץ.

כשיצאתי מסביסלוביץ עדיין היו הבריות מסיחים בפרעות: על הפרעות שבעבר ועל אלה שעתידות לבוא. פחדן של פרעות שרוי היה בחלל אויר של העיירה. ואילו בברזין לא היו סחים בהן אלא במעט. ראשית, שקטו במקצת הרוחות בכל מקום; ושנית, שונה היתה ברזין מסביסלוביץ. גדולה היתה אמונתם של בני ברזין בכוחם של בתי זלדוביץ ושוב סבורים היו, שהשוד והשבר לא יבואו לגבולם. די יהיה להם לבני זלדוביץ להרים את קולם החזק — וכל הענין יתישב יפה.

רוח פושרת זו שהיתה נסוכה על ברזין אף היא לא עברה בלי השפעה עלי. חלומותי על שחרור עמי, על רכישת א״י וישובה, על יציאת מצרים חדשה, נדחו לקרן זוית. שוב נפניתי כולי לעצמי ולשאלותי, שאלות חיים שלי. לא היה בידי ברזין להניח את דעתי. לא עברו חדשים מועטים ומורת־רוחי הישנה חזרה ונעורה בי. גדולה היתה עיר ברזין מסביסלוביץ, אולם אף היא לא היתה כרך גדול, ולא אליה כמהה נפשי בערגוניה אל העולם הגדול. ובלבי גמרתי אומר לצאת מברזין.

לא היו קשרי הידידות ביני ובין ידידי החדשים חזקים ביותר, אולם אל הדודנה שלי צירה־ברריינה נמשכתי ביתר חבה מאשר אל כל שאר קרובי וידידי. היא היתה נערה נאה, רבת קסם ונועם ובעלת שכל. עונג רב התענגתי להתלוצץ בחברתי, ולהפתיע אותה בהשקפותי, השקפות בוגר. אפשר וברבות הימים היתה גדלה ומעמיקה בינינו ידידות חזקה וכנה. אולם מכיון שבת יחידה היתה לא נמנעה מעולם להסיח לפני אמה את כל פרטי הפרטים של שיחותינו והדודה היתה מטיפה מוסר באזני. חבתי לצירה־ברריינה לא היתה עדיין עמוקה ביותר ושוב לא רציתי לקבל על עצמי יסורי תוכחה של חותנת, הנגרת עלי יום יום. ולא עברו ימים מרובים, ופגה ההתלהבות.

שבועים לפני ראש השנה בא אבי לברזין לקחת אותי הביתה. בני דודי הצטערו מאוד על הפרידה. עמדו וסחו לאבי, שמחבבים הם אותי חבה יתרה על שום

עליזותי הרבה. וצירה־ברריינה הסמיקה כולה בשעה שהגיעה תורה להפרד ממני. כל הלילה נסענו בעגלת אכרים ולאור הבוקר באנו לסביסלוביץ. לא שכבתי לישון. משאכלתי פת שחרית מיהרתי לצאת מן הבית לטייל בעיירה, ואל מרחבי השדה. בחוץ לא נשתנה דבר. הנה עומד ביתנו על עמדו, ממולו בית־היראה הפרבוסלבי, באמצע ככר השוק באר העיר הישנה, מצד אחד ה„רחוב הרחב" ומעבר השני „ארמון הגבעה" על ארבעת הלבנים הזקנים, הגאים... אולם על יד הבאר עמדה נערה קטנה, חברתי למשחקים, היא הנערה, שלא קראה אותי מימיה שמרל אלא שמרילי. אף היא הסמיקה כולה. אמרה לי, שעומדת היתה ומצפה לי. ואני שאלתיה בתום: כמה זמן צפית לי? והיא מחזירה לי: „כל הזמן".

פרק ששי.

הברירה

כששבתי לסביסלוביץ הקבילו את פני בשמחה רבה לא רק בני משפחתנו אלא גם כל מכרי אשר בעיירה. אחי מאיר, שהיה יושב עכשיו ביקטרינוסלב כסוחר עצים עומד ברשות עצמו ומוכר את רפסודות אבי, אף הוא שב הביתה לימים הנוראים. היתה השנה שנת ברכה במסחר, ובבית שרויה היתה רוח טובה. שני אחי הצעירים, מרדכי ויהושע מבקרים היו את חדרו של מורי ומלמדי הישן יהודה אורצר. אולם מורי זה לחש לי בסוד, שהוא לא מצא עד היום ממלא מקומי. ואין מכוונתו, חס וחלילה, להתאונן, דעתו נחה מתלמידיו, אבל אני הרי הייתי תלמיד חבר לו. מלבד שני האחים האלה היה עוד בבית האפרוח האחרון, בן הזקונים, אליעזר, חביבו של כל הבית כולו.

במשך השבועות הראשונים נמנע הייתי מלשוחח על תכניות עתידי. ידעתי: אין דעת אבותי כדעתי בבחינה זו ולא רציתי להשבית את רוח השמחה של חג על ידי ויכוחים וחילוקי דעות ודברים. לא רמזתי רמזים ולא שאלתי שאלות. סח הייתי הרבה על ברזין, על בניניה הנהדרים, על גאונם המחוצף של „ידידי". כאן מצאה בקרתי השנונה בקעה רחבה להתגדר בה. אולם מתינותי וזהירותי אלה לא היו אלא מסוה בלבד. כמיהת־לבי הישנה, להמשיך את השכלתי, לא תש כחה, וחושש הייתי שמא ישיאני אבי ללכת בדרכי אחי הבכור ולהיות סוחר עצים בהדרכתו. וחשש זה היה לו על מה לסמוך, שכן היה בו במצבו של אחי כדי לקחת את הלב. הוא היה נוסע ועובר בכמה וכמה ערים, נושא ונותן עם סוחרים כסוחר מובהק, כאדם בוגר לכל דבר. סכויים נאים כאלה שלא בכל יום מתרחשים נפתחו בפני צעיר ולא ישתמש בהם? אולם גבר יצר ההשכלה ויצר הכבוד שלי חתר לשאיפות נשגבות מזו של סוחר עצים. סמולנסקין ולילייבלום היו גבורי שאיפותי, והם שהתוו לפני את דרכי חיי.

עברו ימי החג ותמה ונשלמה סבלנותי. אמי אמרה לי לתור ביחד עם אחי הבכור כמה תיורים אל היערות. ואני עמדתי ובקשתי מאת אבותי, שיתנו לי לנסוע להתקין את עצמי לכניסה אל בית הספר הריאלי. אמנם אף גימנסיון קיים

היה במינסק, אולם ידוע ידעתי, שנטול אני כשרון ללשונות: בגימנסיון לומדים היו למודים הומניטריים, ואילו בית הספר הריאלי נתן את דעתו בעיקר על המתימטיקה ודרש מאת תלמידיו רק ידיעת הלשון האשכנזית, תוספת לידיעת הלשון הרוסית. בטוח הייתי, שלמודי המתימטיקה יהיו נקנים על ידי בקלות, ואשר לידיעת הלשון הגרמנית בטוח הייתי גם בשעה זו, ששגורה בפי הלשון. סבור הייתי, שאבותי יתנגדו לכך בתוקף רב. אולם לתמהוני הגדול לא באה התנגדות זו. ודאי שעלי להחזיק טובה למורי לר' יהודה אורצר ולרב העיר, שהם עמדו על צדי ודברו על לב אבותי, שיענו לרצוני. אבי הציג לפני רק תנאי אחד: מתכונן היה לנסיעה שבעסק לעיר בוברויסק, ואמר לעשות בה כשבועים, ובקש מאתי לחכות עד שובו משם. ואני לא האמנתי למשמע אזני. „ובכן, סבור אתה, שעלי לנסוע למינסק מיד עם שובך מבוברויסק"? — „כזאת לא אמרתי"— החזיר לי אבי — אלא שחושב אני שנחזור ונדון בכך עם שובי". ברגע זה נצנץ בלבי הרעיון על בריחה מבית אבא.

עמדתי ושקלתי את תכניתי לכל צדדיה ופרטיה. למינסק לא רציתי לנסוע. קרובה ביותר היתה מינסק זו לעיירתנו וקל יהיה לאבי לבוא לשם ולהחזירני לסביסלוביץ. במקום זה רציתי לנסוע לדינבורג, אל דודי מאיר וונדרוף, זה שהביא לי רוח והצלה בימי ילדותי והוציא אותי מעבדותו של הסדר הישן והכניסני לחירותה של תורה בחדרו של יהודה אורצר. אחותו היחידה של אבי, ליובה הניה, מתה לפני שנים מספר. לא עברו ימים מרובים ודודי נשא אשה חדשה, ואשתו החדשה היא אסתר, בתו של דודי השני מאיר. והנה עבר הדוד וונדרוף עם כל בני משפחתו לדינבורג. בנו הבכור, מי שהיה חברי לחדר בחדרו הקטן של מורנו יהודה אורצר, עמד אותה שעה והתקין את עצמו לכניסה אל בית הספר הריאלי שבדינבורג. כל זה עלה — לפי דעתי — יפה עם תכניתי: ראשית, רחוקה היא דינבורג מסביסלוביץ, ושנית בטוח הייתי, שהדוד מאיר וונדרוף יעמוד לימיני, ועזרה זו חשובה היתה ביותר, שכן אף אבא שומע לדבריו של זה ולדעתו.

במשך הימים הסמוכים העלמתי יפה יפה דבר תכניתי, שוקט הייתי כלפי חוץ ולא פתחתי פתח של חשד כנגדי. ביום שיצא אבא לבוברויסק נכנסתי אל חנותה של אחותי חנה בריינה ואמרתי לה, שאבא שלחני אליה ליטול מידה עשרים וחמשה רובלים, הנחוצים לו לאבי לשם תשלום חוב דחוף, שהגיעה שעת פרעונו בברזין. טובת לב היתה אחותי, ואני חביב הייתי עליה יתר חיבה. אף חשד קל בקלים לא עלה על לבה, והיא עמדה ונתנה על ידי את הכסף. והכסף

צרב בכיסי, הרי הוצאתי את הכסף בערמה מאת אחותי הטובה והחסודה. אמנם, חס וחלילה, לא היתה הוצאה זו גניבה ממש, כפשוטה, אולם מהצד השני לא היה כל הענין כשר בתכלית, ולבי נוקפני. אולם פתחתי ואמרתי לעצמי: גמור! מחנות אחותי הלכתי אל ראובן בעל העגלה והזמנתי לעצמי עגלה למחרת היום לבוקר השכם. ולא בשעה קדומה ביותר: עמדתי ובחרתי שעה זו, שאמי היתה מתפללת כדרכה בבית הכנסת ואחי הקטנים ממני שרויים עדיין בשינה, אחי הבכור מאיר היה באותם הימים דוקא סובב ותר ביערות לרגלי עסקי המשפחה, ותכניתי שלמה היתה כולה לכל פרטיה ודקדוקיה, והכל עלה יפה כבחלום, כבתכנית.

אותו לילה נדדה שנתי מעיני, מתוך פחד, שמא ארדם ואאחר את השעה המזומנת לבריחה. ושוב חושש הייתי, שמא יתרחש בינתיים איזה מאורע, שיערער את תכניתי. נוסף לכל אלה זו ההתרגשות, שנגרמה על ידי תכניתי, ועל ידי כל המצב שהייתי שרוי בו. נקיפת לב יוצאת ונקיפת לב באה. ברצוני לברוח מבית אבא ואמא. כך ודאי עברה בריחתו של יעקב מפני עשו ובריחתו מפני לבן הארמי: בדמי הלילה, באין רואים. ואני — הרי לא מפני עשו ברחתי ולא מפני לבן הארמי אלא מפני אבותי, שאהבו אותי אהבת נפש. ושוב הפכתי והפכתי בתכניתי ומצאתי נחמה ללבי: אמנם ברחתי מפניהם, אבל איני גונב את דעתם. כלום אין הם יודעים, שנפשי חשקה בהשכלה, שלעולם לא אקננה בסביסלוביץ העיירה. הרי גליתי וחזרתי וגליתי להם את רצוני, ולא העלמתי מפניהם דבר. והואיל והם התנגדו לי בכל תוקף הרי אני פורש מן הבית, אמנם פורש אני בסתר, אבל איני מתגנב ויוצא. והמלים שמו מחנק לגרוני. ידעתי, שהימים הבאים יצדיקו את פעלי, ידעתי, שגבור אגבור על המכשולים, שעתידים אבותי להתגאות בי, ולא עוד אלא שישמחו על כך, שגמרתי בלבי לצאת טרם הביעו את הסכמתם לכך.

עמדתי וארזתי בחושך מעט מן החפצים הדרושים לי לדרכי לתוך המזודה. כל הלילה ישבתי בעינים פקוחות. שמעתי בקום אמי ובלכתה אל בית הכנסת. לא עברו רגעים מעטים וראובן בעל העגלה נגש ובא אל ביתנו, כאילו שותף היה לקשר שקשרתי על ביתנו. הצצתי הצצה אחרונה באחי הצעירים, ששרויים היו בשינה עמוקה, מיהרתי ויצאתי אל החצר, עליתי על העגלה ורמזתי לו לראובן שיסע בדרך לאוסיפוביטשי, אל תחנת מסלת הברזל הסמוכה, אשר בדרך למינסק ולוילנה.

עד הצהרים לא עלה על דעת איש בביתנו לחפש אותי. אף לאחר הצהרים לא עלה חשד גדול בלבם, עם שלא באתי הביתה כל היום. בערב שב ראובן בעל

העגלה לעיירה והודיע לאמי לפי בקשתי, שיצאתי למינסק. בדברי לא הזכרתי כלל את ענין דינבורג. ושוב איני סבור, שהענין עורר רעש גדול בבית. אמי ובני המשפחה לא היו חרדים לי, הם האמינו בי ובכשרוני לעשות כל דבר על דעת עצמי. ודאי שכעסו על מעשה שובבותי, אולם לא אחזו באמצעים איזו שהם להחזירני לביתי והחליטו לחכות עד שוב אבי מנסיעתו לבובריוסק.

בריחתי מבית אבא היא שגרמה לנסיעתי הראשונה ברכבת מסלת הברזל. כבר ראיתי את התחנה בבובריוסק; ראיתי, היאך נתקרבה ובאה הרכבת אל הרציף אשר לפני התחנה, ראיתי את הגלגלים הגדולים מתגלגלים ושמעתי את שריקתו המחרישה אזנים של הקטר עם כניסה ועם יציאה. היאך קנאתי בנוסעים המאושרים, שישבו בפנים הקרנות! והנה אף אני בין הנוסעים. לפי מושגי אז נהר המסע במהירות מפליאה, הרי לפעמים עבר שלשים קילומטר בשעה אחת! דומה היה עלי: לא על פני האדמה מתגלגלים ורצים האופנים אלא נשאים הם בחלל האויר. אולם השתדלתי להעמיד פנים של נוסע ותיק, שאין דבר סתום לפניו. מסתכל הייתי מבעד החלון, מפהק, משול לאדם המשתעמם בנסיעותיו הארוכות. אחרי כן בא לרוחתי הלילה. ליל ללא תמונה. בחרתי מקום באחת הקרנות ונסיתי להרדם במקצת.

עוד באותו הערב הגעתי למינסק. החלטתי בלבי לבקר אחדים מקרובי משפחתנו שגרו בעיר זו, כדי שהללו יודיעו לאבותי, שהגעתי בשלום למינסק. עם כניסתי לתחנת מסלת הברזל של העיר עמדתי תוהה ומשתומם לגדלה ולשאונה של זו. ידעתי, ששוקקת תחנה זו מהמון רמאים וגנבים, המתנפלים על הקרתנים התמימים, מושכים אותם לתוך רשתם וגוזלים את ממונם. רבות סחו וספרו בסביס־לוביץ על כך. כשיצאתי מבית התחנה ראיתי שתי שורות של בני אדם עומדים זה אחורי זה ומצמידים כרטיסים בידי הנוסעים העוברים על ידם (הללו היו משרתי בתי המלון השונים שבעיר), בטוח הייתי, שהללו הם הם רמאי מינסק וחמסניה שנתפרסמו לגנאי בעולם, והם עומדים ואורבים לקרבנותיהם. כל עוד נשימתי בי רצתי ועברתי את שתי השורות, דחיתי את מגישי הפתקאות והצלתי את נפשי מפגעם של אלה. עמדתי ושכרתי עגלה, להוליך אותי אל דודני אברהם, בנו הנשוי של דודי מאיר לוין היושב במינסק. ואף על פי שנשוי היה בן דודי, עדיין סמוך היה כמנהג הימים ההם על שלחן חותנו. והנה באתי בערב אל בית מלא אנשים והמשכתי על עצמי את סקרנותם של הבריות: נער בן עיירה, הרפתקן, על מראהו המשונה ועל מזודתו הארוזה בחפזון. ובן דודי הקביל את

פני כאילו נפלתי וירדתי מן השמים ממש אל בית חותנו. עמדתי והסברתי להם, שאבותי שלחוני לדינבורג, אל דודי וונדרוף, אל גיסו של אברהם זה; והנה ירדתי בדרכי למינסק, כדי שיוכלו להודיע לאבותי שבאתי בשלום למינסק. וכן סחתי להם, היאך הערמתי עליהם על הרמאים ועל החמסנים אשר על יד התחנה המפורסמת לגנאי, ובשכר ידיעותי אלה בהויות העולם נענו לי הללו בצחוק מרעיש ומניע את אמות הספים.

בחצות הלילה נסעתי שוב אל התחנה וירדתי ברכבת העולה לוילנה, ובוילנה עברתי אל הרכבת ההולכת לדינבורג. בדרך זו אחרונה שבין וילנה ובין דינבורג נזדמנו לפני כמה מכרים מברזין.

אֲשקה פינס היתה אשת ר׳ ליב פינס, זה שנשא לו לאשה את בת העשיר מעשירי ברזין, את בתו של זאב (וולף) זלדוביץ. הפעם נסעה זו ועמה בנה הבכור לדינבורג לבקר את כלת בנה. היו ימים שהיה ליב פינס מקובל כ„עילוי״ כמעט כ„גאון״, וקראו אותו „העלוי מרוזינוי״ (עירה של משפחת פינס המפורסמה). הוא היה לגדול בתורה: בקי גדול וחריף מצוין. לפי משלח ידו סוחר עצים היה; אולם בעצם עברו עליו כל ימיו בתלמוד תורה. הוא היה מלוה מכספו וברבית גבוהה לסוחרי עץ זעירים, שהיו ממשכנים בידו את רפסודותיהם. בעצם הוא הוא היה בעל הרפסודות, כל אימת שלא נחכרו הללו, והוא הוא שהיה מכריע בדבר המכירה, בדבר מקומה ושעתה ולמי. שיטה זו קרויה היתה בימים ההם „שיטת הרוכבים״. „שיטת הרוכבים״ על שום מה? הלוה אדם לחבירו את מעותיו ונטל במשכון את רפסודותיו של זה, היה המלוה מעמיד על ידו „רוכב״. והרוכב הוא שניהל את העסק, ובלי הסכמתו לא היו רשאים להוציא אפילו פרוטה. מכר „הרוכב״ את הרפסודה הוא מנכה תחילה את דמי המלוה ואת הרבית עד הפרוטה האחרונה, ואת הנשאר היה מוסר לבעל הרפסודה. וה„רוכבים״ — בריה בפני עצמה הם, נוקשים, אכזרים, שהיו רוכבים בלי רחם על קרבנותיהם העלובים — לאריה (ליב) פינס היו חמשה או ששה רוכבים כאלה. אשתו אֲשקה היתה אשה יפה, אולם עבה היתה ביותר. מדי קיץ בקיצו נוסעת היתה למריינבד לרזות, אולם כנראה לא הביא רפוי זה תועלת כל שהיא, שכן כל פחתת במשקל בימות הקיץ היתה גוררת אחריה תוספת והשמנה בימות החורף. מספרים היו בברזין, שהקיסר פרנץ יוסף שראה אותה פעם במריינבד נתאהב בה עם ראייה ראשונה והיה מחזר אחריה. עמדה וסחה לו למלך, שהיא אשת הלמדן והעלוי המפורסם „מרוזינאי״ והמלך יצא מביתה אבל וחפוי ראש. אולם לזכרון אהבתו

אליה נתן לה מתנה — סודר משי, דק דקדק, שאפשר היה להשחיל אותו דרך פי טבעת.

היא אשקה פינס, שנזדמנתי עמה בנסיעתי לדינבורג, כשהכירה בי הסמיקה כולה. ורגש נעים מתוק של נקמה תקף אותה שעה את לבי: ראיתי את אהובת המלך בתא של המחלקה השלישית מעורבת עם „עמך". בתחנה האחרונה לפני דינבורג עברה הגברת הנעלה עם בנה אל המחלקה השניה, לא בגללי אלא בגלל המחותנים בעתיד. כאלה הם דרכי השכבה העליונה.

בדינבורג ספרתי לדודי מאיר, שאבי שלחני אליו. ודודי, אדם אדוק ומתון, לא יכול בשום פנים להשיג, מדוע לא הודיעוהו אבותי על כך. עמדתי ואמרתי לו, שאבי היה בימים האחרונים מטופל ביותר בעסקיו ושוב לא היתה שהות בידו לכתוב אל דודי. דודי לא היה שש לקרב ובורח היה מפני המחלוקת, ואף על פי שחשד נגנב ללבו, שאין בואי כשר בתכלית, לא חקר ולא דרש עוד בדבר. הוא רצה לשבת דום ולחכות עד שהענין יתברר מאליו.

דינבורג היתה העיר הגדולה הראשונה שראיתי. דרך מינסק עברתי בשעה מאוחרת, ולא ניתנה לי לראות בה אלא ראיה חטופה בלבד והראיה החטופה לא השאירה אף רושם חטוף בלבי. וקנה מדה לגודל עיר שמשו לפי שעה בשבילי בוברויסק וברזין. אולם שתי הערים האלה בתיהן בתי עץ ואף בית אבן אחד לא היה בהן. ברזין היתה בעצם חציה עיירה וחציה עיר ולא יכלה עוד לבוא בטענה על בתי אבן. ואילו בוברויסק עלתה על ברזין בשנים ובגודל, אולם מכיון שסמוכה היתה למבצר חשוב לא הרשתה הממשלה לבנות בתי אבן ואפילו לא בתי לבנים. בשעת מלחמה הרי היתה עלולה העיר להכבש על ידי האויב, ובבתי אבן יכול היה האויב להבצר ולהתחסן. אמנם זה כבר ניטלה חשיבותו הראשונה של מבצר בוברויסק, אולם החוקים הישנים בעינם עמדו. כך דרכו של עולם: מבצרים ישנים הולכים וכלים, והחוקים הישנים אינם כלים, והדברים אמורים ביחוד בממשלות ריאקציוניות: קשה עליהן הפרישה מחוקים שנתישנו ועברה שעתם. מי יודע, שמא יבוא יומו של איסור ישן! אף שדינבורג היה מבצר ומבצר ממדרגה ראשונה, שכן חסם את הדרך בפני כבושה של פטרבורג. אולם המבצר השתרע קילומטרים אחדים מן העיר ולפיכך ניתנה רשות לעיר לבנות בה בתי חומה.

עיר זו ראשונה על בתיה בתי חומה עשתה עלי רושם עמוק ומתמיד. בתי אבן אחדים כבר ראיתי בימי ילדותי, התחנה הישנה בסביסלוביץ בנויה היתה בחלקה אבן. אולם שדרות שלמות, רחובות שלמים של בתים וכולם בנויים

אבן ולבנה — והבתים כבדים, שלא נידונו לכליה ולועגים לזמן ולתמורותיו — העירו בלבי פליאה רבה. שעות שלמות מתשוטט הייתי ברחובות העיר ללא מטרה אלא כדי לראות בלבד את בתי החומה ולטבול כולי בתוך אוירם, רווי כוח ויציבות. ואמנם היתה זו מהפכה בשבילי. העולם הישן רך היה, חלש היה ביותר ונענה ביותר לפגעי הימים. ואילו העולם החדש עמד כחומה בצורה בפני פגיעותיהם של פטישים, גרזנים וקרדומות, משורות לא ינסרוהו וצבתות לא יכבשוהו; כאן נחוצים היו פצצות ותותחים כבדים כדי לפגוע בה פגיעה כל שהיא. ובניני אבן סמל היו לדרים בהם: אין ספק בדבר, שתושבי עיר כזאת קשים יותר היו וחזקים יותר, ורצונם ודאי עז היה כמגדלים העזים של בניניהם.

לדודי מאיר וונדרוף היתה דירה מרווחת, וחדר מיוחד ניתן לי למשכן. מקצת מסדרו של הבית הטעימה לי את כוחה של עיר האבן מצד אחר. אצלנו בסביסלוביץ היה סדרו של הבית רופף במקצת. אמי היתה עסוקה יותר מדי בעניני צבור ושוב לא היתה יכולה לתת את דעתה בעיקר על עניני הבית וחצוניותו. נכנסים היינו ויוצאים כרצוננו, סועדים בשעה רצויה לנו, לכל אחד מבני הבית, ואילו בבית דודי היו עניני הבית מתנהלים לפי השעון המדויק. מצווים היינו לקום בשעה קבועה, ומיד היו מכבדים את החדרים. סועדים היינו בשעה קבועה ולא היינו זזים מן התכנית הקבועה אף זיז כל שהוא. דודי מאיר היה מטבעו איש הסדר, ואשתו הצעירה, הדודנה שלי אסתר, עוד נהגה ביתר חומרה מאשר הוא. מתחילה הייתי סובל יסורים על כך. דיקנות זו חיצונית וקפדנות זו לא היו לפי טעמי ורוחי ואף לא הייתי מצווה עד כאן להתנהג על פיהן. מתגעגע הייתי לסדרים הישנים, לסדרי בית אבא, לחירותם. אולם לא עברו ימים מרובים וקבלתי על עצמי לא רק עול סדר אלא גם נתחבבו עלי הסדר והמשמעת, צייתי להם, כדרך שצייתו כל שאר ארבעת הילדים בבית, והגיתי בשבחם.

בת דודי אסתר עמלה בכל כוחותיה לשמש להם לילדים שנתיתמו אם. היא לא נהגה בהם כדרך שנוהגת אם חורגת אלא כאם בפרי בטנה. היא דרשה מאת הילדים, שיקראו לה אמא ולא כנהוג „דודה". והדבר עלה בידה בלי עמל רב. אצל הפעוטות, אצל הילדות. שני הבנים, מי שהיו חברי לחדר בסביסלוביץ, התנגדו לכך בכל תוקף. גרשון אמר לי, שהיה בודאי עושה את רצונה של אסתר, הוא היה מנסה לומר לה אמא, אולם לשונו מסרבת לכך, וכל שעה שהוא מתכוין לומר אמא הפה פולט „דודה". הפעם לא היתה אמת בפיו: אלמלי היתה כוונתו לומר

אמא, לא היה הפה מגלגל אמירה זו ב„דודה". אולם קשה עורף ומרי מטבעו היה גרשון ובלבו שנא את האשה השניה של אביו. קנאי היה הנער ולא יכול להיות עד לרגשי האהבה, שאביו פורס לאשתו השניה. דומה היה עליו, שאשה זו גוזלת את האהבה שהיתה קדושה לו ולאחיו ולאחיותיו. גרשון נחל מאביו את טיבו: מתון היה, זהיר היה ובעל נימוסין, ונמוסיות זו היא ששמשה כסות לטינתו העמוקה לאמו חורגתו. והיה בכך כדי להרגיז את אסתר, ופעמים רבות ניסתה להביא את הנער לידי גלוי מחשבותיו רוויות המשטמה אליה, שהוא היה מסתיר אותן מתחת מעטה הנימוסין. אולם דבר זה לא היה עולה בידה אלא לעתים רחוקות מאוד. הוא היה גוזר על עצמו את נימוסיותו הקרירה ולעתים רחוקות, רחוקות מאוד, נענה לרצונה, עם שהיה מגלה לפניה את מחשבותיו העכורות עליה. אחיו הצעיר אליעזר היה בלי ספק רך ממנו. מטבעו היה עדין ושופע אהבה, ואין ספק בדבר, שהוא היה מוותר לה לאסתר וקורא לה „אמא". אולם לא היה חזק מדי, לעמוד בפני השפעת אחיו הגדול. והנה מצווה הייתי גם אני לקרוא לה לאסתר דודה אך היתה לאשת דודי. אולם באמת לא צייתה לשוני לרצוני. במשך שנים מרובות קורא הייתי לבתו יחידתו של אחי אבי הגדול בשם אסתר. ופתאום הוטל עלי לקרוא לה דודה. פעם קראה אותי אל הצד והטיפה לי קצת מוסר. „אינני נלחמת על כבודי ואיני מתיהרת בו, כל הימים תהיה בשבילי שמרל ואני אהיה לעולם בשבילך אסתר. אולם בגלל הילדים רוצה אני, שתאמרי לי: דודה, ותנהג בי בכבוד. די לי בגרשון בלבד, שאני עמלה ומתיגעת בו, והנה אתה בא ומוסיף יגון על יגוני". ואמנם נצטערתי בצערה בכל לבי; קשה. מה קשה הוא להיות אם חורגת. אולם לקרוא לה „דודה" עדיין לא יכולתי. מה עשיתי? עשיתי פשרה: לא קראתי בשמה, אסתר, ולא בשם דודה.

ואף דודי עשה כל מה שביכלתו להטעים להם לילדים, שהרגשותיו אליהם לא נשתנו אף במשהו. הוא היה כקודם: אב נאמן, מלא אהבה, רחמים וחרדה לבניו. אולם דרש מאת ילדיו, שינהגו בה באשתו השניה דרכי כבוד, שהיו הללו נוהגים כלפי אמם. ואת דרישתו זו הביע כדרכו: שקטות, מתונות, כובשות את הלב, עדינות. לא ראיתי מימי את דודי „קופץ מעורו", מעולם לא נתרומם קולו כדי צווחה, מעולם לא נתכעס בקול. דבורו בידידות, במתינות, בהגיון, שופע מקצת קרירות, משעבד. עבר אחד מבניו עבירה לא היה נדרש מיד לענין. ימים אחדים היו עוברים עד שהוא נפנה לעבירה, נדרש אליה מבחינה פילוסופית כביכול, כאילו לא אירע דבר, או כאילו לבו ונפשו אינם נתונים כלל וכלל

לענין או כאילו לא הגיע אליו הדבר כלל וכלל. אולם „ההורים פילוסופיים" אלה בקול ברורים היו לילדיו, הם ידעו, שהוא עמד על הענין כולו על כל פרטי פרטיו. ואף אחד מבני הבית לא העז לריב עמו בדברים. לא רק משכמו ומעלה גבוה היה מכל בני הבית, ושוב אי אפשר היה להעלות על הדעת, שמי שהוא יסתור את דבריו או יהרהר אחריהם.

לא עברו ימים מרובים והרגשתי, שברחתי לבית אסורים כביכול. אמנם אף בביתנו היה שלטונו של אבא שלטון מלא, ואני צייתי לו מרצוני. אולם מעולם לא הייתי חייב לוותר על עצמותי, על האני שלי. רשאי הייתי לשאול תמיד את אבי ולהתווכח עמו. אף במעמד רבי ובמעמד רב העיר הרגשתי את עצמי בן חורים ועומד ברשות עצמי. ולא כן עם דודי וונדרוף. קולו השקט, חתוך דבורו המתון, פסוקיו המכניעים והשלמים בצורתם דכאוני. אי אפשר היה בשום אופן להשיב על דבריו, שכן לא היתה שיחתו עמנו כדרך אדם שסח עם חברו, אלא כאב בית דין הקורא את פסק דינו. והנה זימן אותי פעם לשיחה עמו ביחידות. הוא סח לי, שעמד על סוד בואי לדינבורג, אלא שהבטיח לי לעמוד לימיני ולהשפיע על אבי, שאף הוא יסכים לכך. בדעתו להתקין אותי עם בניו בשביל בית הספר הריאלי. החזקתי טובה בלבי לדודי על רצונו לסייע על ידי בשאיפותי להשכלה, אולם לא יכולתי בשום אופן להביע לו את תודתי ברבים. אין תודה בלי התקשרות הנפש, והתקשרות הנפש ביני ובין דודי היתה בבחינת נמנעת המציאות. שמעתי לדבריו ושתקתי, ואף שבתי לחדרי בשתיקה.

כעבור שבועיים בא אבי לדינבורג ונתאכסן באחד מבתי המלון שבעיר. כלל היה בידו לבלי להתאכסן אצל קרובי משפחה, ואפילו לא אצל בניו. וכללים אחדים, כללי חיים היו בידו, שהשתדל להקנותם גם לילדיו; הוא היה אומר: „לעולם לא תעמוד על המקח עם הפועלים. נכנסת לחנות לקנות דבר סחורה רשאי אתה לתגר עם המוכר כאות נפשך, הרי סוחר הוא ולא הוא שיצר את הסחורה. הוא רק סוחר בדברים הנקנים והנמכרים. מה שאין כן הפועל: הוא הרי את גופו שיקע לתוך העבודה. ולפיכך, אם יש צורך בכך, לכו אל הפועל הישר ואל תעמדו עמו על המקח". ואיני יכול בשום פנים להזכר, שאבי, שהיה מנוסה בעמידה על המקח בשעת קניית עצים ומכירתם, יתגר עם הפועלים על מידת שכרם. ושוב היה אומר: „לעולם אל תקנו דברים משומשים ואף אם נראים הם כחדשים. כל הדברים המשומשים סופם בקרוב שיעלו חורים; ואפשר

מאוד, שדבר זה שנקנה היום מחר יתגלה קלקולו. אל תהיו רודפים אחרי „מציאות", שכן סופן של אלה מפח נפש".

פגישתי עם אבי לאחר הבריחה לא גררה אחריה מריבה בין אבי וביני. ולא עוד אלא גם לא הוכיח אותי על פרישתי המשונה מן הבית אלא אדרבה נהג בי בידידות רבה. ועל זה עלי להחזיק טובה במיוחד לדודי, שדבר על לב אבי להתקינני לכניסה אל בית הספר הריאלי. וכמו כן אין אני מטיל ספק בדבר, שהשתלשלות העניינים לא היתה לו למורת רוח. אמנם הוא שאף לכך, שאלך בדרכיו, ומה הוא סוחר עצים, אף עלי להיות סוחר בעצים. אולם בלבו כבר נתעוררו כמה וכמה ספקות. ארבעה בנים כבר עתידים היו ללכת בדרכיו; הרי שניתנו לו סוחרים מבין בניו די והותר. וכלום לא מוטב היה, אלמלי בחרתי אני, המוכשר בבניו, בדרך חיים אחרת וחדשה? הוא עצמו שמרני היה ביותר, וודאי לא היה יכול להיות הפותח בשנוי זה במשפחה. אולם בדיעבד, כשכבר נעשה מעשה, מכיון שפרשתי למורת רצונו מן הבית, אפשר וגם זה לטובה. מנהגו זה הפתיע אותי והרקיד את לבי משמחה כשראיתי, שהכל עבר במישרים. אבי אמר לי רק, שאמי מתעגמת עלי ובקש מאתי להבטיח לו, שאכתוב לאמי תכופות.

בן דודי, גרשון, עלה עלי הרבה בידיעותיו. הנה כבר עבר בהדרגה על תכנית הלמודים של שנה שלמה. גרשון לא היה תלמיד מובהק ביותר, כנגד זה ניחן במתן יקר ביותר של תלמיד, בהתמדה, ושקוד היה על למודיו מן הבוקר עד שעה מאוחרת בערב. דודי מסר את התקנתי בידי תלמיד המחלקה העליונה של בית הספר הריאלי. שם מורי היה פרידלנד, אחד הקרובים הרחוקים של בית פרידלנד, שהיתה מושלת בכיפה על יהודי דינבורג כדרך שלטונו של בית זלדוביץ בברזין. לא עברו ימים מועטים ומורי גילה, שכמעט איני מוכן כל עיקר בלמודים. לפי דעתו, מצווה אני ללמוד שתי שנים שלמות, כדי שאתקין את עצמי יפה לכניסה אל המחלקה השלישית של בית הספר הריאלי. ושוב לא אהיה רשאי לפי גילי להכנס אל בית הספר. אמנם תעודת לידה לא היתה לי, כשם שלא היתה תעודה כזו אף לאחד מבני סביסלוביץ, ויכולים היינו להשיג תעודת־לידה נאה לצרכי, אולם גבה־קומה הייתי לפי שנותי ושוב לא יכולתי להעלים על גילי האמתי.

לאשרי הרב טעה מורי בחשבונו. אמנם ידיעותי בלמודי חול מועטות שבמועטות היו, אולם כנגד זה שכלי מבוגר היה ומשונן די צרכו על ידי השכלה יהודית מקיפה ועל ידי הלמוד בחדר המשובח ביותר של עיירתנו, וטעם גדולים ניתן לי. ואף לא יכול היה מורי לדעת, שעמדו לו לשכלי המבוגר רצון חזק כעשת וההרגל והמשמעת

GRATZ COLLEGE LIBRARY
PHILADELPHIA, PA.

של תלמיד יהודי, חניך החדר. מאורע אחד של הימים ההם יכול להעמיד אותנו על כך, כמה טעה מורי ביכלתי ובכשרוני. בחודש הרביעי ללמודי התחלנו לומדים למוד חדש: גיאוגרפיה. בלבי אמרתי: ולא תהיה זו הגיאוגרפיה קשה עלי יותר מן התלמוד! וכך עשיתי: פתחתי בלמוד זה כדרך שהייתי פותח בלמוד מסכת חדשה. שלשה ימים ושלשה לילות שקוד הייתי על למוד הגיאוגרפיה. ביום הרביעי באתי אצל מורי ואמרתי לו, שעברתי על פרקי הגיאוגרפיה של שנת למודים שלמה. נעץ בי עינים ספקניות ונטל את ספר הלמוד בידו. אחרי שבחן אותי בכל דף ודף של הספר הבין, שלמדתי את הספר כולו על פה ממש, והדבר לא היה בפיו. מורי לא היה חניך התלמוד מימיו ומעולם לא ראה מעשה גבורה כזה. נצחוני זה היה נצחוני הראשון בלמודי חול, נצחון הרצון וכח הזכרון. הכח השכלי שלי עדיין בפרישתו עמד.

כעבור שלשה חדשים הדבקתי את דודני גרשון. בחדש הרביעי עליתי עליו בידיעותי. במתמטיקה התקדמתי התקדמות נכרת וחשובה. מעשה הגבורה שלי בלמוד הגיאוגרפיה היה מעשה העזה־שבגנדרנות בלבד. עברתי בשלשה ימים ושלשה לילות על פרק הטעון למוד שנה שלמה. אולם החומר לא נקנה לי קנין שלם. נאה הוא הפטום לאוזים סמוך לשחיטתם ולסטודנטים סמוך לבחינתם. כשקרבו ימי הבחינה לבא, מצווה הייתי לפתוח למוד זה מבראשית, בסדר ובהדרגה. לא כך היה הדבר במתמטיקה. ידעתי על זכרוני הנאה, אולם כמו כן ידעתי, שבשעה קשה בגוד יבגוד בנו הזכרון. וכבולעו כך פולטו. את המתמטיקה לא למדתי בדרך שנון של כללים ועקרים אלא בדרך הנתוח: כל כלל קשור היה בכלל שקדם לו בקשר הגיוני לא ינתק. כל כלל לחוד לא נדמה עלי כחוק עומד לעצמו אלא כאבר מגוף חי. מורי, שלא היה כוחו רב במתימטיקה והמעט שידע קנה בזיעת אפיו, קרא אותי בשם: עושה להטוטים. במשך ארבעה חדשים עברתי על האריתמטיקה כולה ושוב פתוחה היתה לפני הדרך אל האלגברה. עמד מורי והודיע לדודי, שדי לו שנה אחת כדי להתקין אותי אל המחלקה הרביעית של בית הספר הריאלי. לדבריו, יש בידו להתקין אותי גם בלשון הגרמנית, בדברי ימי עולם ובגיאוגרפיה, אם אהיה שקוד ביותר על למודי. אלא שדבר אחד מעכב: הלשון הרוסית.

והיא אבן הנגף הקשה בדרך עלייתי בהשכלה. ידיעותי בלשון זו וביחוד בדרכי המבטא לקויות היו. כאן לא עמדו לי לא התמדה ולא תפיסה הגיונית מהירה. משולה היא הלשון לגוף חי. ותמוה הדבר: אין אדם בולע ומעכל לשון אלא אם כן הוא נבלע בה תחילה. ואין אדם נבלע בלשון כל אימת שהוא שרוי יומו וליליו

באוירה ובמחיצתה של לשון אחרת. אותן שעות, שהיו קודש ללמודי הלשון הרוסית וספרותה, לא הספיקו. לא עמדו לי לא הקריאה ולא הכתיבה בלשון זו כדי להקנות לי את רוחה, את יסודות בנינה ואת טעמה. בבית מדברים היו „אידיש". ועניני שיחתנו לא היו קשורים אף במשהו באותם ענינים, שהלשון הרוסית חוללה, יצרה ועיצבה במשך מאות בשנים ומילאו את כל חללה של הספרות הרוסית. עולם זה, שנרקם במסכת הלשון הרוסית, הוא העולם הרוסי, לפף אותנו מכל עבר, ואף על פי כן בדלים היינו הימנו ומופרשים.

רבות שקד מורי על למודי. קורא היה עמי את המעולה מן הספרות הרוסית, ושוקד היה שקידה רבה ותמה, להקנות לי את תכניה ולהטעימני מיפי סגנונה. אולם כל העמל לבטלה יצא. שוב לא היתה תקנה אחרת, תקנה עיקרית, אלא זו: מצווים היו להכניס אותי לתוך בית ומשפחה, שהלשון הרוסית המדוברת בה היא לשון טבעית. אולם פתרון כזה לא יכול היה בשום פנים להתקבל על הדעת. אבותי לא היו מסכימים בשום פנים להשכינני בבית ובעולם, שעלולים היו להשכיחני את חיי ישראל ולעקרני מתוך עולמו.

וכך נגזרה עלי, בתור פרט, גזירת היסורים, שנדונו בהם מיליונים מישראל במשך דורות מרובים, כשהרעב והגורל כפו עליהם עקירה מלשון ותרבות אחת והנחה בלשון ותרבויות אחרות. רבות ספרו ותיארו על תלאותיהם ויסוריהם של בני ישראל בנכר ובגלות הארוכה. כל ספר בתולדות ישראל מרבה לספר על רדיפות שרדפו את ישראל, על גזירות שנגזרו עליהם, על שחיטות ופרעות שערכו בהם. אולם אך מעט מזעיר מסופר על הקרבות הפנימיים, על יסורי הנפש שבעקירת לשון והנחת לשון, שכן יסורים אלה יסורי אלם הם. והמסתכל בתולדות ישראל אינו מרגיש בהם כלל, שכן לא ניתנה ראיה בנפשו של עם, השותת דם מפצעים בלתי נראים. כל הרכבה חדשה שני נתוחים כרוכים בה: נתוח העקירה ונתוח ההרכבה. ואין אתה מרכיב לשון חדשה לעם אלא אם כן עקרת אותו תחילה מקרקע לשונו הראשונה. אכן אין לך קל מזה למעט את עמקם של יסורים אלה על ידי ראיות פקחיות וזולות. כל מצוקה פילוסופיה של נוחם כרוכה בה, כל מצוקה דרכה לגלגל את עצמה בצדקה. אולם כל מי שעמד על הקשר העמוק בין חיי עם ובין לשונו מצווה גם לעמוד על היסורים הכרוכים בחלוף לשון. אלמלי עלולים היו כחות הנפש המרובים, ששקעו בני ישראל בהשכחת לשון עתיקה ובקניית לשון חדשה, ליעשות שמוש למטרות נאות מאלה, אפשר היה לבנות בהם עולמות יצירה מרובים. תהליך זה רב יסורים גנוז גם לכל פרט ופרט כל שעה שהוא אומר לקנות

לשון חדשה על צד השלמות, או גדולה מזו, לא שאומר לקנות אלא מי שאנוס לכך מטעם מסבות בחיים. ואשר לי — לא הרגשתי שאיפה פנימית ללשון הרוסית. מעולם לא הרגשתי, שהלשון העברית, שבה קשור הייתי בכל נים מנימי נפשי,— אין בה כדי למלא את צרכי הרוחניים, שצרה היא מהביע את כל אשר בי. די רחבה היתה לשון זו, די עמוקה צורך המפעלים הכבירים ביותר של רצוני, של כוח דמיוני. כמה קל היה לי לצייר בדמיוני והנה בן אני לאומה נורמלית, השרויה בארצה ומדברת בלשונה! ואז אפשר והייתי נכסף ללמוד את הלשון הרוסית או את הלשון הגרמנית, אולם הייתי לומד אותן כדרך שלומדים לשונות חוץ. שוב לא הייתי מרגיש, שקנינה המלא של לשון זו היא שאלת חיים ומות לגבי, ושוב לא הייתי מרגיש, שחייב אני למכור את עצמי לצמיתות ללשונות אלה, לשעבד את נפשי שעבוד עולם לרצונן, לפרוש מדרכי מחשבתי הישנות ולמלא את נפשי מרוחן, רוח מורשה. ידוע ידעתי: לא ככובש ומכניע אבוא ללשונות ההן. עלי להכנע לפניהן כניעה גמורה.

וכך נכנעתי. למשך שנה שלמה — שנת ישיבתי בדינבורג — פרשתי פרישה גמורה מלמודי בלשון העברית. אמנם שונה הייתי שעה אחת ביום את פרקי בתלמוד לפני מלמד, אולם אף שעה זו לא באה אלא לשכך את מוסר הלב על הפרישה. כך הוטל עלי מטעם מסבות החיים, ואני צייתי להן. ידעתי, מה ידעתי, שעובר אני עבירה חמורה כלפי ה„אני" הותיק שלי. הזנחתיו ובקשתי ממנו את סליחתו, עם שנדרתי נדר, שפרישתי זו, שבאה מאונס החיים, לא תארך הרבה. ועוד הבטחתי, ששוב אשוב אליו וביתר חבה וביתר מסירות משהייתי מסור אליו בתחילה. נדר נדרתי ל„אני" שלי הותיק ביותר והאהוב עלי ביותר, שלעולם לא אפרוש מלמודי העבריים, לעולם: „וארשתיך לי לעולם, וארשתיך בחסד וברחמים".

עמדתי והכנסתי את עצמי בראשי וברובי אל למודי הלשון הרוסית. לא רק שפירשתי מלמודי בעברית אלא גם דחיתי את נטיית הלב לשאלת ישראל ולגורל עמי לקרן זוית. שוב לא רדפתי אחרי מכרים וידידים חדשים, ואף את מכרי הותיקים לא הייתי מבקר אלא לעתים רחוקות. וכל זה לא הועיל: למודי התנהלו קדימה בכבדות ולאט לאט. מורי בא לידי החלטה, שאיני מוכשר אלא למתימטיקה בלבד. לדעתו נטול אני לגמרי כשרונות בלשניים. אולם הוא ניסה לנחם אותי בצערי ולפייס את דעתי: כבר נתנסה בתלמידים כבדי תפיסה בלשון כמוני וסופם שנתגברו על חולשתם בכוח התמדתם. — אבנים שחקו מים...

וכך שרוי הייתי בבדידות ובפרישות מן העולם, כולי כבול לספרי למודי. יום

השבת היה יום מנוחה יחידי לי. דודי מאיר יוצא היה יום יום עם השכמה אל המבצר, מקום עסוק היה בהתקנת בנינים חדשים. ורק ביום השבת היה נלוה אלינו אל בית התפלה. ובית התפלה בנוי היה על מגרשו של הקבלן הגדול לבנינים פרידלנד, שדודי עבד אצלו. ומשפחת פרידלנד — משפחה גדולה וענפה; ראשי הבית — מאיר וליב פרידלנד — גרו בפטרבורג. אחדים מבניהם גרו בדינבורג, והם העשירים ובעלי ההשפעה ביותר בדינבורג. למעלה קראתי אותם: בני זלדוביץ שבדינבורג. אולם לא דקדקתי בלשוני: דינבורג כרך גדול היתה ובה קהלה גדולה של ישראל, והקהלה מפולגה למתנגדים וחסידים. ובקהלה כמה וכמה רבנים. ושוב אי אפשר היה, שמשפחה אחת תהא מושלת בכפה בקהלה זו. מלבד בית עשירים זה מצויים היו בקהלה עוד בתי־משפחה עשירים, ואף דעתם של אלה נשמעת היתה בעניני הצבור. אולם בית פרידלנד עלה על כל שאר הבתים בעושר ובהשפעה, והיו בבחינת ראשי המדברים בעניני הקהל. בית הכנסת שבנה בית משפחה זה לעצמו ולעובדיו ולפקידיו היה בית מועד גם לאנשים מן החוץ — ביחוד למשכילים — שהיו נהנים הנאה רבה מן הקפידה שהיו מקפידים על הנקיון בבית התפלה ועל הסדרים המתוקנים שבו. וקפידה זו בעיקר — בישיבה שקטה ומתונה בשעת התפלה. אסור היה על באי הבית לשוחח בשעת תפילה או להלך ולטייל על פני הבית, כנהוג בבתי הכנסת מן הסוג הישן. היהודי הפשוט לא היתה דעתו נוחה ביותר מחומרות אלה. הבית היה מזכיר בית יראה משלהם, להבדיל אלף הבדלות. היהודי הפשוט דרכו לנהוג קורבה עם אלהיו, והרי הוא מהלך בבית התפלה הליכה בת חורין. כך דרכם של מתקני הדת לפי דרך יהודי גרמניה — היו הללו מהרהרים בלבם —: פותחים באיסורים על הליכה ושיחה ומסיימים בתקונים — עקירות.

בבית הכנסת של בית פרידלנד הכרתי מקצת מצעירי ישראל שנתפסו להשכלה ואף רבים מן הגדולים המשכילים. הצעירים ברובם היו בני גילי וברובם עברו דרך זו של למוד והשכלה שעברתי אני. הם למדו מתחילתם עברית כמוני, שקדו על המקרא ועל התלמוד, ועדיין לא הוברר להם, מה עתיד גנוז להם. ואף על פי שדינבורג עיר גדולה היתה ודרכי חיים אירופיים בה, עדיין לא נתקבל על האבות המנהג, לשלוח את ילדיהם לבתי הספר של למודי חול. הראשונים, שהחליטו בלבם להקנות לבניהם השכלה חילונית, היו בבחינת חלוצים וראשונים ברשות זו. וכך נדונו כל הצעירים שלא פרשו אל הישיבות או שלא נכנסו בצעירותם לבתי מסחר ולשאר עסקים לבלות את רוב ימיהם בבטלה. בטלנים צעירים אלה קרויים היו בפי הבריות „בחורים הגונים", והכונה, שכל עיקר עסקם — להמתין עד הגיע שעתם

לשאת נשים, ורק נשאו נשים היו יוצאים למלחמת החיים. הכרתי אחדים מקרב הצעירים האלה, ומוזרים היו בחורים אלה, שכן ניטלה מהם כל חדוה וכל צהלת החיים. כמעט כולם קובלים היו מרה, שאינם יודעים מה עשייה יעשו בזמנם הפנוי— קובלנה עצובה, חדגונית, שהיתה נובעת ממעמקי חיי הגלות ומיסוריה.

בין המשכילים הזקנים שהכרתי אותם בדינבורג נמצא אחד ושמו ראובן וולר. כשהיה עדיין אברך צעיר שמש מורה פרטי בבית פרידלנד. לימים עלה במשרתו והיה לאחד המדברים בבית־עסקיו של פרידלנד. ביחוד גברה התעניינותי בו משעה שפירסם הלז שיר ארוך באחת מחוברות „השחר": הוה אומר, שלא משכיל סתם היה לפני, אלא פייטן, ושירו נתקבל על ידי פרץ סמולנסקין בכבודו ובעצמו, על ידי עורך „השחר", בעיני זה היה הכבוד הנעלה ביותר, שיכול בן אדם להגיע אליו. ושם השיר: „גן האגוזים" — עשרים עמודים של חרוזים, המזמרים בשבח חתונתו של אחד הצעירים לבית פרידלנד. תוכן השיר לא לקח את לבי ביותר, כנגד זה נמלא לבי פליאה למשורר עצמו. לא יכולתי להרהיב בנפשי עוז לבחון את השיר מבחינה ספרותית־בקרתית: אם סמולנסקין ראה כשר לפניו להדפיס את השיר הזה שוב אי אפשר להרהר אחריו, אחרי המחבר, שמשורר הוא. לאחר זמן מועט נודע לי במקרה כל דבר הענין. השיר נדפס בתורת תוספת ל„השחר": מורה הבית שר שיר תהלה לבעל הבית, ובעל הבית שלם את שכר ההדפסה כדרך שמשלמים בעד מודעות. הגלוי הזה הרעיש את נפשי עד היסוד ודכא את רוחי. בלבי יותר משהתרסתי כלפי המחבר קבלתי על „השחר": להדפיס שיר בתורת מודעה היה בעיני חלול הקודש.

פרק שביעי.

ו ו י ל נ א

לשוא היה כל עמלי ויגיעי: כשקרב והלך חודש אוגוסט, חודש הבחינה לכניסה אל בית הספר הריאלי, עמד מורנו והודיע, שהוא מתנגד בהחלט לבחינתי אני ולבחינת גרשון. חושש הוא, שמא נכשל שנינו, והרי הוא מיעץ בכל תוקף, להמתין עוד שנה ולנסות להתקין אותנו במשך השנה לבחינה למחלקה גבוהה מזו, שאמרנו להכנס בה. לפי דעתו, גרשון נחשל במתימטיקה ואני בתלמוד לשון רוסיה.

דעתו זו של מורי דכאה אותי כולי. דומה היה עלי: אי אפשר לי בשום אופן לחכות שנה שלמה. במידת ההתמדה לא נתברכתי. נוסף לכך התחילה הישיבה בבית דודי מאיר נעשית קשה עלי מיום ליום. „דודתי" אסתר היתה מעט מעט ל„גברת כבודה" והתחילה משתררת יותר ויותר על הבית. עכשיו היתה מטילה את רצונה על ילדי דודי בתוקף מתגבר והולך, והגיעו הדברים לידי כך, שהיתה מתקנת גם את דבורנו בלשון הרוסית. שוב פקע כוח סבלי. האיך באה בת סביס־לוביץ זו הקטנה להתערב בדיני אסור והתר של המבטא הרוסי? אמנם היא עכשיו אשתו של דודי מאיר וונדרוף, ולגבי דודי הרי ממעשים בכל יום הוא, שיהא משיח בלשון זו עם שרים ורוזנים. אולם מאימתי נעשתה ה י א דודתי בבחינת פוסק אחרון בכללי הלשון הרוסית ובטויה? ולא עוד אלא שהתחילה למצוא מומים קלים גם בדבור הרוסי של דודי, ואף על פי שקלושות היו ידיעותי בלשון זו עמד לי חוש ההבחנה בלשון כדי להבדיל בין המבטא הפשוט והטבעי של דודי לבין חקוייה המלאכותיים של אשה רגשנית זו.

משנודע לי, ששוב אין לי לקוות לכניסה בשנה זו אל בית הספר הריאלי, החלטתי בנפשי לנסות את מזלי בדרכים אחרות, בדרכים קלות מדרך זו שרחפה לפני עיני מורי. תכנית ברורה ומסוימה לא היתה בידי, אולם בכל זאת שעשעתי את נפשי בתקוה, שיעלה בידי לצאת מתוך המבוכה, שהנני שרוי עכשיו בתוכה. ובלבי נצטערתי באמת על חוסר ענין זה, על זלזול זה שזלזלתי בתלמוד לשון רוסיה בילדותי. ובזכרוני עלה אותה שעה מאמר חז"ל: אלישע בן אבויה היה אומר: הלומד ילד למה הוא דומה? לדיו כתובה על ניר חדש. הלומד זקן למה

הוא דומה: לדיו כתובה על ניר מחוק". בבחינה זו זקן הייתי בעיני: לא נזדרזתי ללמוד בשעתו, לקנות דעת הלשון הרוסית בהיותי ילד רך, ושוב אין לי תקנה בכך. תפיסתנו והבנתנו את המאוחר והמוקדם בחיים תלויות בפרשת חיינו והכל לפי הראייה. אמר ילד בן חמש: „הריני כבר גדול"! הרי הוא משוה את עצמו לשאר ילדים, ואילו את הגדולים והמבוגרים הוא מסיח לגמרי מדעתו. בתקופת חיים זו שאני מדבר עליה כעת ראיתי את דרך החיים רק עד הנקודה שבה נעשה האדם רופא או מהנדס. כל שמעבר לתחום זה שרוי היה מחוץ לשדה ראייתי. ונקודה זו רבוצה היתה במרחק של עשר שנים לפני — הוה אומר, שרוב שנותי כבר עברו עלי ובלבי הרגשתי: אך זקן אני. יודע אני: בן ל"ו הרגשתי את עצמי צעיר ביותר משהרגשתי בהיותי בן ט"ו, ואף את טעמו של דבר יודעני: משום ששדה־ראייתי נתרחב.

עמדתי ועשיתי מעשה על דעת עצמי, כגדול לכל דבריו. לא נמלכתי באדם, לא במורי ואף לא בדודי מאיר וונדרוף. נסתחף שדי בדינבורג והריני לנסות את מזלי בסמינר למורים בוילנה.

מכון זה נוסד על ידי הממשלה הרוסית אחרי שסגרה את שני בתי המדרש לרבנים מטעם שלה בז'יטומיר ובוילנה. בתי המדרש ההם מעולים היו בהרבה מבחינה מדעית על המוסד למורים. אולם בתי המדרש ההם לא נתחבבו על קהלות ישראל ברוסיה. הממשלה נתכוונה ביסוד בתי המדרש לרבנים להעמיד רבנים בעלי השכלה מודרנית ושיטתית ולהטיל עליהם להדריך את בני ישראל בדרכים הרצויות עליה על הממשלה. ויותר משנתכוונה להעמיד רבנים שאפה להעמיד פקידים מסורים לה בלב ונפש. ושאיפה זו בלבד דיה היתה להבאיש את ריחם של המוסדות האלה על המונות ישראל ולהשניא עליהם את גדוליהם־רבניהם. בני־ישראל ראו ב„רב" זה החדש אדם מן החוץ, שכפו על הקהלה העברית את כוחו והשפעתו. והיהודים חשדו בה בממשלה הרוסית, שמתכוונת היא כוונה ברורה ומסוימה לעקור מן השורש את רוח ישראל מורשה. מה עשתה? עמדה והעמידה עליהם „רבנים" כדי שהללו יקרקרו ויערערו את יסודות החיים וההנהגה של ישראל מבפנים: לא באו „רבנים" חדשים אלה אלא להעביר את ישראל על תורתם ועל אמונתם, גזירת־שמד חדשה.

לימים עמדו ותלו בני ישראל חשד זה וחשש זה גם בבית המדרש למורים אשר בוילנה. אמנם פחותה היתה סכנתם של המורים החדשים מסכנתם של הרבנים החדשים, שכן רשות פעולתם מצומצמת היתה מרשות פעולתם של

הראשונים, אולם אף הם כלי שרת היו בידי הממשלה הרוסית בתכניתה הגדולה והמרחיקה ראות: „ריסוס" העם העברי אשר ברוסיה. המורים החדשים מתמנים היו למשרותיהם ב„בתי הספר היהודים הממשלתיים", שהיו מתכלכלים על חשבון „המס", שהיו מעלים על הבשר הכשר. הפקוח הראשי על בתי הספר האלה נתון היה בידי הממשלה: הקהלה היהודית, שחבריה היו מכלכלים את בתי הספר האלה ממסיהם ומכספם, לא היתה דעתה נשמעת כלל, לא בתיכון תכנית הלימודים ולא בהעמדת המורים ובחירתם. הלמודים העבריים נלמדים היו בבתי ספר אלה במדה זעומה; נתבעו ישראל לתשלום שכר ההוראה ולא נתמלא רצונם אף במשהו. נוסף לכך, הרי המורים לא הוכשרו ולא הותקנו כלל להקנות לתלמידיהם מדה מרובה של דעת תורת ישראל ודתו.

כל הדברים האלה ידועים היו לי, ידועים מאוד. ואמנם לא היה לבי שלם עמו, עם בית המדרש למורים, ואף על פי כן גמרתי בלבי להכנס לבית ספר זה, שכן לא יכולתי בשום פנים להסכים לרעיון, שאחזור לסביסלוביץ בידים ריקות. מוטב ללמוד בסמינר למורים מאשר לא ללמוד כלל.

בוילנה לא גרו קרובי משפחתנו, וכך נקנה לי בפעם הראשונה רגש הבדידות, שאין אדם טועם את טעמה האמתי אלא בכרך גדול. נכנסתי לבית מלון ובשני הימים הראשונים מתשוטט הייתי על פני רחובותיה של וילנה, משתומם הייתי לבתיה הגבוהים והיפים, לחנויותיה הנהדרות, אולם לא נכנסתי אף אל אחת מהן. ופלא היה בעיני, כמעט לא יאמן: בתוך האלפים והרבבות הממלאים את רחובותיה ושוקיה של העיר אין אף אדם אחד, שגורלי יגע ללבו. נבלעתי בים הגדול של אדישות, ורגש זה דיכא והטיל שממון. ביחוד קשה היה עלי להיות בודד בין הרבים, בין הרבבות.

ביום השלישי חברתי את כתב הבקשה אל מנהל הסמינר. ידעתי כבר את נוסח הבקשה, שכן חקרתי ודרשתי על כך עוד לפני צאתי מדינבורג. אולם מתקשה הייתי בענין התארים, שחייבים בהם כלפי המנהל: „כבוד מעלתו" או „הוד מעלתו". והכרעתי לטובת „הוד מעלתו": סבור הייתי בלבי, שמוטב להגדיש מלהפחית. כתבתי וחזרתי וכתבתי את כתב הבקשה כעשר פעמים, לוטש הייתי כל דבור ודבור, מגיה וחוזר ומגיה את הכתוב, עד שנחה דעתי בכתב הבקשה. יצאתי והלכתי אל הסמינר למורים.

כמובן, שהקדמתי לבוא לשם בשעה שלמה. כך יארע לכל הקרתנים, שנזדמנו לכרך גדול: חוששים הם תמיד שמא יאחרו ונמצאים באים לפני השעה המדוברת.

וכך מתשוטט הייתי כשעה שלמה מסביב לגן הקטן והרבוע הנקי של בית המדרש הזה. לא היה הבית בית נהדר ביותר, אולם רושם עצום עשו עלי היוצאים והנכנסים בבית הזה: מהלכם בחשיבות, בהידור. ופרט אחד עורר את תהיתי. אפשר היה להבחין את המורים על פי בגדי השרד המיוחדים אשר להם, אולם מיד נתתי אל לבי, שאף על פי שכולם לבושים אותם בגדים הרי מהם שבכובעיהם סימנים מיוחדים ומהם חובשים כובעים בלי סימנים מיוחדים. נגשתי אל אחד התלמידים ובקשתי מאתו שיסביר לי את הענין. והנה נודע לי, שהמורים בעלי הסימנים המיוחדים בכובעיהם נוצרים הם, ואלו שאין בכובעיהם סימנים מיוחדים יהודים הם. והיה סימן זה סמל למדרגה האמיתית של הפקידות. אף הנמוך שבפקידים הנוצרים היה נושא סימן זה, ואילו החשוב שבפקידים היהודים, ואפילו הבוחן הראשי, לא היה רשאי על כך. התהום הרבוצה בין נוצרים ובין היהודי מצווה היתה לתת את אותותיה ואף בסמינר היהודי גופו.

בשעה שתים עשרה עמדתי בחדר המנהל ובפניו. המנהל בעל הדרת פנים, אדם באמצע שנותיו. כתב הבקשה שלי מונח היה לפניו, ועם קריאה היה מטיל בי עין, מציץ ומשקיע את עצמו בכתב, מציץ ושוב קורא, כאילו היה בלבו להשוות את הכתוב לכותב העומד לפניו. אחרי שגמר את קריאת כתב הבקשה עמד ושנה לפני פרק גדול על חשיבותה של ידיעת הלשון הרוסית, עמד על כל השגיאות שנשתרבבו לתוך כתב בקשתי, וביניהן כמה שגיאות גסות. לבסוף הודיע לי, שהוא לא היה נותן את דעתו על השגיאות האלה אלמלי לא נמצאה ביניהן שגיאה אחת המעידה עלי, שלא די שאיני שליט בלשון כל צרכה אלא גם שרוח לשון זו זרה לי בהחלט. חייב הייתי לכתוב: הריני „מגיש" בקשה זו, ובמקום זה כתבתי: הריני „מצרף" בקשה זו (Предлагаю—прилагаю). והרי הוא עומד עלי ומסביר, שאלמלי היו שבושי דקדוק ושגיאות כתיב בלבד בבקשתי — הרי אלה בבחינת מעוות יוכל לתקון, מה שאין כן שגיאה גסה זו שלי; אין היא מעידה אלא על לקוי יסודי בחוש הלשון, שאין לו תקנה. הוא יעץ לי להתקין את עצמי עוד שנה בתלמוד לשון רוסיה ולחזור ולהגיש כתב בקשה בשעתו. נסיתי לבוא עליו בדברים. קפדן ביותר לא היה המנהל ונתן לי להרצות לפניו באריכות את כל פרשת חיי והשכלתי. אולם דברי לבטלה יצאו; מדעתו לא זז. שבור ורצוץ יצאתי מן הבית, בית מדרש למורים בוילנה, ובידי כתב הבקשה שלי, זה מקור הפורענות שהשתרגה עלי.

שוב עמדה בפני הלשון הרוסית ונעלה בפני את שער הכניסה לעולם ההשכלה והמדע. ולשון זו כאילו אורבת לי ואומרת להיות זועת חיי ואסונם. והרי

היא עומדת לפני ככרובים אלה אשר לפני שערי גן העדן ומהפכת בחרבה השנונה. וביחוד גדלה מצוקת לבי בהזכרי, שתיבה אחת היא שהפכה עלי את עולמי. אלמלי כתבתי upeд ולא upи הרי היה כל עתידי משתנה מן הקצה אל הקצה. היתכן? האם אף בעולם הגדול החדש תלויים גורלו ועתידו של אדם בקוצו של יוד בלבד? ומדוע מבקרים הם, הנוהגים להבחין בדיוקים ובני דיוקים בדבריהם הם את מעשי חכמינו ודבריהם בהלכה? מפני מה שפך הסטיריקן הגדול של יהדות ההשכלה, הוא יל"ג, את כל חמתו וכעסו על הרבנים על החומרות, שהללו נוהגים כביכול בעניני גטין, שבשביל קוצו של יוד נקפד פתיל חייו של אדם? כלום עולם זה חדש, שיל"ג שר שיר שבח ותהלה לכבודו, אינו לקוי בכך? כלום חיי לא נגזרו עליהם צער וכליון בשל תיבה אחת קטנה?

וכך שבתי לסביסלוביץ העיירה כמי שנטרפה ספינתו בים, כולי רצוץ ושבור. כל חלומותי נמסו, כל תכניותי היו ל„עורבא פרח". ואירע לי מה שאירע לאותה אשת־דיגים, שמכל חלומותיה לא נשארה אלא השוקת הריקה בלבד, כל היכלי דמיוני נדפו כעב קלילה. מכל שאיפותי הגדולות והגאות לא נשאר אלא אפר, והריני בעיירתי הנדחת, המשעממת, בעולמי הקטן ללא צבע מרענן וללא קול מצהיל. שוב שטפו נהרו לפני חיי העיירה סביסלוביץ כבימים מקדם, אולם ניטל הודם ופנה זיום. והעיירה משולה היתה בעיני שעה זו לאגם קטן, שמימיו חרבים והולכים, והרי כבר ראיתי בעיני נחלים גדולים וזרמים עצומים, המגוללים את מימיהם אל הים הגדול. עברה עלי שנה במרחקים, בכרכים, ובידי אין כל. ובושה תקפה אותי ולא יכולתי לשיח לפני בני הבית את דבר נסיוני בווילנה. ועל דינבורג לא היה לי מה לשוחח ולספר. טפס טפסתי ושוב נתגלגלתי למורד. התלמיד היהודי המובהק, דב ההצלחה והאושר, שהיה מדלג ועובר בקלות בין המכשולים ואבני הנגף, עומד עכשיו בעיירה כבער וחסר ישע.

לפי דברי אמי נשתניתי בדינבורג תכלית־שנוי, שוב אי אפשר להכיר אותי, שניטלה ממני חדות החיים. ושוב באה עלי בדברים והתקיפה אותי בסערה, שמוטב לי לעקור מן הלב את כל חלומותי על ההשכלה ועל הלמודים החיצוניים ולשוב בלב תמים אל תלמוד תורה. ואין ברצונה שאהיה שונה את פרקי בתלמוד בעיירה גופה אלא שאהיה גולה למקום תורה מן המפורסמים ביותר, כגון לוולוזשין המפורסמת בכל תפוצות ישראל, לעיר זו שהעמידה רבנים, גאונים וגאוני גאונים מופלגים. אפשר — הטעימה אמי את דבריה — לא לחנם התנגדה לי הלשון הרוסית, אצבע אלהים בכך, שלא אסור מן הדרך הישרה, מדרך התורה, וזה רצונו של

הקב"ה, שלא אכבוש את מבצרי עולמם הם, עולם הגויים, אלא שאשב בתוך עמי, אלמד את תורתו וסוף הגדולה לבוא, ובקרב בני ישראל. ואמי התחננה ובקשה רחמים, שאשמע לדבריה ואמלא את משאלת לבה היחידה, היקרה לה מכל יקר. חלומה הגדול, לראות אותי מאור גדול בעולם התורה, לא נעקר מעולם מלבה, ועכשיו שב ונתעורר בתוקף ועוז. אבי לא הרבה דברים, כמעט ששתק לגמרי. והרגש הרגשתי: שתיקתו זו של אבי נובעת לא מתוך אדישות קרה, אף לא מתוך רגש יושר חמור, בלתי אישי ובלתי לבבי, אלא נובע מתוך רחמי אמת אלי ואל מצוקת נפשי הגדולה.

השעה היתה שעת משבר קשה בחיי. פצוע הייתי בלבי ושבור בנפשי. בימים הראשונים לשובי הביתה לא היה הדבר קל לכל אחד מבני המשפחה להטות אותי על צדו. ואבי הרגיש בכך. עם כל החומרה ועם כל הנימוסין החיצוניים שהיה נוהג בבני ביתו ידע יפה את ילדיו ועמד על טיבם, ועמדו לו בכך שכלו והבנתו, וביחוד זה המקור העמוק של חבה, שהיה שופע מתוך לבו לילדיו. ושוב לא נשתמש בכוח הסמכות של אב כדי להכריע את הכף. ומלבד זה לא היה אבינו בטוח ביותר בלבו, שדרך זו שבחר לבניו היא הדרך הישרה והמעולה ביותר. ולא נצל אבי את כשלוני ואת דכאוני.

ושוב לא היה הדבר תלוי אלא בי: עלי בלבד היה להכריע בדבר עתידותי, ושוב עמדתי על פרשת־דרכים הישנה. הקלה בנטיותי אותם הימים היתה השאיפה לצאת לישיבה ולהשקיע את עצמי בין כתלי בית המדרש. כמו כן לא משך את לבי ביותר להכנס לעסקיו של אבא. והואיל וכך שוב לא נשתייר לי אלא להתעודד ולהתעורר ולנסות להתקיף עוד פעם את הלשון הרוסית ולכבשה בסערה.

והמכריע בדבר הוא החיזוק שניתן לרצוני על ידי רב העיר, ר' יוסף קוקס ובנו שניאור. הרב הפך וחזר והפך בעניני בדקות ובהבנה רבה. סבור היה, שהיציאה אל הישיבה ללמוד תורה היא ודאי הדרך המשובחה ביותר אלמלא נשתנו דעותי ואילו הייתי הוגה ועושה כרובם של חברי. אולם, לפי דעתו, גברה עלי בינתיים השקפת ההשכלה והריני משכיל גמור לכל דבר. כשלוני זה שנכשלתי בקניית דעת הלשון הרוסית לא גדר בפני התפתחותי השכלית, נפשי נתמלאה שאיפות ודרישות מסוימות, שאין לא בידי הישיבה הגדולה בוולוז'ין ולא בידי בית העסק כדי למלאותן. ושוב אין דרך אחרת לפני אלא — שיבה אל למודי; כי שאר הדרכים עשויות לקפח את עתידי ואת מעמדי.

ובן הרב דיבר דברים מפורשים מאלה. הוא גופו שימש ראיה מבהילה לעתיד

הצפון לי. בשעתו היה תלמיד מובהק ומצוין: חכם היה, מחונן בכשרונות נעלים ובעל שקידה רבה, ואף על פי כן הרי עמד בפני דרישות העולם והחיים המרובות והקשות בלי הכשרה והתקנה. עלולים היו לאמור: נאה הוא לכל דבר ולא יוצלח לשום דבר. עלול היה להיות מורה או סוחר וסופו שהיה נכשל בשניהם. הרבה שערים פתוחים היו לפניו, אולם אף אחד לא פתח לפניו חיי הצלחה ואושר. הוא היה כדור משחק בידי המקרה, בבחינה זו לא יחידי היה אלא אלפים ורבבות כמותו מבני המעמד הבינוני היהודי ברוסיה ואפשר מחציתם של צעירים אלה.

ועוד השפעה השפיע עלי שניאור בן הרב ובבחינה אחרת. ידען גדול היה בלשון העברית, ואהבת נפש עמוקה היתה נודעת ממנו לכתבי הקודש. וביחוד שקד על דברי הנביאים, ולמד את חזיונות הנביאים מתוך אספקלריה פילוסופית מאירה והשקפה היסטורית בהירה. בטוח אני, שעמדו לשמושו ספרים, שלא הראם לי — כפי הנראה היו ספרים אלה ספרים גרמניים בבקורת המקרא. הוא ניסה בזהירות רבה להכניס בלבי את רעיונותיו, שהיו זרים לי אותה שעה בהחלט. אשר ליחסי לכתבי הקודש שרוי הייתי כולי בתחום המסורת הקדושה וגדרתי את עצמי בפני כל נצנוץ של ספק ובקורת. אם ישעיה הנביא מנבא על סנחריב מלך אשור ועל כורש מלך פרס ומדי כאחד לא הרהבתי עוז בנפשי להרהר אחרי דברי המסורה ולבקר אחריה, אף על פי שידעתי, שתחום של מאות בשנים מפריד בין שני המושלים האלה. אין בודקים בנביאים! הנביא רואה ללבות בני אדם, הוא אף חוזה עתידות וקורא בשם מלכים ומושלים, שימלכו כעבור מאות בשנים אחריו. לא פקפקתי אותה שעה אף פקפוק קל, שדוד המלך הוא הוא שחיבר את כל מזמורי התהלות, והוא ששר על גולי בבל, שישבו בעתיד על נהרותיה ותלו את כנורותיהם ולא נענו לשוביהם ולא שרו את שיר ה' על אדמת נכר. נפלאתי רק לרוח מרומים זו שנחה על דוד המלך, שראה את אשר יקרה כעבור מאות בשנים. והיתה אמונתי מוצקה כסלע, ששלמה המלך, החכם מכל אדם, הוא ששר את שיר השירים והוא שחיבר את קהלת. לא השגחתי בהבדלים בלשון ובבטוי שבין שני הספרים האלה, הבולטים לעין ולאוזן כל. כלום לא עמדו חז"ל והסבירו לנו, שאדם נער אומר דברי שירה, כשהזקין אומר: „הבל הבלים", וכלום לא טבעי הוא הדבר? כלום אפשר להשוות את האביב עם הסתיו או את החיים הפורחים בכל הודם ותפארתם עם שלכת הסתיו וכמישתו? ואף על פי כן הרי אחים הם האביב והסתיו לאמם, השנה? ומפני מה קשה להעלות על הדעת, ששני הספרים — שיר השירים וקהלת— שניהם נכתבו על ידי אדם אחד?

ושניאור בן הרב הוא שחתר חתירה עמוקה מתחת לאמונתי זו. וחתירתו מתונה מתונה, זהירה זהירה, משול למכניס גרים תחת כנפי השכינה. עמד ופתח בכך, שכיון את תשומת לבי כלפי מאמרי חז"ל וכלפי דברי ראשונים, שמהם יוצא ברור, שחכמינו הקדמונים הביעו דעות חפשיות יותר על מחברי הספרים השונים של כתבי הקודש. לאט לאט התחיל מגלה את כל לבו, ודבריו היו מסוימים ביותר, מפורשים ביותר ומכריעים ביותר. בקרתו נעשתה חריפה ביותר מיום ליום. מתחילה השיבותי על דבריו בכוח, ועל כל ראיה משלו השיבותי בכמה וכמה ראיות מדברי הקבלה והמסורת. אולם מכיון שההגיון החרוץ היה על צדו ואני לא נשתמשתי אלא בחזרות על הראיות הישנות והמוסמכות, הכריע אותי חברי. סקרנותי גדלה והלכה, התחלתי בודק את דעותיו בדיקה אחר בדיקה. מתחילה שרוי הייתי ביסורים קשים. הרגשתי מתוך כאב, איך תוקפת מחלת התפוררות את הויתי כולה: וחרדה רבה תקפה אותי, שמא אאבד את עולמי. אולם תקופת המעבר לא ארכה זמן רב. שוב התחלתי מרגיש, שלא אבדתי כלום, אלא אדרבא ריוח גדול הרווחתי לנפשי, שקניתי לי את המקרא קנין חדש, לעולמים.

כשלשה חדשים ישבתי בסביסלוביץ — וכאן, בעיירה נדחת ועזובה מאדם ומהשכלה ומתרבות מודרנית, נקנתה לי דחיפה ראשונה לספקנות ולבקורת. במשך שלשת החדשים האלה עברנו כמעט על כל התנ"ך כולו. עם למוד זה נתגלה לי חזיון, שלא נתגלה לי עד כאן אפילו רמז עליו: הראיה הרחבה והמרחיקה של כתבי הקודש. בפעם הראשונה ראיתי בספרים אלה יצירה נשגבה רבת דורות של אומה שלמה. אמונתי אמונת תום של ילדים, ניטלה ממני. כנגד זה מצאתי עכשיו מבצר חדש ביותר, מגדל עוז, ששום סערה שבעולם לא תעקר אותו ממקומו. כתבי הקודש נתרחבו הלך והתרחב לפני. עמדתי לפני בנין ענקים, שדור אחרי דור הניחו עליו רובד על רובד, אריח על גבי אריח, עד שנשלם הבנין כולו. אמנם הונמכו עלי במקצת השמים, אולם כנגד זה נתעלתה לעיני הארץ, נתעלתה. נתמעטו הפלאות והנסים ששפעו מן השמים; כנגד זה גדלה תפארתו של המפעל האנושי, המתעלה מעל האדמה הגשמית, הארצית. תפיסתי החדשה לכתבי הקודש הקנתה ללבי קשר חדש בין השמים ובין הארץ, בין העליונים ובין התחתונים. שוב עמדתי על כל עוזה ויפיה של אמרת גדול המשוררים של כל הדורות: „האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ אמרי פי!" לא די בשמים בלבד, אף הארץ צריכה להעיד על דברו. מי יתן והארץ תהיה שמימית והשמים ארציים, מי יתן ויתערבו ויתמזגו שניהם מזיגת עולם ויקוים: „אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף".

אפשר ומעבר זה ושנוי זה הוקלו עלי על ידי הרגש של אושר, שהרגשתי בלבי, כי שוב שבתי אל עולמי היקר עלי — עם שנשתנתה האספקלריה הראשונה, האמונה התמימה ובמקומה באה האספקלריא השכלית. שנה שלמה תלוש הייתי מעולמי זה. הזנחתיו לטובת לשון חדשה, שפגשה אותי בהתנגדות של זעף וסרבה לי וסרבה. והנה מרגיש אני את עצמי שוב בביתי, בעולמי, ורגש נעלה ומלטף לפפני: זו היתה שיבה מאפלה לאורה, מעבדות לחירות.

בינתיים חל בי עוד שנוי עמוק ובלתי צפוי, שהתמיה אותי כולי. כשנפרדתי לפני שנה מעל חמדה זו שלי, מעל עצמותי העברית, ראיתי בפרידה עבירה קשה, לא תכופר. והנה האמנתי, שקל יהיה לי עכשיו להנתק מעל הקשר החדש שנכפה עלי, והנתיקה לא תביא לידי יסורים. אולם טעה טעיתי. במשך שלשת הירחים, שבהם שקעתי את עצמי כולי בתלמוד ובכתבי הקודש — הרגשתי בחסרונו של דבר קרוב, הרגשתי בחסרונו של הספר הרוסי. והיה הדבר לאות ראשון, שנפשי נקשרה בקשר מה אל הלשון הרוסית. בכלל לא עמדו הבריות כל צרכם על טיב הקשר שבין האדם ובין לשון חדשה. גמלה בלבנו ההחלטה, החלטת אמת לקנות לשון חדשה ולשעבדה לנפשנו — בדין הוא שתהליך כפול יתרחש: אנו מתקרבים אליה והיא מתקרבת אלינו. אנו חותרים וחודרים אל קרבה והיא חודרת אל לבנו: תחילה בתורת בעל דירה, שאפשר בנקל להפטר הימנו, לימים כשוכר ששכר את דירתנו לזמן בלתי קבוע, וסופו של דבר: כבעל בית שוה זכויות, ולימים פורצת מלחמה בין הגבירה ובין השפחה, בין שרה של הלשון העצמית ובין הגר של הלשון החדשה. ברם אני לא הגעתי עדיין לידי מדרגה זו.

כעבור שלשה חדשים שבתי בכל לב ובמרץ אל תכניותי הראשונות. עמדתי והודעתי לאמי, שכלה ונחרצה מעמי לא להכנס אל הישיבה ולא לעסק בית אבא. אבי לא נתערב אף הפעם בדבר ומסר את ההכרעה בענין לי. ואני החלטתי לחזור ולנסות שוב את מזלי במקום חדש, במינסק העיר. אולם על נסיוני זה להיות נסיון אחרון, ומשול הייתי אותה שעה למשחק־רתחן זה, שתולה את כל הונו במשחק אחרון.

הפעם לא הייתי זקוק לבוא בערמה על אחותי, שתתן לי כסף. אבי, שהיה נוהג קמוץ רב בצרכיו הוא, פתוחה היתה ידו כל שעה שהדבר היה נוגע לצרכי ילדיו. קבלתי די כסף להוצאות הדרך וכדי פרנסה למשך חדשים מספר. אמי, שהרכינה את ראשה בפני העובדות והמציאות, היתה עסוקה בהכנות לנסיעתי: אפתה, בשלה, טגנה וצלתה כל הימים, כאילו מתקין הייתי את עצמי לנסיעה

למדבריות. ואני עזבתי את סביסלוביץ בפעם השניה, וברכת אמי ואבי ואחוליהם של קרובים ומכרים לווני בדרכי החדשה.

מינסק שימשה נקודת־הכרע בחיי. והמדובר לא בהשכלתי בלבד אלא בעבודתי לצרכי צבור ועניני הכלל הישראלי. עד כאן קרתני הייתי, מתבודד ומכונס בתוך עצמי. במינסק המשכתי את למודי ואף צעדתי בראשונה את שדה המערכה של חיי הצבור. כאן נתפסה לי בראשונה עמדה מסוימת במערכותיה של התנועה הלאומית.

פרק שמיני

מינסק

עכשיו מינסק עיר בירה היא, בירת הריפובליקה של רוסיה הלבנה, מרכזה של אחדות לאומית עומדת ברשות עצמה כביכול, אחת המדינות בתוך ממלכת הסוביטים החדשה. ממשלת הסובייטים הכריזה על הגדרה תרבותית ואדמיניס־טרטיבית עצמית של העמים השונים והמרובים, המכונסים בתוך הממלכה הגדולה ביותר של העולם. ממלכה זו משתרעת על החלק הששי של העולם, מן הים הבלטי אשר בצפון עד הים הכספי והים השחור שבדרום ועד האוקינוס השקט אשר במזרח. ועממים שונים — כחמשים גזעים ועממים — מהוים אוכלוסיה ענקית זו של מאה וחמשים מיליונים איש אשר בממלכה זו, והמכריע ביניהם העם של רוסיה הגדולה, זו אחדות לאומית גדולה ביותר באירופה. מעולם, מראשית קיומה של רוסיה, לא נתמזגו עממים אלה לכלל אחדות לאומית אחת, לא מזיגה של לשון אחת, לא מזיגה של הרגשה לאומית מאוחדת. שלטון מרכזי חמור, כמעט ברברי, הוא שכינס תחת כפת ממלכה אחת את כל השבטים השונים האלה, לגזע, לעממיות, ללשון, לדת.

על פני השטח העליון נראה יצור ענקי זה כגוף שלו ומאוחד. אולם מתחת לשטח העליון תססו במעמקים שאיפות נחנקות ומאויים כבושים, פרפרו יצרים שלא באו על סיפוקם, והתסיסה אפלה וכבושה, אבל בלתי פוסקת לעולם. הממשלה שידעה יפה על קיומן ועל מהותן של תסיסות אלה בעבי הממלכה לא הסיחה את דעתה אף לרגע קל מהן ושמרה עליהן שמירה מעולה. כל נסיון קל שבקלים של התבדלות שבטית, עממית ולשונית נידון בחנק עם תחילת בצבוצו.

אלמלי היו סחים שעה זו שאני עומד עליה בפרשת זכרונותי — שנות השמונים למאה שעברה — על תנועה לאומית ברוסיה הלבנה ודאי היו הבריות שמים את הסחים ללעג ולקלס. ואף על פי כן הרי באו המאורעות והעידו, שיצר החירות הלאומית קיים היה ופועל בעם זה מימי בראשית. יצר זה במסתרים חי ופעל, חלש היה, ורק קבוצות בודדות, זעיר פה זעיר שם, נרמזו לשאיפותיו של יצר זה. אולם משהשמידו את השלטון ולא השאירו ממנו אף שריד ופליט צצה ועלתה

פתאום אומה רוסית־לבנה ובפיה דרישה להגדרה עצמית לאומית. אמנם יותר משאתה נותן בה משום „עצמית" אתה נותן משום הגדרה, שכן „עצמיותה" של רוסיה הלבנה עדיין לא באה לעולם ומצווים לחפור אותה ממעמקים ואז תגיע שעת תחייתה הגמורה. האופי הלאומי, הטיב הלאומי ובטוים — התרבות — כל אלה היו כל כך חלשים, ותכנם כל כך קלוש, שרק עין אוהב עלולה היתה למצוא אותם. ואף על פי כן הרי הריפובליקה הרוסית־הלבנה היא כעת מציאות־ממשות, ניתנו המסגרת והרקמה, סופו שיקום יציר לאומי־מדיני.

בימי היתה מינסק עיר רוסית על כל יחודיו, סגולותיו ותכונותיו של מרכז תרבותי פרובינציאלי. גמנסיון הומניסטי היה בה, גמנסיון לבנות, בית ספר ריאלי, סמינר לצעירי כהונה של הדת הפרבוסלבית, כלומר, היו בה ארבעה בתי ספר תיכונים, ולפי דרגת ההשכלה בימים ההם — מספר הגון. ולא אמרתי, שמינסק עיר רוסית בימים ההם, אלא כלפי היסודות התרבותיים השליטים בעיר. לפי אוכלוסיה יותר משהיתה עיר רוסית היתה עיר יהודית. וחשובה היתה מינסק לישראל בבחינת מרכז, ורק ווילנה עלתה עליה במעלה.

מינסק היתה בימים ההם עיר חכמים ומשכילים, ישיבות היו בה לרוב ורבנים גאונים מפורסמים ישבו על כסא רבנותה. ואף על פי כן הרי נטיותיהן הרוחניות של השדרות העליונות שביהדות היו צבועות צבע רוסי מובהק. הדור הצעיר נתחנך על ברכי ההשכלה הרוסית, על הספרות הרוסית עיקר פרנסתו, הלשון הרוסית קנתה שביתה עמוקה בשדרות היהודיות העליונות, לאט לאט התחילו הספרים הרוסים דוחקים את הספרים העבריים, והספרים העבריים נדדו לאט לאט אל העליות והמרתפים. בבתים האמידים של ישראל וכן בגנים ובשאר מוסדות צבור ופומבי, שבהם היו יוצאים ונכנסים צעירי העיר, היו מדברים כמעט אך רוסת בלבד. היו הימים ההם ימי מעבר וקלסתר פניה של יהדות מינסק היה דומה שעה זו לדמדומי ערבים: השמש עומדת בשקיעתה וכבר נראו פניו החוורים של הירח על פני השמים.

ואין מכוונתי לומר, שהתרבות הרוסית בבחינת ירח והתרבות העברית בבחינת שמש. אולם כל שהדברים אמורים בבני ישראל הרי היתה תרבות רוסית זו חדשה זרה להם ולקוחה בתורת שאילה, לא פחות מכן אלמלי היו הרוסים מזקיקים את עצמם לתרבות ישראל. מעולם לא היתה שרויה קבוצה גרמנית או רוסית במצב כזה, שתצטרך להחליף את תרבותה, שעצבה את אופיה ואת תולדותיה.

בתרבות יהודית. ורק היהודים בלבד מצווים היו לעבור מדורות כאלה והם בלבד מוכרחים היו להתפרנס מאור שאול מתרבות אחרת וזרה למהותם ההיסטורית.

בתורת פרט מצווה הייתי לעבור פעמים דרך־יסורים זו. לא פעם אחת אלא פעמים מצווה הייתי לקבל תורת תרבות חדשה: תרבות רוסיה ותרבות גרמניה. שנותי הטובות ביותר קודש היו לרכישה זו, והיא שעלתה לי בהתאמצות שלא כדרך הטבע של כל מרצי, שתעודה כזאת מטילה על האדם, ובסופי הייתי אנוס לצערי להוכח, שכל התאמצותי זו לא העשירה את חיי ולא העלתה ולא הגבירה את כוח יצירתי ויצרה. אדרבה: החלטה זו, לקנות את התרבות החדשה, ויהי מחירה מה שיהיה, רצון עקשני זה להכנס כגר תחת כנפי שכינתה של תרבות חוץ ולהיות בה אזרח לא הביאה אלא לידי קרעים שבלב ובנפש. יצרי היצירה של האדם נעים ונדים בין עולמות שונים, מאבדים את חוש מהלכם, את התרכזות בראשית שלהם ונמצאים מקפחים מחצית מכוח גלוים והתפתחותם.

הורע מזלי ורק במאוחר עמדתי על כך, שאין הרמוניה שלמה של הקיום האנושי נקנית אלא תוך התרכזות כל יצרי היצירה הטבועים בהויתנו. בשביל היהודי שביהודי — והדברים אמורים כאן לא ביהודי המתבולל בכולו או במחציתו, אלא ביהודי השרוי עדיין בהויה המיוחדת של העממיות הישראלית ומעורה עדיין בשרשי תרבותה של האומה, — אין טוב אלא לעמוד במקומו, בהויתו הראשונה. שתי לשונות ניתנו לו מבית אבא: העברית ואידיש, ומתן זה די והותר הוא. מוטב היה אלמלא נתאמצנו התאמצות יתירה לתרגם את עצמנו: שכן שעה שניתן התרגום ניטל המקור, מקורנו, ולא בבחינת הלשון בלבד, אלא בבחינת הנפש. על ידי כך נמצאנו מקפחים ומתישים את כוחו של מעמדנו בעולם הרוח והתרבות.

אולם אני התחלתי לשחות עם הזרם, שהוביל בסופו לידי התבוללות, והזרם כביר היה ועצום. ודומה עלי: כאן המקום להרהר אחרי הדעה המקובלת והמוטעית כאחת. לכל יהודי נדמה, שיצר ההתבוללות התרבותית שבעמנו חזק היה ביחוד במערבה של אירופה, ואילו במזרחה של אירופה לא נגעה תנועה זו כלל ועיקר. הדעה הזאת מוטעית היא בהחלט. אמנם לידי מדרגה זו שהגיעו אליה יהודי ארצות המערב לא הגענו אלא במאוחר, אולם משהגיעה תנועה זו אלינו מסורים היינו לה בכל כוחות הנפש כאחינו שבמערב. ונתאחרה תנועה זו לבוא אלינו משני טעמים. ראשית, עמדו עיכובי חוץ ועכבו בעדנו. הממשלה הרוסית הודיעה וחזרה והודיעה, שמכוונתה לבולל אותנו, ואולם למעשה הרי שמה מכשולים על מכשולים בדרך ההתבוללות, שכן רצונה האמתי היה — להשמיד אותנו ולא לבולל. היא היא

שחששה ופחדה ביותר מפני היהודי המשכיל, המזוין בכל מכשירי הדעת וההשכלה של מערב אירופה, וסכנה גדולה קפל זה במלחמתו על שווי זכויותיהם של ישראל ברוסיה. והגורם השני — המספר, הכמות. אנו, יהודי מזרח אירופה, היינו המון יהודי, וההמון, כידוע, מסרב ביתר כוח ועוז לפתויי ההתבוללות מאשר השדרות העליונות.

אולם אם נעמיד זו לעומת זו את השכבה העליונה של יהדות רוסיה ואת זו שביהדות מערב אירופה, של גרמניה, למשל, וראינו, שההתבוללות מכרעת היתה במדה אחת ביהדויות אלה. הצעירים של השדרות העליונות ביהדות רוסיה עמדו והתנפלו על הספרות הרוסית בכל כיסופיה וערגונה של נפש צמאה להשכלה ודעת. מתוך ספרות זו שאבו את שאיפותיהם ומאווייהם. סופרי המופת הרוסיים היו למדריכיהם ורבותיהם. פושקין, טורגניב, גוגול, דוסטוייבסקי וטולסטוי כבשו להם דרך אל לבות בני הנעורים ודחקו מן הלב את תכני הרוח, שמילאו עד כאן חלל הנפש. הלשון העברית ירדה כדי לשון, שממנה מתרגמים ומריקים אל לשון חיה, והלשון הרוסית היתה ללשון המקור.

במינסק לא הייתי נידון לבדידות כמו בדינבורג. נפלתי לתוך קלחת רותחת וסוערת של יצרים, שאיפות וכסופים. מצאתי חבורת בני לויה, שפגעו בלבם אותן שאלות, אותם הרהורים, שנפשם סערה אותן סערות. ביניהם היו בני מינסק ממש, צעירים שחנוכם והשכלתם הראשונים נפסקו באמצע, שעמדו אותה שעה בהתקנה לכניסה אל המחלקות העליונות של בית הספר הריאלי. אולם רובם מערי השדה באו, כמוני. ורוב רובם של האחרונים קשישים היו ממני. עד שנתם החמש־עשרה או השש־עשרה עסקו בלמודים עבריים, שוקדים היו על התלמוד ומפרשיו, ורק בשנים אלה עמדו על כך, שאין בידי למוד התלמוד והפוסקים להביא אותם לידי „תכלית" מסוימת בחיים. מהם היו בני ישיבה ממש, שבמשך שנים רצופות שקודים היו על התלמוד והפוסקים וחיו באוירה של תורה ותלמוד ונשמו את אוירה של סביבה מיוחדת זו, וידיעותיהם בתורה ובתלמוד מרובות היו. אלמלי היו עושים עוד שתים או שלש שנים בישיבה היו מגיעים לידי היתר הוראה וסמיכה. והנה נתפסו בהתלהבות עצומה וקנאית ללשון הרוסית וספרותה. ולא אמרתי „התלהבות קנאית" על חבתם ללשון זו החדשה וללמודיה, אלא להטעים את שנאתם אל למודיהם הישנים, אל התלמוד. סחים הדו הללו במרירות כל כך עמוקה על השנים שעברו עליהם בתלמוד תורת ישראל, ששוב ברור היה, שהשנים האלה נראו עליהם כבטלות לגמרי: דומים היו הללו כאילו ראו עכשיו אור עולם.

הם לא שאפו כלל וכלל לבנות בנין חדש על יסודותיו של הישן אלא משתוקקים היו להרוס ולמחות כל זכר ושריד מן היסודות הישנים ולבנות את בנינם החדש על מקום ריק, ריק לגמרי. אולם תפקיד זה אינו קל כל כך, כפי שהוא נראה על קלי הדעת, מתוך סקירה ראשונה. כל מי שרוצה לעקור את עברו משרשו על כרחו נפשו נעשית שדה קרב למלחמת עולם בין יסודות שונים. וקרב זה מביא לידי שברון ודכאון שבנפש. אין הישן ניתן לעקירה גמורה על שרשיו ושרשי שרשיו. וסופו — רקבון שבנפש. ואף בשעה שהנתוח עולה יפה, חיי אדם כזה מקופחים בכמה וכמה שנים, והרי הוא מהלך בעולם וסבל של מת חי על כתפיו, שכן אין בידו לנער מעל שכמו את פגר עברו.

והמסופר בכאן על אנשים עולי ימים, שחייהם פרשה טרגית קשה. רובם עניים מרודים היו, וחייהם — פרשת עוני איום ומצוקה מנוולת. רבים מהם היו מתפרנסים במשך חדשים רצופים בפת חרבה, בגבינה גסה ובטה, וחתיכת דג מלוח — מטעמי חג להם. אף לאחרי המהפכה הנפשית והרוחנית, שעקרה אותם מחופיהם הישנים, חופי מבטחים, עמדו בטיבם ובקומתם, שהביאו עמם מבית הישיבה: אותם פנים חיורים, חלושים, אותה קומה כפופה, אותם פרושים־נזירים, שפרנסו את גופם בלחם צר ומים לחץ. מצד אחד מצר הייתי בצערם, מצד שני מקנא הייתי בהם קנאה רבה: ראיתי אותם ראות גבורים אמתיים וקנאתי בכוח פרישותם והסתפקותם במועט. לפי דעתי והרגשתי הללו בני עליה היו ונוצרו לגדולות, מעולים היו עלי. אני הרי בשר ודם, ואילו הם מפלדה נוצרו.

כשנתקרבתי אליהם קורבה יתירה — ונמשכתי אליהם יותר מאשר לכל השאר — גליתי, שבבחינה אחת לכל הפחות, כולנו שוים זה לזה וגורל אחד לכולנו. העכבה הגדולה ביותר שעמדה בדרכי ובדרכם — הלשון הרוסית. הלשון הרוסית גדרה בפניהם את הדרך, או נכון יותר: הלשונות, לשונותיהם, גדרו בפניהם את הדרך אל הלשון הרוסית: העברית ולשון העם, שתי הלשונות האלה, הזרות כל כך ברוחן ובמבנן ללשון הרוסית הסלאבית. את הלשון העברית למדו הללו לכל עומקה של זו, והיהודית מדוברת היתה בפיהם ובפי בני ביתם, ושוב לא היה מקום ללשון שלישית, שתהא קונה שביתה על ידן של אלה הראשונות. רובם כבר נבחנו פעמים ופעמים נכשלו: בידיעת הלשון הרוסית. עמדתי והחלטתי בלבי החלטה מכרעת, קיצונית. עמדתי ונדרתי נדר, שבמשך ששת החדשים שנשארו לי עד בחינות הכניסה אל בית הספר לפרוש פרישה גמורה מן הלשון המדוברת שלנו, לא להוציא מפי אף דבור אחד בלשון זו, ולבלי לפתוח אף פעם ספר עברי.

הכוונה היתה נועזה, גבורה בה, אולם — את נדרי הפרתי, וגזירה זו שגזרתי על עצמי לא היתה אלא בטוי שפתים בלבד.

מרובים היו במינסק קרובים וקרובי קרובים למשפחתנו ורבים היו ידידי אבי מקרב סוחרי היערות והעצים אשר בעיר, ובחוגים רבים קבלו את פני בידידות רבה, ולא עברו ימים מרובים, והרגשתי את עצמי בכרך החדש כבן העיר מלידה. ונסיונות החיים בדינבורג סייעו בידי ובהשתדלותי להראות בעיני הבריות כבן כרך גמור מלידה ומבטן. הרי כבר עשיתי בעיר גדולה וברחובותיה התשוטטתי, ובסמטאותיה נדדתי. ונוסף לכל אלה דבר מיוחד, שהקנה לי חשיבות בעיני ידידי הקרובים ביותר, ולא עוד אלא שאף הגדולים התחילו נוהגים בי כבוד. במינסק נפתח פתח גדול והתפתחות לכשרון, שלא יכול היה עד כאן לבוא לידי גלויו: נאמתי את נאומי הראשונים בצבור.

תנועת חבת־ציון שרויה היתה אותם ימים עדיין בחתוליה. עד כאן לא נזקקו ולא נתפסו לה אלא מתי מספר, ברובם משכילים. אכן טבעי היה הדבר, שמתחילה תפסה רק את החוגים ההם, שההשכלה העברית הקנתה להם דעות ומושגים חדשים ולא עקרה אותם עקירה גמורה מעולמו של ישראל ולא הניחה אותם ברשות תרבות חדשה, תרבות העם השליט. החוגים החרדים היו שוי רוח לתנועה החדשה, והקיצונים והקנאים שביניהם אף שטמו אותה בלבם ובפיהם. שכן לא היתה תנועה זו שקולה ומתאימה להשקפותיהם הם על החיים ועל העולם, השקפות שנבעו מתוך מצב נפש גלותי, גיטואי. הללו הרגישו סתומות אבל חזקות, שיש בה בתנועת חבת ציון משום מרידה, משום התרסה כלפי גורלו של ישראל וכלפי אלהי ישראל שגזר על עמו גזירת הגלות והמצוקה, וכל מרידה כזו וכל התרסה מעין זו קרובה היתה למינות, חס וחלילה.

שנאתם של שועי ישראל ואציליו לחבת ציון נובעת היתה ממקור אחר. מתוך אינסטינקט חששו מפני נטיות קיצוניות ומהפכניות כל שהן. כשפרצה סערת הפרעות והרדיפות הרכינו העשירים הללו את ראשיהם והיו משדלים את הבריות להאמין, שעוד מעט ותשוך הסערה. ואם — לא יעלה ולא יבוא — לא יורע המצב — הרי אפשר יהיה להתקיים ולעמוד בו. אכן טבעי היה הדבר, שהבריות האלה חרדים היו על מצבם, וכל שנוי ותמורה עלולים היו לקעקע את בירתם. ההמונות היהודים לא פגעו ולא נגעו בהם עדיין כנפיה של תנועה מדינית כללית ורעיונות „חבת ציון" לא נכנסו עדיין ללבבות. ושוב אי אפשר היה להכניס גרים תחת כנפי הרעיון של התחייה הישראלית אלא את המשכילים בלבד, את המשכילים העברים.

שוב איני יודע אם עמדה לי בכך השפעתם של קרובי או אפשר משום שאני גופי הייתי מדבר ברצון ובהתלהבות באותם הענינים, שהיו קרובים ביותר אל לבי, ולא עברו ימים מועטים ושמי נתפרסם כאחד המשכילים מבני הדור החדש, ודלתות החוג הקטן של בני העליה נפתחו לפני ברחבה. ואף על פי שצעיר הייתי אותה שעה, צעיר מאוד, נתקבלתי בחברה ההיא כחבר ותיק, כחבר גמור לכל דבריו, וכל תקוותיהם הכמוסות שלא ההינו לגלות ברבים וכל שאיפותיהם הגלויות של המשכילים נגלו לפני על כל רחבן ועמקן. אותה שעה עדיין לא היתה קיימת הסתדרות קבועה ומסודרת כהלכה. בערים שונות קיימות היו קבוצות קבוצות של „חובבי ציון" ללא לשכה מרכזית, ללא תכנית מרכזית ומאחדת. קבוצה וקבוצה ודרכי עבודתה, קבוצה וקבוצה ותכניתה. וראוי הדבר להרשם, שקבוצת „חובבי ציון" במינסק הטיפה בתחילתה לטריטוריאליסמוס סתם, למקלט בטוח לישראל בכל ארץ שהיא. ורק בהשפעתו של פרץ סמולנסקין חל שנוי במהלך הרוחות, וארץ ישראל היתה לשאיפתה היחידה ואין בלתה. לימים עברו גם על השקפותיהם והלך רוחם של פינסקר ושל תיאודור הרצל אותם גלגולים ואותה התפתחות. שעה זו שאני נספחתי אל קבוצת חובבי ציון אשר במינסק היתה כבר לאחר השנוי; לא שמעתי אף פעם שיהיו סחים בכובד ראש על ארץ אחרת לישראל מלבד ארץ ישראל.

על החוג המצומצם של חברים לדעה ב„חבת ציון", שנתקבלתי לתוכו, נמנו אותם ימים: יהושע דוב בנסון, שבתו נתארסה לאחד מבני ביל"ו, יהודה נופך, מנהל בית־הספר היהודי למלאכה בעיר, סירוטקין, קופליביץ וציטרון, שלשתם מורים עברים, ושאול גינצבורג, תלמיד הגימנסיון, ולימים מיסדו של העתון היומי האידי הראשון בפטרבורג, ה„פריינד". בין חובבי ציון החשובים שבעיר נמנו הרב אברהם חנהלס, הסופר יהושע סירקין והמשורר העממי אליקום צונזר. עם גדולי התנועה וראשיה שבעיר לא הייתי מזדמן אלא לעתים רחוקות מאוד, ואילו עם כל שאר החברים לדעה הייתי מזדמן כמה פעמים בשבוע ובשעות הערב, ועל פי הרוב בביתו של יהושע בנסון, שהיה מפורסם בעיר על שום ביתו שהיה פתוח לרוחה לכל אדם, והוא שהיה שר עם לאה בתו, המאורשת לאחד מבני ביל"ו, שירי עם ושירי ציון, ושרים היו בשני קולות. ושיריהם החביבים עליהם ביותר — מנגינות לשירי פרוג, שכוכבו עלה אותה שעה על שמי היהדות־הרוסית, ולשירי אליקום צונזר. כל השרים ההם טבועים היו ברוחה של היהדות הלאומית המתעוררת.

מתכנסים היינו חבורות חבורות קטנות, מרבים בזמרה, ויותר משהיינו

מזמרים מרבים היינו לדבר ועל הכל מרבים היינו להתוכח. מודני: לא נחלתי כבוד רב על שום זמרתי, וכשהייתי אומר ליטול חלק בזמרת הערב, בחלק זה של תכנית הנשף, היו החברים מבקשים מאתי בכל לשון של נמוסין, לכבוש את יצר הזמרה בלבי ולהאזין לזמרתם של אחרים. אולם משפתחו בויכוחים עיוניים — מיד היה כוכבי עולה וכבודי גדל והלך. הויכוחים מקום חיותי. אולם לא אמרתי די באמרות המקובלות והשגורות בפי הכל, מתאוה הייתי לנאומים נלהבים ולהתקפות־דבורים חוצבות להבות. לא עברו ימים מועטים וכל חברי החוג הודו בכשרוני, כשרון נואם. ופרסום זה שנקנה לי הגיע בקרוב לידי כך, שעמדו והטילו עלי שליחות מיוחדת, רבת החשיבות: לנאום באחד מבתי המדרש הגדולים נאום הטפה לטובת תנועתנו. ושוב זכור אני, שקבלתי על עצמי שליחות זו מיד ולא סרבתי כל עיקר. שוב לא הייתי דואג אלא לכך, שמחשבותי תהיינה סדורות סדור הגיוני, שתהיינה חרוזות זו לזו כמחרוזת הפנינים. באו עלי המחשבות כסדרן שוב בטוח הייתי, שפי לא יכשילני ודבורי ימצאו לי כל צרכם.

נאומי הראשון בצבור היה למאורע רב חשיבות בחיי ותופס מקום רב בזכרונותי. שני נואמים נאמו לפני. בנגסון היה הנואם הראשון. ודבורו מתובל היה יתר תבלין של מליצות ובטויים ספרותיים. משפטיו היו מלאכותיים ביותר, דומה היה: ריח של בשמים נודף מהם, ושל בשמים זולים ביותר. אחריו נאם סירוטקין. נאומו של זה עלה בתכנו ובהגיונו על נאומו של הראשון, אולם אף נאומו נתקפח על ידי מתינותו: לא היה בדבריו לא מאש ההתלהבות ולא מעוז הביטוי ודומה היה: הנה תקפאנה מלותיו על לשונו. ואני הייתי הנואם השלישי. לא הרביתי בהקדמות על עצמי ועל נושא דברי אלא הטלתי את עצמי ישר אל תוך הענין. ומיד נתכוונה תשומת לבי כלפי שני דברים: דומה היה עלי, שהשומעים לא היו שומעים בלבד, אלא שותפים לנאומי — ערים היו, נותנים את דעתם לקלוט את דבורי, ולא לקלטם בלבד אלא גם לסייע על ידי להוציאם, לילד אותם. ושנית, התחלתי מרגיש, שלא אני הוא המדבר אלא מי שהוא מדבר מתוך גרוני. הוא הנואם ואני המשגיח עליו. ואני המדריכו המאמנו, שלא יתבלבל וחוט מחשבותיו לא יקרע. השומעים הביעו את הסכמתם במחיאות כפים, אולם מחזיק הייתי להם טובה לא על שום מחיאות הכפים אלא על שום השתתפותם בפועל בנאומי. ואסיר תודה הייתי לאני השני שלי, שנאם מתוך לבי וגרוני ונשמע למרותי וציית לי בכל.

ואמונתי חזקה, שנאומי זה ברבים בבית המדרש במינסק הוא שהכריע בדבר, שהייתי לימים נואם בצבור, שמלאכתו בכך. לא הצלחתי ולא שבחי חברי

השכירוני: שעה זו שעמדתי על הבמה הרגשתי, שהבמה מקום חיותי. לא הייתי צריך להתאמץ ולהתיגע בדבר. רעיונותי נולדו מאליהם וירדו עלי בלבוש מלים ומאמרים. וכלל ראשון קבעתי לעצמי: עד שאני עולה על הבמה עלי לדאוג לא למלים, לבטויים, למאמרים אלא לרעיונותי. המלים והבטויים יבואו מאליהם. מעצמי עמדתי על כך, שגדול ה„מה" על ה„איך". שכן כל שהדברים אמורים ב„מה" הריני בעליו, ואילו ה„איך" תלוי ברחמי שמים ואין הדבר תלוי בי כלל וכלל. לימים כשהייתי כבר נואם מנוסה תקנתי לעצמי עוד כללים מספר. עד היום הזה לא קראתי אף ספר אחד בהלכותיה של אמנות הדברנות. פעם נזדמן לידי במקרה ספר מעין זה, הטלתי מבט חטוף אל שער הספר והנחתיו הצדה. אפשר וקפחתי את עצמי בכך, אולם האינסטינקטים הפנימיים שבי התנגדו לספרים כאלה. ברצוני היה להשאר בן חורין, ללא עולם וכפייתם של כללים אלה אשר בספר. אולם תקנתי לעצמי כללים משלי וכל ימי חרד הייתי על שמירתם. אולם כללים אלה אין ענינם כלל ועיקר דרכי הנאום. כולם ענינם מבנה הנאום בלבד. ענינם דרכי הבניה של הנאום ולא צירופי המלים והמשפטים. ושאיפתי החזקה ביותר היתה כל הזמן: לעמוד בעצמותי; והחרדה הקשה ביותר שחרדתי — לכפות על עצמי שגרה מסוימת ולחדול היות מה שהנני לפי עצמותי.

כל ימי תוהה הייתי על שחקן הבמה הפושט תפקיד ולובש תפקיד. וכשרוני, יהיה כשרוני מה שיהיה, אינו מסוג זה ומן הדומה לו. מעולם לא הייתי יכול לשחק אלא תפקיד אחד בלבד — את עצמי. בין חברי וידידי מצויים היו אותם ימים — ואף לימים — כמה וכמה שנתברכו בכשרון רב למעשי חקוי. מכשרון זה לא נדבק אף ניצוץ בנשמתי. אולם לא עלה אף בידי אחד החקאים האלה לחקות אותי ואת דרכי. לא עמד איש על סודי ואת רזי לא גילה. ואיני תמה על כך כלל וכלל: הרי אף אני לא עמדתי על סודו של דבר. ואף לא נסיתי מעולם חקור את זה. עוד בתחילתי שיערתי, שאם סוד בדבר מוטב שלא אגלהו. שכן כל יוצר וסודו, הוא עץ הדעת הפנימי שבו. וכל הטועם מעץ הדעת סופו — קללה. על כל פנים נוכחתי, שנקל לו לאדם לעמוד על רז חברו מאשר על סוד עצמו.

ושלשה כללים, כללי נאום, עלו לי, וכולם לא באו לפתור את סוד נאומי, אלא כנראה כללים מקבילים הם, שהיו בבחינת חוקי הכרח לגבי. הכלל הראשון ענינו, כאמור, הרעיונות: לעולם הוה מחשב את רעיונותיך, הדבורים והמאמרים יבואו מאליהם. אולם תן דעתך על רעיונותיך, שיהיו הללו מצויים תחת השגחתך ומצייתים לתכניתך ולא לסדרם הם. שנית, נתעלם ממך אחד מרעיונותיך עם הנאום

אל תחזור לאחוריך, אבידה שאינה חוזרת היא. וכלל שלישי, והוא החשוב ביניהם, שנן לעצמך יפה יפה, היכן ברצונך לסיים. בקהלת נאמר: טוב אחרית דבר מראשיתו, ונאמר כתוב זה ביחוד כלפי הנואם. אוי לו לנואם, שאינו יכול לסיים במקום שהיה ברצונו לסיים. הרי הוא מתקרב לקץ נאומו, מתמהמה, ההשגחה הפנימית ניטלת ממנו, פותח הוא מבראשית, חוזר על דבריו הראשונים ומעלה גירת דבריו. קשה הדבר לשומעים ושבעתים לנואם גופו.

בית הספר הריאלי, שהתקנתי את עצמי לכניסה בו, עמד אותם ימים (1884) על המחלקות העליונות בלבד (המחלקות הנמוכות חסרות היו). רוב חברי היו מתקינים את עצמם לכניסה אל בית הספר הריאלי ולא אל הגימנסיון המקומי, ומאותו טעם גופו, שהעדפתי אני בית ספר זה על הגימנסיון: כולם חוששים היו מפני השפות העתיקות (אותן שנים לומדים היו את שתי השפות העתיקות: הרומאית והיונית, לימים העמידו על הלשון הרומאית בלבד). קשה היה לנו להלחם ולהתגבר על הקשיים של הלשון הרוסית, ודי היה לנו בכך; לא הספקנו עדיין לעמוד כהלכה על סודה של הלשון הרוסית המדוברת והספרותית והנה קפצה עלינו מן התכנית הלשון הסלאבית־הכנסיתית, זה גזע בראשית של הלשונות הסלביות, וממנו נסתעפו כל הלשונות הסלביות כביכול. לשון זו שכך זרה ורחוקה היתה לנו, קשה היתה ביותר לתפיסתנו בשל בטויה המשונה, ששום נסיון שמיעה לא נסמן ללמודה. הלשון הזאת היא קשה מאוד בשל בטויה המשונה והגס ובשל דקדוקה המסובך והמפותל, המסובך יותר מדקדוקה של הלשון הרוסית המדוברת, ואף דקדוק זה, כידוע, אינו מן הקלים ביותר. בתלמוד לשון זו לא יעמדו לך לא הגיון ולא חריפות השכל. על כרחנו נדונים היינו לשקידה יתירה, לשנון על פה ללא טעם וללא שכל: טמטום ממש.

למוד זה היה כל כך קשה ומאוס עלינו, ששוב לא למדנו אותו ביחידות אלא בחבורה. שלשה או ארבעה תלמידים היו מתחברים לחבורה אחת כדי לשקוד עליו ועל שנונו. והיתה העבודה עבודת פרך ממש, וכאלו מאליו היתה עולה על שפתינו נגונה של ה„דובינושקה", זה שיר מפורסם של העובר־העבד האומלל, שנהרי נחלי זעה נגרים על פניו ועל כל גופו, זה שיר העבודה והעבדות. שונים היינו את הדקדוק הנוקשה, הסרבן של שפה מתה, שלא שמעו עליה דבר אבותינו ואבות אבותינו. לפרקים היינו עוברים מנגון ה„דובינושקה" אל נגוני התלמוד: הרי כולנו בחורי ישיבה היינו מתחילתנו, וכל למוד היה כרוך וקשור בנגונים אלה, נגוני מורשה, שהיו נשמעים והולכים באלפי בתי מדרשות וישיבות. ומתוך חלל

החדר שבו היינו יושבים ושונים את פרקנו בלשון הסלאבית העתיקה בוקעים היו ועולים בהתקשרות מפליאה „דובינושקה" ונגוני התלמוד המסורתיים; דקדוק הלשון הסלאבית העתיק נתמזג בנגוני חכמי בבל.

ארבעים היינו, שהתקינו את עצמם אותה שנה לכניסה אל בית הספר הריאלי. מלבדנו היו עוד כעשרים שלא מבני ברית, שרצו להתקבל אל בית הספר. רובם של אלה בני „פריצים" פולנים. הללו היו נוהגים בנו לא מנהגי ידידות וקורבה; הם חשבו את עצמם למעולים מאתנו, שכן ידעו הללו יפה, שהמקומות הפנויים הראשונים שבבית הספר מועדים להם בלבד, ורק הנותר יפול בחלקנו. אותם ימים לא היו עדיין חוקי־גזירה בכתב, שגזרו על ילדי ישראל, שכן חוקי אלכסנדר השני הליברליים עדיין לא נמחקו מתוך ספר החוקים. אולם קדם החוק שבעל פה לחוק שבכתב, כנהוג בכל מקום ובכל שעה. ראשי בתי הספר התיכונים ומנהלי בתי הספר העליונים כבר נרמזו על כך רמיזה בלתי רשמית על ידי מכתבי חשאים — וכתבי חשאים אלה כוחם יפה היה עם שנתנסחו ונתקבלו החוקים החדשים, שחוקקו ברוח זו הריאקציונית החדשה.

והואיל ולא היה הדבר נאה ביותר להעדיף בפירוש את התלמידים הנוצרים על התלמידים היהודים ולבלי לתת דריסת הרגל לתלמידים מישראל בבתי הספר, נתקבל הדבר למנהג, שיהיו מחמירים בבחינת התלמידים היהודים ומקלים בבחינת התלמידים הנוצרים. ידוע ידענו: השאלות הקשות והמסובכות שמורות בשבילנו, והשאלות הקלות והפשוטות נועדו לחברינו הנוצרים. שוב ידענו: שאם יתקבלו כל המועמדים הנוצרים לא ישארו בשבילנו, בשביל נערי ישראל, אלא כששה שמונה מקומות פנויים, והללו יחולקו בין ארבעים מועמדים. והגיעו הדברים לידי כך, שקנאה חשאית ומסותרת נתחוללה בקרבנו: חברים היינו ללמוד, אולם מתחרים היינו זה בזה בדבר ובתקוה יחידה בשבילנו לקנות חיים חפשיים יותר בשבילנו — ורק מועטים ביניינו עלולים היו להצליח, להדחק ולהכנס.

אותם ימים היינו מתפללים ומבקשים, שירבו הנכשלים מבין התלמידים הנוצרים, שלא ידעו להשיב כהלכה אפילו על השאלות הקלות. כל כשלון שלהם — הצלחה בשבילנו, מצוקתם — רוחתנו. לימים תקנו את „נומרוס קלוזוס" — כך וכך נוצרים וכנגדם כך וכך יהודים. אותה שעה מתפללים היו תלמידי ישראל, שירבו מספר התלמידים הנוצרים שיעמדו בבחינות. הרי שאף התפלות טעם הדור להן: דור דור ותחינותיו, דור דור ובקשותיו. כשתיקנו את „שיטת האחוזים" אירע תכופות, שיהודי עשיר היה משלח על חשבונו עשרה בני נוצרים, מתקין אותם

על חשבונו בלמודי כניסה ובחינה ומשלם בעדם שכר למוד בבית־הספר — כדי לקנות מקום אחד בשביל בנו.

אף בין התלמידים היהודים לא הכל היו שוים במעלה: היו מעולי זכויות ומעוטי זכויות. ועליה זו מהי? — המלצה. אבותיהם היו ידידיהם של מנהל בית הספר או של אחד הבוחנים או של כמה ממורי בית הספר. כל חמתנו וחמסנו היו על ראש המיוחסים האלה. חריפות השכל, זכרון טוב וכל שאר מעלות — מתנת אלהים הם, אולם „נטית־חסד" זו היתה עוולה נוראה. כנגד תלמידים כאלה לא היה בידינו אלא כלי זין אחד בלבד: להתקין את עצמנו יפה יפה אל הבחינות, שאף רודף שלמונים מובהק ביותר מבין המורים והמנהלים לא יוכל לקפח אותנו ועל כרחו יענה „הן" לידיעותינו ולהכשרתנו.

שער סכויי לכניסה אל בית הספר הריאלי ירוד היה בשל לשוני הרוסית הלקויה. ושוב לא היה בידי ההחלטה הנמרצת שלי ולא בידי עצתם של ידידים ודורשי טובתי לפרוש פרישה גמורה מן הלשון האידית המדוברת בפי ולבלי לדבר אלא רוסית בלבד. החלטתי כנה היתה ועצת הידידים נבונה ומועילה, ואף על פי כן לא היה בידי לקיימה אפילו במקצתה. כבר נתנאתה עלי ביותר דברנותי בצבור, מתוקה ביותר היתה עלי הרגשת יתרוני על חברי, להיות אחד מראשי המדברים בתנועת „חובבי ציון" בעיר. שמחה זו שהשרתה עלי עסקנותי־דברנותי עמוקה היתה מאוד ושוב לא היה ברצוני להקריב את התנועה ואת יצר הכבוד שלי על מזבח הלשון הרוסית. ביום שקוד הייתי שקידה רבה על למודי ובערבים הייתי מבלה בחברת חברי וידידי לתנועה שתפסתי בה מקום חשוב בגלל כשרון הנאום.

רבי צער ועצבון היו ימי, שכן ידעתי יפה, כמה קלושות הן תקוותי ודלים הם סכויי. לומד הייתי בהתמדה, ללא הפסקה, אולם היה בי הרגש, שלשוא היא טרחתי הרבה. ורגש זה הכפיל והגדיש את סאת צרותי. אולם מאושרים ושמחים היו ערבי, פצוי וגמול לימי האומללים. כמעט ערב ערב היינו מתכנסים בחבורה והיינו נושמים אויר של א"י בחברותה. האגודה הראשונה של הבילויים כבר ישבה בארץ. מגדרה, זו מושבה ראשונה של הבילויים, הגיעו אלינו ידיעות והרצאות כסדרן, מלאות שמחה והתלהבות כל כך והתאורים היו רבי צבעים כל כך, שקוראים היינו את המכתבים וחוזרים וקוראים אותם. המכתבים ההם תארו את א"י כגן עדן של מטה. על הערבים היו מספרים ספורים מופלאים. שהיו מזכירים לנו את ספורי „אלף לילה ולילה": ראשית, הללו מדברים בלשון שהיא כמעט „לשון הקודש", ושנית: הם מודים ברצון, שפלשתינה היא ארצם של בני ישראל. ושיך אחד, למשל,

סח לו לאחד האכרים, שיודע הוא ועד, שימי המשיח ממשמשים ובאים. ולמה תתאוה הנפש עוד? אשר לתורכים נודע לנו, שבית רוטשילד מנהל משא ומתן עם „השער העליון" ולא יעברו ימים מועטים והמשא והמתן יסתיים בטוב. הכל יודעים, שאין כתורכים להוטים אחרי „בקשיש", וכלום יש לך אדם, שתהיה יכלתו גדולה לחלק „בקשיש" מאשר רוטשילד? ושוב לא עמד בפנינו אלא תפקיד אחד: לעורר את העם. עלינו מוטלת עבודה זו של תעמולה בעם, ועלינו להתנסות בנסיון זה ולעמוד בו. לאשרי לא היה קץ: אף עלי הוטל תפקיד בדרמה נפלאה זו, וכשהייתי שב מן האספה בשעה מאוחרת הביתה והייתי נכנס לחדרי, נדמו עלי הספרים הפזורים על פני השולחן כדברים שבחול, בלתי נחוצים ובלתי מועילים, ולבי היה מזלזל בהם.

הבחינות התחילו ביום קיץ נאה. שעתים לפני פתיחת האולם נאספו התלמידים היהודים לפני שער בית הספר, תקופי עצבנות, מדברים ומתוכחים בקול, מקימים שאון רב. התלמידים הנוצרים באו בשעה מאוחרת לאחריהם, ושקטים היו בהרבה מן התלמידים היהודים, שכן תקוותיהם לכניסה חזקות ומעולות היו מתקוות חבריהם מבני ישראל. עבודת־בחינה ראשונה — חבור בכתב וכמובן בלשון הרוסית. שוב אינני זכור, מה היה נושא החבור, אולם כנגד זה זוכר אני יפה, שפתחתי את חבורי במלים: „חז"ל אמרו... והסמכתי לכך מאמר עמוק מן התלמוד. שכחתי לפני מי אני עומד ובשביל מי אני כותב. לא נתתי את דעתי על כך אלא שיהיו מחשבותי נאות ורבות ענין, והללו באו עלי בשפע מעולמי אני, מעולם ישראל. ושוב זכור אני, שתמיד מתרגם הייתי וביסורי תרגום קשים את רעיונותי מעברית לרוסית. ארבע שעות עמדו לנו לכתיבת החבור: פחד וחרדה נפלו עלי בראותי, שכעבור שעה אחת וכמה מן התלמידים גמרו את עבודתם. הנה קמו בפנים מבהיקות ומזהירות והגישו את גליונותיהם הכתובים. וכעבור שתים, שלש שעות קמו זה אחר זה כמעט כל התלמידים מעל ספסליהם. ואני נשארתי יושב על מקומי עד תום השעה הרביעית, מתרגם ומוחק, שוב מתרגם ומוחק ומעתיק על הנקי.

בחינה שניה בגרמנית, ואחריה בחינה במתמטיקה, וההנדסה היא שהוציאתני מן המצר. במקרה בחר המתימטיקן בשאלה, שעלתה על חובת הדעת בהנדסה שחייבים בה במחלקה זו. שאלה הנדסית זו בנוסחה אלגבראית היתה השואה של משויות במעלה ב', ועדיין לא היינו חייבים להתקין את עצמנו במשויות ממעלה שניה. אף לבחינה זו ניתנו לה ארבע שעות, ואף הפעם גמרו רובם של הנבחנים את עבודתם לפני גמר השעה. סוף סוף נשארתי אני יחידי מן התלמידים בחדר,

ומלבדי המורה למתימטיקה וסגנו קורילקו, מורה למכניקה. קורילקה נגש למקום מושבי, הציץ בעבודתי מעל לגבי. עשרים עמודים מילאתי בחשבונות, אולם מאושר הייתי אותה שעה. מצאתי פתרון לשאלה, פתרון הגיוני מושלם בתכלית. המורה נטל את עבודתי בידו, אמר: отлично! (מצוין!), לחש דבר מה לבוחן ונתנני לצאת מן החדר. ומיד ידעתי, שאירע מאורע מיוחד במינו, אלא שלא ידעתי מה בעצם אירע.

מארבעים התלמידים היהודים שנבחנו לא עמדו בבחינות־כניסה אלא שבעה בלבד. ואני נכשלתי בשלשה מקצועות: ברוסית, בגיאוגרפיה ובהיסטוריה, ואף על פי כן הייתי בין השבעה. נכרי וגר הייתי בעיר ולא עמד איש למגני. לימים נודע לי, שקורילקו צידד בזכותי בהתלהבות. אף אחד מן הנבחנים לא יישב כהלכה את השאלה בהנדסה. אחדים מהם ניסו לתת אותה ענין להשואה מרובעת ומיד חזרו בהם: השואות מרובעות היו מחוץ לתכנית למודיהם. אולם ידיעתי לא נחה בפתרון כזה; השאלה הרי עמדה לפני ותבעה: יישבני, ואני החלטתי בלבי איישבנה! וכך עמלתי והזעתי, מלאתי גליון אחר גליון של נייר בנסיונות לתשובה והגעתי לידי פתרונה הנכון רק בכוח ההגיון בלבד. קורילקו הודיע במועצת המורים, שהוא מקבל אותי על אחריותו וכי בטוח הוא, שסופי להשביח ולהצטיין אף בשאר המקצועות שנחלשתי בהם עד כאן.

ומי עמד לי ביום בחינה זה והביא לי ריוח והצלה, שדחף אותי בלי רחם הלאה הלאה, שציוה עלי להפריד את השאלה ליסודותיה הראשונים ולהכניס אותה חלק חלק אל תוך הנוסחה המתימטית? לא תלמיד דינבורג ומינסק, אלא תלמיד החדר מסביסלוביץ, ששכלו אומן ושונן בלמודי ישראל ותורתו. החזקתי טובה בלבי ל„אני" שלי הקודם ולמורה קורילקו.

פרק תשיעי.

בית־הספר הריאלי

בימים הראשונים לאחר שנודעו תוצאות הבחינות הרגשתי את עצמי כמי שזכה בגורל ראשון של ההגרלה הגדולה. היפלא הדבר, שהתחלתי מאמין בהצלחה, בפתק שנפל מרקיע, בהצלחה זו שאיש אינו יכול לנחש את בואה ומשבאה אין איש יכול להסבירה על פי השכל? אלמלא טעה המורה למתימטיקה טעות קשה ואלמלא הציג לפנינו שאלה מחוץ למחזור הלימודים של אותה מחלקה שוב לא הייתי זוכה לכניסה אל בית הספר הריאלי, והשתלשלות השכלתי וחיי ודאי היתה שונה מזו שעברה עלי. נס התרחש — ולמעני. אולם שמחה טבעית זו והרגשת האושר שתקפה אותי מהולה היתה במעין תהיה והשתוממות על סדרי עולם. יסוד מקרי בתכלית פרץ פרצה בשרשרת ההגיונית של סיבה ומסובב, ולא עוד אלא שפשפש ומצא מקום נאה לפרצו ברשות זו, שרק ההגיון שליט בה, ברשות המתימטיקה. כלום יש לך תמיהה ופליאה גדולה מזו, מזה הניגוד שבין המקרה וההגיון.

במשך ימי למודי בבית הספר נתקרבתי יותר למורה קורילקו. תחילה בקרתיו בביתו כשנודע לי, שהוא הוא עמד וצדד בזכותי. כשאמרתי להביע לו את תודתי על כך עמד והפסיקני מיד לאמור: „מתימטיקן אני לפי אומנותי ולא מלאתי אלא את חובתי בלבד". ומיד הרגשתי, שאין הדברים דברי נמוסים בלבד. כפי שנוכחתי לימים היה קורילקו המורה הקפדן ביותר והצדיק ביותר ולפיכך גם האהוב ביותר מכל המורים. הוא היה מתימטיקן בכולו; דומה היה שהטבע עצמו טבע בו חותם מתימטי, מבנה גופו היה כולו קוים קוים ישרים וזויות ישרות, דוגמה נפלאה למעשה קוביסטן. הוא היה אומר לתלמידיו: חייבים אתם בשתי מצוות — ההתמדה והדיוק. ושוב היה אומר: „גדולה נקודה במתימטיקה יותר מבכל רשות אחרת של החיים והעשייה".

שונה ממנו שנוי גמור בטיבו היה המורה ללשון הרוסית וספרותה, אלכסנדרוב. מוצאו היה ממוסקבה, מבירת התרבות של רוסיה הגדולה והיה רואה את עצמו בבית הספר הריאלי במינסק, שעמד בשמונים אחוזיו על תלמידים פולנים

ויהודים, נתון בסביבה זרה. הוא לא יכול נשוא את הניב הרוסי המקומי, שאף הטובים שבנו, ואף התלמידים הרוסים בני הרוסים אשר בבית הספר היו רגילים בו. שרוי היה בצער רב על שאין הדבר עולה בידו, להקנות לבני הפרובינציה ה„גסים" שבמינסק את המבטא הנאה והמשובח של מוסקבה. מיצר היה על התלמידים הרוסים, גדול מזה היה הצער על התלמידים היהודים, וגדול מזה הצער על התלמידים הפולנים, שדומה היה והנה הללו נהנים הנאה לאומית יתירה בנקמה זו שהיו מתנקמים בדקדוק של מעניהם.

הוא היה נוהג עמי בידידות, שכן ראה מיד, כמה מתמיד ושקוד הייתי על למודי. פעם שפכתי לפניו את שיח לבי וסחתי לו את כל פרשת חיי והשכלתי. הוא הקשיב בשים לב ושכל אל דברי. אולם עם שיחה בקש מאתי לפרוש מסגנוני המקובל עלי לפתוח כל חבור מחבורי ברוסית בדברים: חכמינו אמרו... ולהסמיך לכך מאמר חז"ל. הוא אמר: „שמעני, לוין, סוף סוף הרי מורה רוסי אני. מה לי ולדברי חכמיכם? כלום אין חכמים משלנו?". עלוב זה! כלום לא הרגיש בכך, שאף אני קובל הייתי בלבי כדרך שקבל הוא? מה לי ו ל ח כ מ י ו שלו? האין חכמים בישראל ואין גדולים ביהודה?

ראיות אלה ומאמרים אלה שהבאתי מן התלמוד ומשאר ספרי ראשונים ומתבל בהם את חבורי — נכונים ונאים היו לעצמם, ואי אפשר היה, לפי דעתי, להרהר אחריהם. אלא סמל היה בהם להתנגדותי אני ולמריי כנגד הריסוס, שהוא, המורה ללשון ולספרות הרוסית, היה נושאה וסמלה. מקנא היה המורה קנאת לשונו. מרבה הייתי בהבאת מאמרים ופתגמים מן התלמוד וביחוד ממסכת אבות (מעין לא אכזב היתה מסכת זו בשבילי לשאוב ממנו פתגמים ואמרי חכמה ומוסר) לא כדי להכעיס ולהרגיז אותו ולא משום שקשה היה עלי למצוא פתגמים ואמרים אחרים, שיהיו הולמים ושקולים למחשבותי, שלא מדעת נתגלה בכך רצוני להטעים לו למורה, שלא כעני בדעת ובהשכלה דפקתי על פתחי התרבות הלאומית שלו, לא כפרא בראשית שלא טעם עדיין דעת אני עומד לפניו, אלא כמי שיש בידו להכניס לתוך שותפות־תרבות חדשה זו הרבה קנינים ונכסים משלו. לא כירוד באתי לשולחן עשירים אלא כשוה אל שוה, האומר לעשות מעשי־חליפין. וכל שעה שהוא היה בא עלי בלומונוסוב שלו, בגריבוידוב ובפושקין שלו הייתי בא עליו בבן זומא שלנו, בהלל שלנו, בשמאי שלנו, שמות מוזרים, מופלאים, באים מארצות רחוקות ומוזרות, שמות־סרק לו ומלאים לשד חכמה וחום ללבי ולשכלי. מה הוא קנאי היה ללשונו ותרבותו אף אני קנאי הייתי לתרבותנו. אלא שגדול כוחו

ושלטונו בפועל מכוחנו ומשלטונו אנו. הוא היה מביא את דברי גדוליהם, סמלי הגדולה והשררה של העם השליט, והשמות תוקפים ומתקיפים, ואני מביא את דברי גדולינו, מתגונן ועומד על נפשי ועל תרבותי. הרי אני באתי אליו ולא הוא בא אלי!

במגעי ומשאי עם אלכסנדרוב נקנתה לי בפעם הראשונה הדעת על התחרות זו שמתחרה תרבות עם שליט בזו של העם המשועבד. לימים נתאמתו ונתעצמו בי רשמי נעורים אלה. ויש בידי דוגמה אחת להעמיד אותנו על כוונתי. לפנים חי בגרמניה משורר בחסד עליון, משורר גדול מן הגדולים שבמשפחה. הרגשותיו יהודיות היו, שיריו גרמניים, והעם הגרמני שר אותם עד היום הזה. והמשורר הזה שר שירת נכאים, שירת מעונים ובה הוא משלח את דמעותיו „אל תוך הירדן". במלים אלה חשף המשורר את נפשו וגילה את סוד חייו הטמיר. הוא מנער אל תוך מי הירדן את יסוריו, את כל ענות נפשו, את כל מצוקת חייו. והעם הגרמני לא סלח לו למשורר לעולם את שירתו זו. נתלקחה אש הקנאה הלאומית. ומאלינו נזכרים אנו בקצפו של נעמן, שר צבא מלך ארם, ובדבריו: „הלא טוב אבנה ופרפר נהרות דמשק מכל מימי ישראל". לא שכח העם הגרמני עד היום את דמעותיו של היינה שנשפכו אל הירדן ולא אל הריין ולא סלח לו.

בחיי בית הספר לא הרגשנו בשנאת ישראל אלא מעט. ואמנם לא קל היה למורים לקיים את מצוות שנאת ישראל כהלכתה ולכל פרטיה מכאן ולשמור על כבודם, כבוד מורים מכאן, שכן התלמידים היהודים היו התלמידים המשובחים שבבית הספר. במחלקה שלי, למשל, עשינו מעין קנוניה בינינו, שתלמיד שאינו מבני ברית אל יהי רשאי לבוא ולהתעלות ל„מנין" ראשון של המחלקה. ואפילו בתלמוד לשון רוסיה היו התלמידים היהודים הראשונים. חבוריהם היו קלושים בצורתם וירודים היו בכך מחבוריהם של התלמידים הרוסים, כנגד זה מעולים היו בהרבה בתכנם על חבוריהם של אלה. אמנם מודני, שההתחרות לא היתה קשה ביותר עלינו. התלמידים הרוסים בינונים שבבינונים היו, וילדי הפולנים, ילדי האצילים בעלי האחוזות לא היתה להם תקוה קלה שבקלות לעמוד בהתחרות עם מי שהיו חובשי בתי המדרש מישראל.

מצווה אני להזכיר כאן עוד מורה אחד: הדברים אמורים באוסיפ הורביץ, במורנו לדת ישראל. הממשלה הרוסית חרדה היתה על נפש הילדים ולפיכך העמידה מורים מיוחדים, שיהיו שקודים על תקון דתם ומוסרם של החניכים. שכן אנשים יראי שמים הם גם נתינים טובים וישרים, לפי דעתה. איני יודע, עד כמה

נתחנכו הללו בידי הכמרים האורתודוכסים והקטולים ליראת שמים ולירא‌תו של השלטון. אשר להוראת דת ישראל בבית הספר ברור לי, שהמורה היהודי השיג תוצאה הפוכה מזו שהשלטון קוה לה. ספרי הלמוד של הדת, שעל פיהם למדנו את שעורינו, חוברו לפי דוגמת ספרי־הלמוד ליראתם של הנוצרים; לא היתה בהם אף לחלוחית של חיים, יבשים היו כלולב היבש ומשעממים להבהיל. והמורה היה — כרובם של המורים היהודים — חניכו של בית המדרש לרבנים שבז׳יטומיר ומלא היה שאיפות ההתבוללות. לא היה לא בידי המורה ולא בידי ספרי הלמוד לעורר בלבנו אף התענינות כל שהיא למקצוע־למוד זה. אנו, ששונים היינו במשך שנים רבות תורה ותלמוד, לא יכולנו בשום פנים לשאוב מבאר חכמתו של מורה בנלי ומשעמם ומפי ספרים משעממים וריקים כמותו, שלא היה בהם מתורת ישראל ומחכמתו כמעט לא כלום, מלבד שאלות הבל ותשובות הבל שבהבל — ברובן תרגומים גרועים בלתי קשורים זה בזה של פסוקי כתבי הקודש ואמרות התלמוד, בענינים העמוקים ביותר של החיים, שידענו אותם יפה מפי המקורות הראשונים. ולפיכך אין הדבר תמוה ביותר, שהתלמידים היהודים בבתי הספר של הממשלה ראו במורה זה שנכפה עליהם בעל כרחם על ידי השלטון „פגע רע״ ממש. הוא שעמם אותנו, והרע מזה — הוא קפח את זמננו. אי אפשר למנות את הדבר בגנותה של הממשלה: זו טעמה ודרכה עמה — שוקדת היתה על תקנתם הדתית של כל חניכי בית הספר. דומה היה עליה, על הממשלה, שרוב טובה היא עושה עם ישראל, שמעמידה לתלמידים היהודים מורה לדת משלהם. לכשתרצה מוצא אתה כאן גם משום מקצת שויון שנהגה בישראל. כמובן, שכר ההוראה נשתלם בכספי ישראל, ממס שהטילו על בשר כשר. כמו כן מובן הדבר, שאי אפשר היה להעמיד את המורה היהודי על אותה מדרגה־של־השירות שעמדו עליה המורה הפרבוסלבי והקתולי. המורה היהודי לא היה פקיד הממשלה ככל שאר המורים אלא עוזר, שמשה של הממשלה, והיהודים שלמו לו את שכרו.

אולם לא היינו יכולים ולא היינו רשאים להטיל תקוות נעלות מזו על הממשלה הרוסית. ולפיכך יותר משנתכוונה מורת־רוחנו כלפי הממשלה נתכוונה כלפי המורה לדת, כלפי כל המורים ששמשו בכהונה זו. הללו ברובם היו בני אדם פחותים וירודים. אלמלי היו נוהגים חבה וחיוב ליהודים וליהדות ולשאלותיה היו עלולים להביא תועלת מה, ועם כל ההגבלות והצמצומים שנהגה הממשלה הרוסית היו עשויים להשפיע על הנוער היהודי. אולם רובם של אלה התיחסו בשלילה אל היהדות ואל שאלותיה החיוניות. עם כל הזלזול שזלזלה בהם הממשלה, שהפלתה

אותם לרעה מכל שאר המורים, המשמשים בהוראה בבתי הספר של הממשלה, הרי היו המורים האלה נוהגים בנו ביהירות, כאילו פקידיה של הממשלה היו לכל דבר — והללו ראו את עצמם מצווים ועומדים להורות לנו תורת ישראל ואמונתו!

אוסיפ הורביץ (או כפי שהיה קרוי בפינו בדרך היתול: אבא אוסיפ) היה בעל השכלה אף ברשות מדע היהדות, ואת השכלתו שאב בעיקר ממקורות גרמניים. אולם הוא נמנה על הטיפוס הישן של הפקידים, פקידי ממשלה. קודם כל שמש את המדינה וחרד היה ביותר על כך, שיהי חי בשלום עם הפקידים העליונים העומדים על גבו, ולשם כך מוכן ומזומן היה לעלות ביראה ובכניעה עליהם. מובן מאליו, שלא עמדה קורבת הנפש או ידידות בינו ובינינו ואף לא נצנץ ניצוץ של קורבה. הוא היה בשבילנו יתר ומיותר.

הממשלה הרוסית עמדה באותם הימים בפני שאלה חמורה. ככל ממשלה נתנה אף הממשלה הרוסית את לבה על תקנתם הרוחנית והנפשית של בני הנעורים, אולם נתינת לב זו מיוחדת היתה במינה. הדברים אמורים בממשלה שחששה לבתי־ספרה היא. היא ראתה את עצמה מצווה ועומדת לחנך את בני הנעורים ולדכא אותם כאחת. המלה свобода (חירות) — שנואה היתה עליה. אלמלי אפשר היה למחוק מלה זו מדפי מלונה היתה מוחקת וגורדת אותה ברצון ובשמחה. ושאלה זו ללא פתרון של הממשלה, קושיתה זו ללא תירוץ מניח את הדעת, הרי נתונה בעצם הרעיון של החנוך, של ההשכלה: השכלה מביאה לידי מחקר, מחקר מביא לידי בקורת, בקורת לידי אמת, ואמת מביאה לידי חירות. האיך אפשר היה ליישב סתירה זו? האיך אפשר היה להקנות לבני הנעורים את ההשכלה ההכרחית — ודוק בדבר: שיש בה הכרח דוקא — והאיך אפשר היה לכפות עליה תחומים מסוימים עוד בתחלתה ולאמור לה: עד כאן תבואי ולא תוסיפי, שלא תהא ההשכלה מביאה לידי חקר ובקורת?

והמופלא שבדבר הוא, שדומה היה והנה הממשלה יודעת יפה יפה, שהנוער בדין הוא שילך בדרכים נלוזות לפי דעתה, ויחונך בשנאה אל הממשלה. להזיר את בני הנוער הזרה גמורה מן ההשכלה אי אפשר היה, ושוב לא חשבה הממשלה אלא לגדור בפני התוצאות המסוכנות ביותר של ההשכלה. הממשלה הרוסית ראתה בנוער הלומד את שונאה בנפש, ובנוער היהודי המתלמד את החלק המזיק והמסוכן ביותר שביניהם. אם כל בני הנעורים לקוים היו בלקוי הקשה ביותר, היינו ברוח חיה ערה ורעננה, הרי אפשר היה למנות בהם בבני הנוער משל ישראל שלשה מומים קשים: בני נוער אלה צעירים היו, שמיים היו — כלומר זרים לרוח הרוסי —

ומחוצפים היו — הם ראו את עצמם בנים לאומתם המדוכאה והמקופחה בזכויותיה.

בכפרים, שרוב מנינה ורוב בנינה של האומה הרוסית צמודים היו אל האדמה ונתונים בעול עולם של עבודה מפרכת ושרויים היו במצב תרבותי פרימיטיבי, היה מצבה של הממשלה מעולה ממצבה בערים. היא מסרה את חינוך הדור הצעיר בידי הכנסיה, הכומר שליט היה לא רק בבית הספר הדתי אלא גם בבתי הספר „החילוניים", בבתי הספר העממיים כביכול. והכומר הרוסי הכפרי, שהיה כמעט בכל מקום בור בדעת ודאי ששימש כלי נאה בידי הממשלה: בטוחה היתה בו שידריך את בני הנעורים לפי רוחה ומגמתה. ואילו קשה הימנו היה המצב בערים. כאן לא היה די בכמרים בלבד. ואף אי אפשר היה לסמוך על כך, שכל המורים יקיימו את שיטתה של הממשלה כפשוטה וכתוכה. המורים הרי אנשים טרודים היו, ואף אם יגלו רצון טוב לא יהיה בידם לעכב על נשמות הילדים רק בשעות עשייתם בבית הספר. ומה דינם של הערבים? עם מי נפגשים ומתרעים הילדים בערבים, ומה הענינים והדברים המושכים את לבם?

בקיצור, מצוה היה להשגיח השגחה מעולה על התלמידים בשעתם הפנויה מלמודים. לתכלית זו תיקנה הממשלה משטרת־בית־הספר בכל בתי הספר התיכונים, והשוטרים קרויים היו בשמם הרשמי „עוזרי המחלקה". לעצמו של דבר לא היה להם לאלו שממונים על כך ולהוראה ולא כלום. ברובם היו נעדרי השכלה ונטולי כשרון, מי שהיו תלמידי המחלקות הנמוכות של בית הספר ופגרו בלמודיהם ולא זכו לעלות אל המחלקות העליונות. ותפקיד כפול הוטל עליהם, בבוקר, בשעות הלמוד, היו כלי־שרת רשמיים של המשטרה ואחרי הצהרים ובערבים היו משמשים סוכניה החשאיים של זו והיו מתשוטטים בחוצות ובולשים אחרי התלמידים או באים אצלם — אורחים לא קרואים אלה, — אל בתי התלמידים. וכשהיו באים היו מעמידים פנים כאילו שוקדים הם על טובתם של התלמידים ואומרים לסייע להם בשנון פרקם בביתם, ובשעת מעשה היו מטילים עין בספרים שקוראים בהם התלמידים או פותחים בשיחה תמה על חייהם, משאם ומתנם של התלמידים מחוץ לכתלי בתי הספר ותוהים על מעשיהם של התלמידים וידידיהם בשעות הפנאי.

ושני „עוזרים" עמדו לידינו ועל גבינו בבית הספר הריאלי. הותיקים שבתלמידים נזדרזו להשיא לנו עצה טובה, להזהר מפני „העוזרים" האלה זהירות רבה, לבלי להכנס עמהם בשיחה של ידידות. וביחוד הזהירו אותנו מפני ויכוחים בעניינים העומדים ברומו של עולם רוסיה. מתחילה לא עמדתי כהלכה על אזהרותיהם אלה של קשישי התלמידים, אולם לא עברו ימים מועטים ונתחוורו לי סתומות אלה

יפה יפה. עד מהרה נתגלה לי שבין חברינו מצויים כמה וכמה סוציאליסטים, כלומר תלמידים שהתקינו את עצמם למלחמה בממשלת רוסיה ומוסדותיה. והדבר הזה נודע לי ידיעה ישרה מפי התלמידים עצמם מתוך שיחה עמהם. זהירים היו הללו בדיבורם והיו מדברים במשלים ובדברי רמז. אולם מתוך שאמרו לחבב את עצמם ואת דעותיהם עלי התחילו לגלות לאט לאט את צפונותיהם. ודאי שהיה הדבר עולה בידם, לקנות את לבי לשאיפותיהם ולהשקפותיהם, אלמלי היו מיטיבים לראות בנפשי ובטיבי, אלמלי היו מוכנים ומזומנים לוותר במקצת לדעותי ולשאיפותי אני. מצוה להזכיר כאן, שהתנועה הסוציאליסטית הרוסית של הימים ההם, בשנות השמונים של המאה שעברה, וביחוד בקרב בני ישראל, היתה עדיין בתחילתה, בחתוליה. עדיין לא נתחמו תחומים מפורשים ומסוימים בין המרכסיסטים שביניהם ובין הסוציאליסטים־הריבולוציונרים ועדיין לא פרצה המלחמה בין שתי השקפות עולם אלה. אותם ימים היה סוציאליסטן כמעט כל אדם, שדעתו לא היתה נוחה ביותר בדרכי הממשלה ושלטונה. הממשלה הרוסית נוהגת היתה בטרוניה עם כל נתיניה, ומנהגה עם ישראל באכזריות רבה. לא הרוסים ולא בני ישראל לא היו זקוקים להתאמצות רבה כדי למצוא צד תורפה במעשיה של הממשלה. הצעקה על פשעיה וחטאיה של הממשלה קרעה שמים, ולא היה דבר נאה לגידולה ולהתרחבותה של תנועה סוציאליסטית ברוסיה מפוליטיקה עקשית זו של הממשלה. מעשיה הם שטפחו ורבו את הרוח, שמפניה חרדה הממשלה. היה בהן בדרישות הממשיות של הסוציאליסטים, שהיו מנוסחות בפשטות וביושר, כדי לתפוס את לבם של בני נעורים, שלא נטמאו עדיין בשפלויותיהן של החיים והאנוכיות הקטנונית של שנות העמידה עדיין לא קנתה שביתה בלבם. ולא כל שכן שהיה בידי תנועה זו לחטוף את לבם של צעירי ישראל, שחונכו על דברי הנביאים ונתאמנו על התלמוד ועל ספרי המוסר של ישראל. מי שלמד בדברי נביאים וידע כמעט בעל פה את הפרשה בספר שמואל על „משפט המלך" שוב לא היתה בקורת המלכים, ואף החמורה והזעומה ביותר, עשויה להתמיה אותו ביותר. ומי שלמד ושנה את זעם הנביאים, שנשפך על ראשי העשירים והשועים, ואת דברי האהבה העמוקים, שזלפו על ראשי העניים, ודאי שלבו פתוח היה לענות העניים שבדורנו ולמצוקתם. ואף אם נסיח את דעתנו מכך — מרובים היו הטעמים, ולא מרחוק, אלא מחיי יום יום, שהניעו את לבב התלמידים היהודים לשאוף בכל נפשם לירידתו של השלטון, שרדף את ישראל רדיפות מעליבות ומדכאות את הגוף ואת הנפש.

תכופות ביותר מתווכח הייתי עם שנים מחברי בבית הספר הריאלי: עם

זיידמן, שהיה בן כתתי, ועם דוגובסקי, שלמד בכתה אחת עליונה מכתתי, יוצא הסמינר למורים בווילנה. שניהם מתבוללים היו בכל לבם ונפשם, כלומר, לא היה להם אף ענין קל שבקלים לצרכי ישראל ולשאיפותיו ודאגותיו. שניהם עבדו לטובת „האנושיות", כלומר נכנסו בראשם וברובם לתוך עניני רוסיה הכלליים, ולא עמדו כלל על כך, שמזהים הם את עצמם עם הלאומיות הרוסית החדשה, והם כהניה הנאמנים. שניהם עמדו תחת השגחתם המעולה של „העוזרים". ועל זיידמן כפו שיהא דר עם העוזרים בחדר אחד — עונש חמור! נפגשתי בו בדוגובסקי שוב בשנת 1905 לאחר המהפכה הרוסית הראשונה, כששחררו אותו מן המבצר השליסל־בורגי, שהיה אסור שם בתא מיוחד, במשך חמש שנים רצופות. והפגישה היתה בווילנה, ואנו היינו מבקרים איש את בית רעהו לעתים קרובות. איני יודע, איך קם ונהיה הדבר, אולם זכורני, שידידותנו אז היתה חזקה מידידותנו בשנות השמונים. יודעני ברור, שרוסיותי לא עמקה בינתיים, אפשר יהדותו של דוגובסקי העמיקה במקצת.

אחדים מחברינו, תלמידי בית הספר הריאלי, לא יכלו להכריע בלבם, אם להלוות אלי או לזיידמן. הם שמעו ברצון לדברי שנינו, אולם להכריע בינינו ולעמוד על צד האחד לא רצו. הללו שייכים היו לטיפוס האנושי החושש מפני הכרעות שבלב, שכן הכרעות גוררות אחריהן תוצאות ואחריות. בדרך כלל הרי הם אותם האנשים, שאין הם מרגישים בלבם צורך דחוף בהתעסקות בעניני צבור וחברה — בעלי נטיות אנוכיות מפורשות. הפתגם העממי היהודי הטיל באלה סימן: „רוקדים על כל החתונות". מה טעם יש בדבר להכריע, לעמוד בפירוש על צדו של זה ולהלחם בצד השני, לקנות ידיד אחד במחיר שנאתו של השני? מוטב שיהיו חיים חיי נוח, חיי שקט, לעמוד באמצע, להענות להזמנה לכל משתה חתונה.

טיפוס אנושי זה על ספקותיו בעניני עולם ועל פקחיותו המדומה לא היה חביב עלי מעולם. זו אמירתו התמידית: „אפשר וצדקו דבריך", ו„אפשר וצדקו דבריך אתה", לא עשתה מעולם עלי רושם של סבלנות החושב וההוגה דעות, תמיד ראיתי ללבם של אלה וראיתי שמרובה בהם הפחדנות על הסבלנות. הם היו עומדים כל הימים ואומרים: יגענו בחפוש האמת ולא מצאנו. ובאמת: לא נתכוונו הללו כלל וכלל למצוא א מ ת זו, משום שלא היו רוצים להודות בה.

חברי הניטרליים היו מסוג זה של בריות. אולם רבים היו בין חברי, שלא רצו אפילו לעמוד באמצע. חסר היה להם כל ענין עיוני בשאלות צבור ועם, בשאלות השעה והדור. רובם של אלה בני אמידים היו. דעתם היתה נוחה בדרכי

הממשלה ומנהגיה, שבעים היו נחת רוח במצבם הם, במעמדם הם. בשום פנים לא יכלו הללו להשיג, מדוע הוטל עליהם להתעסק בשאלות עולם ולגזול את מנוחת עצמם. בבית הספר היו ממלאים את חובותיהם כהלכה, שוקדים על למודיהם, כדי שלא יצטרכו, חס וחלילה, לשבת שנתיים בכתה אחת. בשעות הפנאי היו מתענגים בתענוגות, מאמנים את רגליהם ברקודים, את אצבעותיהם במשחק הקלפים ולעתים תכופות היו עושים מעשי שכרות.

בקנאתו של מטיף ומאמין שוקד הייתי שקידה רבה על העומדים באמצע. בשום פנים לא רציתי ולא יכולתי לוותר עליהם ויתור גמור. הגיעו הדברים לידי כך, שיסדתי „קלוב" מיוחד לשם מטרה זו: „קלוב לנייטרלים". ונספחו אליו כחמשה עשר איש מבין תלמידי בית הספר הריאלי והגימנסיון. נוהגים היינו להתכנס פעם בשבוע בבית אחד מחברינו, הכל לפי סדר קבוע. היינו קוראים בחבורה מאמרים ומחקרים בשאלות־היום הבוערות ומוסיפים על הקריאה בדברי ויכוח ובירור. והויעודים נועדו, כמובן, בצנעה. ביחוד חוששים היינו מפני משטרת בית הספר. על כרחי עלי להודות, שמתוך בחינתי אני לא הצליח „קלוב לנייטרלים" זה ביותר. לא היה הדבר קל ביותר, לקנות את לבם של פשרנים אלה. אולם אני קניתי לי בויעודים אלה שלמות חשובה אחת בשני ענינים ומפעלים רבי ערך. על פי הרוב עלי היה להתקין את ההרצאות, ולשם זה שקדתי שקידה רבה על ספרות מתנגדינו. ואף על פי שהייתי מעלה על הכתב את ההרצאות לא הייתי קורא אותן בחבורה פסוק אחר פסוק מן המגלה אלא מרצה אותן הרצאה חפשית בעל פה. ביחוד מחבב הייתי את הויכוחים, שבאו אחרי ההרצאה. מחונן הייתי בכשרון מיוחד של וכחנים ורב היה כשרוני למצוא את נקודות החולשה במחשבות מתנגדי ובדבריו. פותח הייתי את דברי בחולשות אלה והולך ומרחיב את הדיבור ואומר לעקור את הכל, את כל דעות מתנגדי, מתחילתן ועד סופן, וכן למדתי לדבר בדברי משל. כל מקום ושעה, שההסבר וההוכחה ההגיוניים נראו לי מופשטים ביותר הייתי כורה מלבי השואה, משל, שהיו מאירים את הענין הנידון כברק ומקרבים אותי אל מטרתי יותר מהרצאה הגיונית מוסברה לחלקיה ולפרקיה. והמלים נענו לי בקלות, כמעט מאליהן באו. אולם לעולם היה המשל רובץ בין שתי מערכות הגיוניות.

אולם דעתי לא נתקררה בפעולתי בקרב התלמידים. בקשתי שדה אחר לזרוע עליו זרע מחשבותי ושאיפותי. זיידמן ודוגובסקי כנסו כתות של בחורי ישיבה ושוליות צעירים (הטיפוס היהודי של פועל בית־חרושת לא היה נפוץ עדיין בישראל)

והרביצו ביניהם השכלה ודעת. בקבוצות האלה היו מלמדים את הלשון הרוסית, היסטוריה וגיאוגרפיה, ומפקידה לפקידה היו מרצים לפני התלמידים הרצאות בשאלות ובעיות חברתיות (כמובן ברוח סוציאליסטית). „חובבי ציון" יסדו קבוצות מעין אלה למטרותיהם הם. שלש קבוצות נמסרו לידי, ואני הייתי מזדמן עמהן בשבתות, לאחר הצהרים. הסוציאליסטים נוהגים היו לקרוא את הרצאותיהם ברוסית, אף על פי שידעו יפה, שקל היה יותר ללמד ולהדריך את תלמידיהם בלשון היהודית המדוברת. אולם הרצאות אלה נתכוונו כלפי מטרה כפולה: לקרב את הלבבות אל השאיפות הסוציאליסטיות וגם להלחם בשאיפות התרבותיות היהודיות. על ידי כך עוררו רושם, שאין להסביר שאיפה נעלה כזאת כשאיפת הסוציאליסמוס בלשון יהודית, שזקוקים לכך למכשיר דק ונאה כלשון הרוסית, ושאין בידי הלשון היהודית המדוברת הפשוטה לשמש בכהונה זו. ואף אנו „חובבי ציון" אנוסים היינו מטעמי התחרות לנהל את הכתות ואת הלמודים שלנו בלשון הרוסית. וקשה היה הלמוד ברוסית לכתותינו ואף קשה היה הדבר לי. אלמלי היינו משוחחים ומתוכחים באידיש היו התלמידים קונים יתר ידיעות ולימודיות ואף לי היתה דרך זו נוחה יותר. וזכורני, כמה מוזר, כמה שלא כדרכו היה הדבר כולו: אני מענה את נפשי בשיחה רוסית בחברת בחורי ישיבה, שזה עתה פרשתי מהם, ובחברת צעירי ישראל פשוטים, בלשון בלתי טבעית וזרה להם ולי. כמה גדולה מדת ההתחרות!

איני חייב לומר מפורש, שכל האסיפות, ההרצאות והשיחות האלה נתקיימו שלא ברשות השלטונות, שאלמלי היתה המשטרה פורצת ובאה אלינו בשעת מעשה היתה אוסרת את כולנו, את המורה ואת השומעים כאחד. ונסמכה למאסר עבודת חקירה ודרישה, ולא היה הדבר קל ביותר להסביר לה למשטרה המקומית את ענין ישיבותינו וויכוחינו. קודם כל לא היתה המשטרה המקומית יכולה לעמוד בשום פנים על טיבן של שאלות זרות ומסובכות אלה, ושוב לא היה בידה להכריע, אם „חבת ציון" דמיונית זו אסורה או מותרת — אפשר שהממשלה אינה נוטה כלל וכלל ל„חבת ציון" אלא דוקא ל„שנאת ציון". ושוב איסור זה שחל על אספות וכנוסים על כל אספה ועל כל כינוס נאמר. כל אספה וכל כינוס, ולו היה דבר האספה ענין פרטי בלבד, טעונים היו רשיון מיוחד של הממשלה. וכידוע קלה היא הכניסה לבית אסורים רוסי וקשה היא היציאה משם. תחילה בא המאסר ונסמכה אליו חקירה ודרישה, חקירת־עונשים מוקדמת, ובשעה שהנאסרים כלואים בבית הכלא המוסדות הממשלתיים העליונים יושבים ודנים על מדוכה זו, שצינונות שמה, משתדלים לעמוד על טיבה של פילוסופיה ציונית זו, ודנים זהיר זהיר ומתון מתון

על מדת העונשים שראויה להטיל על הנאשמים. אותם ימים היו הבריות מוסרים מפה לאוזן בדיחה זו, שיש בה כדי להעמיד יפה על טיבם של סדרי המשטרה ברוסיה. מעשה באחת מערי השדה, שראש המשטרה נצטוה בה לכרות אוזן שמאל של הארנבות. מפני מה יצאה הגזירה על הארנבות ומפני מה לקתה האוזן השמאלית — דבר זה נעלם מאתנו — כך אומרת הבדיחה. אולם גזירה זו הטילה פחד נורא בלבות היהודים יושבי העיירה, עמדו הללו וגזרו תענית צבור: הרי כל שוטר עלול לתפוס כל יהודי מן השוק ולקצץ את אזנו השמאלית: יעמוד אותו יהודי ויסביר לו לשוטר ולמפקדו שהוא אינו ארנבת! רוסיה היתה מדינה־משטרה בכולה, שיסודה בשלטון יחיד מלא של הצאר ונתונה ברשותו של הפקיד הקטן והפשוט. האוכלוסים היו נתונים לשבטה ולחסדה של המשטרה, והיסוד השליט במדינה היה: כל שלא נאמר בו בפירוש מותר הרי הוא אסור.

על כל פנים קשה היה מצבם של הסוציאליסטים ממצבם של „חובבי ציון", שכן פעולתם דרשה אומץ לב אמתי ואף הקרבה עצמית. האנשים האלה העמידו את מצבם על חודו של מחט, ולפעמים אף את חייהם. ומצב זה הוא שהכניס להם לסוציאליסטים בעקיפין ריוח רב. הואיל וסכנת ההתעסקות בסוציאליסמוס מרובה היתה לפיכך גם הקנתה להם בעיני הנוער, וביחוד בעיני הבנות, כבוד מיוחד. שכן אצל בני הנעורים, וביחוד אצל המין החלש שביניהם, שקול הוא אומץ הלב כנגד כל שאר מידות האדם. כמובן, גם טעמים אחרים היו בדבר, שחבבו את התעמולה הסוציאליסטית על לבות הצעירות מבנות ישראל יותר מאשר התעמולה של חובבי ציון. ואני השתדלתי בכל כוחותי להוכיח שלא באשמתנו אין תנועת חבת ציון מתכוונת כנגד הממשלה הרוסית ולפיכך אין סכנתה של זו גדולה ביותר. ושוב אמרתי: יבוא יום והתגשמות שאיפותינו תהיה כרוכה בהעזה ובהקרבה מרובה מזו של הסוציאליסמוס. אולם כל טענותי והוכחותי לבטלה יצאו: הסוציאליסטים היו גבורי היום, ואילו אנו הבטחנו להיות גבורי המחר, העתיד; ויפה היה כוח היום מכוח המחר המובטח.

קנאתי בחברי, בזיידמן ובדוגובסקי, על הצלחתם היתרה בתעמולתם בקרב רוב הצעירות מישראל. קבוצותיהם הם מעורבות היו, ואילו קבוצותי אני רובן ככולן של צעירים היו. וידידי הסוציאליסטים מלעיגים היו עלי ואומרים: „האמת הדבר, שתנועת חבת ציון היא תנועה של יראים ושלמים בלבד ולאשה אין דריסת רגל בה"? והטענה הישנה כנגד הציונות נתחזקה עכשיו יתר חיזוק: רשות פעולתם הם — האנושיות כולה, ואילו אני עובד לטובת מחציתה בלבד, לטובת הגברים בלבד.

פרק עשירי.

שליט ואינקביזיטור

להלכה ולפי השם מלך אותם ימים ברוסיה אלכסנדר השלישי, אולם למעשה היה השלטון בידי מלאכה הרע של רוסיה, בידי ה„אינקויזיטור" כפי שהיה קרוי בפי עולם המשכילים, בידי המלומד הריאקציוני פובידונוסצב, מי שהיה תחילה פרופיסור למשפטים באוניברסיטה של מוסקבה ובמשך עשרות שנים הפרוקורור הראשי של הסינוד הקדוש. פובידונוסצב משל בכפה על גופו ועל נפשו ועל התפתחותו של גדול העמים באירופה, שעלה אותם ימים על מספר של מאה מיליון נפש, ואף איש לא עמד על גבו לבחון את מעשיו ולבקר את מפעלו. השלטון היה שלם בידיו, והוא שהוביל את רוסיה מכשלון לכשלון, מתהום אל תהום. הוא התמיד בדרכו בעקשנות יתרה, היה מכניס את ראשו בכל דבר קטן או גדול — ודרכו: לערוץ את גאון העם ולשבור את עוזו, והוא ששם כבלים על כחות היצירה של העם הרוסי וקירב אותו אל סף המשבר והכליון. כשיגיע כותב דברי ימיה של רוסיה בדורות האחרונים ודרכי התפתחותה והשתלשלותה אל פרשת פובידונוסצב על כרחו עליו יהיה לעמוד עמידה יתירה על פובידונוסצב, יתירה על פרשת בני דורו. ואז יגלה, שפובידונוסצב הוא סמלם של כחות ההרס של רוסיה, שבתוך הכנופיה הזאת של פושעים וקנאים חשוכים, שהביאו את המדינה הענקית לידי חורבנה, תופס פובידונוסצב מקום בראש. רספוטין ואיליודור שבאו אחריו מצאו ניר חרוש ומשודד לפעולתם, שהותקן בשבילם על ידי אבי אבותם הגדול. ריח פגרים עלה מכל קרן זוית של רוסיה הגדולה והעצומה, רקבון של גניבה וגזילה, שוחד ואונסין.

פובידונוסצב שוטם היה את כל בני הנכר אשר ברוסיה, אולם שטנתו ליהודים הגיעה עד לידי טירוף הדעת. ושנאתו — לאומית ודתית כאחת. הוא שתיקן הצעה לתקנתה של שאלת היהודים ברוסיה, שלימים נתפרסמה ברבים. לפיה מצוה היא לכונן מצב כזה ברוסיה, ששליש מישראל יהיה נידון לכליה, שליש ליציאה מן הארץ ולנדודים לארצות אחרות ושליש לשמד, שימירו את דתם בדת רוסיה השלטת („Un tiers crevera, un tiers emigrera et un tiers se convertira").

תכנית זו על אכזריותה וגסותה החשופה מעלה על הלב את החזות הקשה ביותר שהוגד לנביאי ישראל: „ואתה בן אדם קח לך חרב חדה, תער הגלבים תקחנה לך, והעברת על ראשך ועל זקנך, ולקחת לך מאזני משקל וחלקתם. שלישית בעור תבעיר בתוך העיר כמלאת ימי המצור, ולקחת את השלישית תכה בחרב סביבותיה, והשלישית תזרה לרוח..." ומה שצוה לו לנביא לעשות בשער ראשו וזקנו זאת יעשה לפי עצת פובידונוסצב ותכניתו לחמשת המיליונים של יהדות רוסיה.

לפי דברי הקרובים אל כסא המלכות של אלכסנדר השלישי לא היה מלך זה עריץ לפי טיבו. גדולה מזו: רבים היו אומרים, שהמלך היה בעל צדק ואיש הכבוד. חי היה בפשטות, בורח משאון החיים ותענוגותיהם, ולא היה נוהג בהדר מלכות אלא במדה זעומה בלבד. ואלמלי עמדו על גבו של מלך זה יועצים אנשי מעשה ואנשי יושר וצדק ודאי שהיה ממשיך את מפעל אביו לתקנתה של המדינה. אולם אירע מזלה של רוסיה, ואלכסנדר נתון היה כולו להשפעתם של פובידונוסצב ובני לויתו. האינקביזיטור הגדול, טורקבומדה של המאה התשע עשרה, הוא שהכניס בלב תלמידו, מלך רוסיה, שאלהים בחר בו במלך להיות מגנה ופטרונה של הכנסיה היונית־האורתודוכסית הקדושה. אלכסנדר השלישי ראה את עצמו כמגינה של הכנסיה וכאב פטרונה של המדינה כאחד. מכאן אתה עומד על התמדתו ועל עקשותו בדכוים של כל העמים „שאינם רוסים" בארצו ובמדינתו.

וועדה מיוחדת נועדה לתלמוד שאלת היהודים ברוסיה, ובראשה הגרף פאהלן. מספר חברי הועדה, אנשי מדינה באים בימים, שנתחנכו וגודלו ברוחו של אלכסנדר השני, אמרו לפתור את שאלת היהודים ברוחה של ליברליות מתונה. והנה עמד המלך בעצמו והשיב על דבריהם של אלה והביא ראיות לדבריו ולדעותיו, שהיו נאים ודאי לאחד נזיר ופרוש בימי הביניים. אחד מאנשי המדינה הרהיב עוז בלבו להגיש הרצאת דברים לפני המלך בענין זה ובה תיאר בצבעים נאמנים את כל העוני והמצוקה שבני ישראל שרויים בהם והציע לחדול מהציק להם ומהביא עליהם פורעניות חדשות. אלכסנדר החזיר את ההרצאה והוסיף עליה הערות בשולי הגליון לאמר: „אין אנו רשאים לשכוח לעולם, שהיהודים צלבו את משיחנו ושפכו את דמו הטהור, היקר". כפטרונה של האמונה צוה המלך לפרוע את החוב הישן ברבית וברבית דרבית.

ושוב באו על יהודי רוסיה ימי הביניים כהלכתם וכצביונם — הוצאה חדשה של ימי הביניים ומתוקנה בהמצאות הטכניות של הזמן החדש. כל יום וגזירותיו,

כל יום והגבלותיו. דברי הגזירות תוקנו ונוסחו כדת המשפט בפטרבורג הבירה; אולם קיומן במעשה נמסר כנהוג בידי שרי הפלכים והמחוזות ולסגניהם ולסגני סגניהם. והללו היו מתכוונים כלפי הרוחות המנשבות בפטרבורג, והיו חרדים יפה להחמיר מלהקל והיו מפרשים את הגזירות ברוחן האמתי ולא כפי שהללו נוסחו בכתב, שלפעמים הכסוי יפה לו. ולפקידים הרוסים נפתח דרך אגב מעין חדש לא אכזב של הכנסות חדשות. וכל פירוש לקולה לגזירות והחוקים החדשים נקנה בדמים מרובים. וסוד גלוי היה לרבים, שמתנות שוחד שקבלו הפקידים מאת היהודים עלו על משכרתם שקבלו מקופת המדינה.

הממשלה דכאה באגרוף ברזל כל תנועה לאומית, כל התעוררות קלה שבקלות של כמיהה לאומית ושל שאיפה לאומית אצל עמי הנכר. כמה גדול היה השעבוד, וכמה גדול היה הדכוי — תעיד העובדה, שאף באוקריינים, אחים לשבט הויליקורוסי, נהגו כדרך שנוהגים בשבט זר. המשטרה השגיחה יפה יפה על משכילי העם האוקראיני ואפילו שיריו של המשורר האוקרייני נידונו על ידי הממשלה דין חומר מפוצץ מסוכן. אשר לתנועה הלאומית בישראל שרויה היתה הממשלה הרוסית במבוכה ושוב לא יכלה להכריע הכרעה מפורשת וגמורה. מצד אחד הרי כל לאומיות אסורה היתה ברוסיה, פרט ללאומיות הרוסית. מצד השני הרי הממשלה הרוסית אחזה בשיטה של רדיפות והשפלות כנגד היהודים, שנתכוונה לסייע ולהגביר את תנועת היציאה מן הארץ, והגירה יהודית הרי גררה מאליה, ואף בלי כוונת מכוון, לידי גידולה וביצורה של תנועה לאומית ישראלית. ועוד טעם בדבר, שהניע את הממשלה הרוסית לנהוג בלאומיות היהודית שלא כדרכה באיסור כל תנועה לאומית: היה בה בתנועה הלאומית היהודית לשמש צנור־הטיה לרוח הנוער היהודי. אפשר ועל ידי שיתפסו לבותיהם של צעירי ישראל לשאלות עמם הם לא יתערבו עם שונים ולא יכניסו את ראשם בעניני המדינה הרוסית. טעם זה שגור היה בפי מתנגדינו הסוציאליסטים שהיו תופסים עלינו ומקנטרים אותנו בשעת ויכוחים, ומוכרח אני להודות, שטענה זו היתה פוגעת באחד ממקומות החולשה שבמצבנו, שכן חרפה היה בדבר, שתהא מחשבתנו ועשייתנו מכוונות בצורה זו או חברתה אל שאיפותיה של הממשלה. אולם כלום אשמים היינו בדבר? כלום יכולים היינו לוותר על שאיפותינו משום כך בלבד, שהממשלה הרוסית יכולה היתה להרויח על ידי כך ריוח בעקיפין? ואמנם גדול היה העוז המוסרי לפעול לטובת תנועה צבורית, שסכנה מועטה כרוכה בה לנושאיה, ואילו רבים מחברינו מסורים היו לאידיאל, שתוצאות קשות היו כרוכות בו. על כל פנים עלינו

להודות בכך, שרבים מצעירי ישראל נגררו אחרי תנועתנו הלאומית, משום שסכנתה לא היתה מרובה ביותר.

מחשבות אלה וכיוצא בהן הניעו אותנו להעמיד בסכנה גדלה ועולה את תנועתנו. ואם עד כאן היינו נוהגים לערוך את אספותינו בבתי מדרשות ובבתי כנסיות בלבד, מקום שהיינו כמעט בטוחים מפגיעתה של המשטרה ומהתערבותה, הרי מכאן ואילך התחלנו לסדר את ועידותינו במקומות מסוכנים דוקא. עמדנו ושכרנו לנו אולמי מחולות, קבענו אספות בבתים פרטיים, וכמו כן השתדלנו להכניס פועלים בבתי חרושת, אם רק ניתנה אפשרות כל שהיא לכך.

אולם דעתנו לא נחה בכנוס אספות פומביות בלבד. השתדלנו והתאמצנו לרכוש נפשות גם בדרך אחרת: מאיש לאיש. ותעודה זו הוטלה על קבוצה קטנה של תלמידי בית הספר, ובראש הקבוצה עמד אותה שעה שאול גינצבורג. ושני טעמים היו לנו בדבר, שנתכוונו ביחוד כלפי החנונים שבמעמד הבינוני. ראשית, שעתו של חנוני כזה פנויה היתה ביותר, שכן לא רבו הקופצים על סחורתו והבאים אל חנותו: לפעמים היה ריוח בין קונה לחברו כדי שעה שלמה. שנית, לא היתה עלינו בעבודתנו זו אימתה של משטרת־בית־הספר. עבר מי שהוא מן ה„משגיחים" על פתחן של חנויות וראה אותנו עומדים ודנים — והיתה אמתלא נאה בפינו: לקנות נכנסנו.

בחלקי נפל רחוב אחד, שהיה מיושב רובו ככולו על ידי חנונים עניים. והרחוב בן בלי שם, שכן בעצם לא היה רחוב ממש: מבוא סתום בין שתי שורות של בתים, צר כל כך, ששני בני אדם לא היו יכולים כמעט לעבור בו ביחד. מעולם לא נכנסה לכאן השמש כניסה רחבה לכל הדרה, אלא מציצה היתה הצצה זעירה, מבוהלת, ורק בימי החמה היתה פוקדת את המבוא עם שקיעה ומטילה בו קרנים חרדות, כבות, כאילו מרגישה בחטאה אשר חטאה לדרים בו. בכלא אפל וצפוף זה בילו החנונים היהודים את כל ימי חייהם. דורות על דורות הורישו זה לזה את אופל היום ואת חשכת הלילה. חנויות אלה פתוחות היו משעה קדומה בבוקר עד שעה מאוחרת בלילה. היה כאן עולם קטן, זעיר, עולם מחשכים; כאן נוסדו בתי אב, כאן חגו חגי נשואים, כאן נתפצלו ונפלגו לשכבות ולמעמדות בחברה — והכל נעשה לאור המבוא, החצוי והמפולג.

ורחוב זה לא היחיד בעיר: מרובים היו כמותו. במינסק מרובים היו, כבכל עיר יהודית גדולה, בורות כאלה, שאלפי חנונים דרו וחיו את חייהם שם, שהיו סגורים וכלואים בתוך החומות הצרות של העוני והמצוקה וחייהם חיי חפרפרות

במאורותיהם. רובם של החנונים האלה לא ידעו בתחילתו של יום, מה פרנסה מזומנת להם ליום, ובמה יכלכלו את נפשם; ומאכלו של יום בשביל המשפחה כולה הכל לפי ריוחו של יום. בני אדם אלה לא יכלו לעולם לחשב את מדת צרכיהם ורוחיהם יותר מליום אחד; מחרתו של יום לוט היה בערפל. תמונת החנויות האלה על שבוייהן נחרתה עמוק עמוק בלבי, ושוב לא תמחה לעולם. תכופות היתה סחורתה של „חנות" כזאת עומדת על חצי חבית של דגים מלוחים, על שתים שלש ככרות לחם יבשות וצנומות, תריסר חתיכות גבינה, חופן מנעולים מוחלדים, קופסת מסמרים ומוט אחד של סבון, שהחנוני היה חותך הימנה חתיכות חתיכות קטנות לפרוטה ואף לחצי פרוטה. בעיני ראיתי, איך נכנס קונה כזה לחנות בסביסלוביץ או במינסק וקונה בקופיקה אחת חתיכת דג מלוח ובחצי קופיקה רוטב של דג־מלוח. את דג המלוח עטף בניר של עתון ואת הרוטב לקח בכוס. והרוטב — אב מאכל לכל המשפחה כולה: האם תמזוג הרבה מים, תטיל בבליל הזה של מים ורוטב דגים מלוחים פתותי לחם ותשרה אותם. חביב היה מאכל זה על המונות העניים המרובים מבני ישראל בליטא. כך חיו העמלים בישראל, החנונים העניים ושאר בני בלי מעמד מסוים ה„לא יוצלחים" „המתפרנסים מן האויר". אולם אף מעמדות אלה נתונים היו לרדיפה ולמשיסה ולגזירות של הממשלה הרשעה. תכופות היו הפקידים העליונים בפטרבורג מתחבטים בדבר, כיצד להציק להם ל„מנצלים" אלה. שכן מן המסכמות שאין עליהן עוררים ברוסיה באותם הימים, שכל בני ישראל, מן הגדולים שבהם עד קטני הקטנים, חמסנים ונצלנים הם. הגיעו בעצמכם, כלום אין בכך משום סמל וראיה על נצול איום, שהיו משתמשים בו בדג המלוח בכולו ולא היו משיירים הימנו אפילו רצועה דקה מן הדקה, ולא עוד אלא שהיו מתקינים ממלאי הדג סעודת מזון שלמה לכל המשפחה כולה? בקרתי כמעט את כל החנונים הצפופים באותו מבוא סתום. אחד מן החנונים ההם השיב לי על שאלותי תשובה שלא נעקרה מזכרוני עד היום. האיש הזה — עדיין זכור לי שמו של האיש ליפמנוב — תפס מקום מיוחד בין החנונים. הוא היה בעל חנות מסודרת יפה, רבת מיני סחורות, ואף על פי כן בטוח אני, שהונו לא עלה על שלש מאות רובל. ומרוחיה של אותה חנות היה עליו לפרנס משפחה של שש נפשות, ולפי מצב הדברים באותם הימים היה נחשב כאזרח אמיד, ושוב לא היה רשאי להתאונן על גורלו הקשה. אמנם חייו לא היו חיי עשיר, אבל אף לא חיי קבצן. ליפמנוב היה ספק משכיל ספק תלמיד חכם, ובשעות הפנאי בין קונה לקונה היה יושב כפוף ומעיין בספר עברי. לפני שנכנסתי אל חנוני זה בטוח הייתי,

שכאן לא אפגוש בהתנגדות קשה וסרבנית ובלבי שמח הייתי על שנזדמנה לי מציאה כזאת של רכישת חבר חדש לחברתנו.

ובכן אזרתי את חלצי ויצאתי אל המערכה. מיד עברתי להתקפה ישרה, שכן לפי דעתי לא היה כאן מקום לעניני תכסיסין מסובכים. קודם כל תארתי לפניו בצבעים שחורים משחור תמונת הגלות, ולא חיסרתי אף תג אחד ממגלת המצוקה של ישראל, ואף לא קוץ אחד ממשוכת הקוצים של הנכר. ומיד הסמכתי לכך תאור חיינו בעתיד, בארץ אבות, ושוב איני חייב להתפאר ולאמר, שהפעם נתעליתי עליה רבה, שעה שתארתי עולם רב צבעים, חדות אושר ושמחת יצירה, המזומן לנו בארצנו. דומה היה, כאילו זה עתה שבתי מהארץ הברוכה באור יקרות ושמחות עולם, שהריה נוזלים דבש ומעמקיה מקרים חלב, וסימתי את נאומי הנלהב בשבח ותהלה לערכים החדשים ולשמחות החירות. והנה פתאום הרגשתי, שסגנוני הממולץ והנשגב ודברי החוצבים להבות לא עוררו את הלבבות אף התעוררות קלה. אסיר זה לחנות הדגים מלוחים, חפרפר זה בעולם התחתון, שחייו עברו בין חביות דגים מלוחים ובין תבות מסמרים, נעץ בי עיני קור ובת צחוק של צינה. הוא פסק לי פסוק קצר: „אברך אברכי, אל תוציא את זמנך לבטלה, לעולם לא נחליף את אירופה באסיה".

ועלי להציב זכרון לאספה אחת שסדרנו במינסק סמוך לנעילתה של ועידת קטוביץ, בה נועדו ונפגשו בפעם הראשונה שליחיהם של מערב ושל מזרח ישראל, שליחי שלשים וארבע אגודות של „חובבי ציון", לטכס עצה בדבר עבודה משותפת. הם יסדו בקטוביץ הסתדרות בשם: „אגודת־מונטיפיורי לחזוק עבודת האדמה בא"י". השם הזה נבחר מטעמים מדיניים. מסוכן היה הדבר לכונן הסתדרות מדינית; לפיכך עמדה התנועה ונתעטפה בשמו של מונטיפיורי, שהיה מפורסם אף ברוסיה כבעל צדקה גדול ומיטיב לבריות. וכך היתה ההסתדרות החדשה, הסתדרות של צדקה. ובעצם הניחה ועידה זו של קטוביץ את יסודותיה של הסתדרות יהודית לאומית כוללת ובראשה הד"ר ל. פינסקר, שמחברתו המפורסמת „אבטואמנסיפציה" הופיעה בשנת 1882 בלשון הגרמנית ועשתה רושם חזק על שדרות המשכילים מישראל.

„חובבי ציון" שבמינסק החליטו לחוג את ועידת קטוביץ ברוב פאר והדר. עלה בידינו לקבל רשות מאת הפירמה הידועה של פרומקין להשתמש לצורך זה בבית המבשל הגדול ליי"ש אשר באחד מן הרחובות הדחויים של העיר.

ההכנות לאספה נמשכו שבועות מספר. בית־המבשל שכנס בתוכו יותר מאלף

איש מלא היה מפה לפה. על שאול גינצבורג ועלי הוטל לנאום הערב. ושוב איני יודע, אימתי התרחש המאורע, שעליו אני אומר להרצות להלן, לפני נאומי או לאחריו ואפשר גם באמצעיתו. איני זוכר אלא את זה, שהמסיבה הגיעה למרום שיאה. פני השומעים הבריקו מהתלהבות ומצב הרוח היה דרוך ומתוח. ופתאום, בלי שהודיעו על כך תחילה, כובו המאורות, ובאולם קם שאון. המשטרה באה אל האולם, ביחוד רבה היתה הסכנה לגינצבורג ולי, שכן לבושים היינו שנינו בגדי השרד של בית הספר הריאלי, ואלמלי נתפסנו באספה פומבית שלא בהיתר, סופנו שהיינו נגלים מבית הספר גלות עולם. בחשכה שנשתלטה הרגשנו והנה תפסו אותנו ידים חזקות ודחקו אותנו דרך פתח, שהוביל אל מרתף הכשות של בית־המבשל. מן הדלת שננעלה אחרינו עד תחתיתו לא היה כבש אלא סולם בלבד; התחלנו לרדת בסולם, אולם פתאום נשאר הסולם תלוי באויר. וכך תלויים היינו כשעה שלמה על דרגו האחרון של הסולם, ואפיסות הכחות התחילה להשתלט עלינו. סוף סוף אחרי שנפטרו מן המשטרה נזכרו חברינו בנו. הם פתחו את הדלת והביאו אור. והנה נגלה לנו, שרגלינו תלויות היו מעל לרצפת המרתף כשני טפחים...

נתחוור לי יותר ויותר, שעלי להקדיש את חיי לעולם העברי ולא לעולמה של רוסיה. יכולני לקנות דעת הספרות הרוסית, אולם לעולם אהיה בה בבחינת אורח, אורח המוקיר ומעריץ את מארחו, אבל אורח. המדובר בכאן על רוח רוסיה. רוסיה בבחינת מציאותּ ממשית לא קנתה בלבי לפי שעה אף מקום דירת ארעי. וכך נדחתה תכניתי הראשונה, שתכנתי אני, מפני תכנית אחרת. מתחילה החלטתי בלבי להכנס עם גמר בית הספר הריאלי אל בית מדרש עליון לטכניקה וליעשות מהנדס, כדרך ששאפו לכך כמה וכמה מבין חברי לבית הספר. והנה נתבהרה לפני דרך אחרת. התחלתי לחפש התעסקות, שתקשרני אל חיי ישראל ואל תרבות ישראל. לתכלית זו צריך הייתי למצוא מקום תורה, שאוכל להרחיב ולהעמיק את ידיעותי ביהדות. ברוסיה לא היו מצויים אותם ימים מקומות של תורה כאלה, פרט לישיבות הישנות, שזה כבר פרשתי מהן. ומחשבתי נמשכה מאליה לגרמניה, שקיימים היו בה בתי מדרשות כאלה: שני בתי מדרשות לרבנים ו„בית המדרש העליון למדע היהדות".

בשנת 1886 גמרתי את למודי בבית הספר הריאלי. תעודת הגמר שלי — אף על פי שבלשון הרוסית ובלשון הגרמנית סיימתי את למודי בדוחק גדול — היתה מן הטובות ביותר. מאושר וגאה שבתי אל בית אבותי ובליתי בעיירתי

את ירחי הקיץ האחרונים — אחת התקופות המאושרות ביותר בחיי. מעולם לא נתגאו בי אבותי, אחי ואחיותי כמו באותם הימים. כל זמני קודש היה לי, שום בחינות לא עמדו לפני ולא הטילו עלי את אימתן. יכולתי לקרוא כרצוני, לכתוב כרצוני. שוב רשאי הייתי להתשוטט בשדות וביערים, שכל כך נהה אחריהם הלב בימי ילדותי. שוב בן חורים הייתי ושעות מרובות הייתי מבלה בחברת מורי הותיק, יהודה אורצר, ובחברתו של רב העיר. בחדשים מועטים אלה שבה אלי בפעם האחרונה רוח ילדותי שחלפה ואינה. הרגש הרגשתי — ולעולם לא שבה אלי הרגשה זו על כל טהרתה ועל כל חריפותה — טעם ראשון של החיים, קניה ראשונה של דעת ושל אמונה. שוב חלפו לפני על כל חיותם אותם ימים, שהאמנתי אמונת תום, אמונת ילדות, שלא ניתנו לה גדרים וסייגים, שאלהים ברא את העולם בשביל עמו ישראל, שכל שאר עמי תבל הם רק מתנות־נוספות, שניתנו לה לבריאה בחסדו הגדול של אלהי החסד והרחמים, שאלהים הביא עלינו שעת צרה ויסורים כדי למרק את עוונותינו ולצרף את נפשותינו ולהעלותנו מעלה מעלה בסולם הטוב והיראה, התפארת והאצילות.

פרק אחד עשר.

המקופחים

ערב אחד פתח אבי שוב עמי בשיחה רצינית על כניסתי לבית־עסקו, לסחר העצים. הוא דן בצד המעשי שבדבר, בצד ההגיוני; עמד ופרש לפני את ספרי חשבונותיו וקרא לפני מספרים שונים. ישיבתי במינסק עלתה לו לאבי באלף רובל בערך. „נניח — אומר לי אבי — שיולדו לך חמשה בנים וכולם דומים לך וכולם חשקה נפשם ללמוד תורה באוניברסיטה. אין אתה יכול להעדיף את האחד על השני: העדפה כזאת אַסורה. אם כן תצטרך להוציא חמשת אלפים רו״כ שנה שנה על תלמוד השכלה לבניך. צא וחשב: והבנות ונדוניתם — נוציא לפי שעה את הסכום, שאתה צריך לפרנסת הבית. כלום סבור אתה, שיהיה בידך להכניס כל כך הרבה, אם תתמסר ללימודים בבית המדרש העליון? איני יודע, מה מצבם של המהנדסים: מעולם לא היה לי שום עסק עם מהנדס יהודי, אולם יודע אני יפה את מצבם של הרופאים היהודים, בעלי בתי מרקחת ועורכי דין אשר בבוב־רויסק. תמהני, אם אף האמיד והמעולה שביניהם מכניס חמשת אלפים רו״כ לשנה?״ ואבי סיכם את דברו־עצתו לי, שאשקול את הדבר יפה יפה עובר להחלטה. הוא לא רצה לכפות עלי את רצונו — חזר והבטיח לי, ולא עוד אלא שאף הבטיח לי לעמוד לימיני בכל החלטה שאחליט, אלא שביקש מאתי, להפוך בלבי ובמחשבתי את המספרים ואת הדברים שגולל לפני, להפוך ולחזור ולהפוך בהם.

מודני: חשבון פשוט זה של אבי עשה עלי רושם עמוק. פתאום ראיתי את עצמי מוקף חמשה בנים ושתי בנות ובני חשקה נפשם בהשכלה ובחו״ל דוקא. והריני צריך לחמשת אלפים רובל שנה שנה ואינם. מחשבה זו דכאה אותי כולי, ושוב לא נשארה לפני דרך אחרת אלא לציית לאבי. סוף סוף מצאתי תשובה לדברי אַבא. שאלתי את אבי, אם הסוחר יכול להיות בטוח תמיד בהכנסותיו, וכלום אינם מרובים הסוחרים, שאין בידם להוציא כסף על תלמוד השכלה עליונה בחו״ל אפילו על בן אחד? אולם עלה עלי אבי בשכלו הישר. „אין הנידון דומה לראיה — אמר אבי — לא הרי רצונם להשכלה של בני סוחר

כהרי רצונם של בני מי שלמד באוניברסיטה. הראשונים סבורים על פי הרוב, שעליהם להיות סוחרים כאבותיהם, ולפיכך מתקינים הם עצמם לכך תחלה בעסקם של אבותיהם, והתקנה זו אינה עולה בדמים מרובים כהכשרה באוניברסיטה בגרמניה, ואלו בניך ודאי ישאפו להשכלה עליונה".

מה מופלא היה ויכוח זה על צרכי דור שלא בא עדיין לעולם! אבי לא כפה עלי את רצונו והכרעתו, אולם השתדל עד כמה שידו מגעת להעמידני על צדקת דבריו ואמתתם. „מועטים בקרבנו, בקרב סוחרי העצים — פתח אבי ואמר — אנשים משכילים כמוך בשפת עבר ובשפת רוסיה — אבי החשיב את ידיעותי בלשון רוסיה יותר משהחשיבו אותן מורי בית־הספר הריאלי במינסק — וברור לי שתתפוס מקום חשוב בתוכנו". אמי, שזה כבר נסתלקה משאיפת לבה לראותני רב וגאון בישראל, סייעה בידי אבי והשתדלה להכניס בלבי את הרעיון, שמוטב לי להשאר בבית ולסייע לאבי בעסקיו כדרך שעשה אחי הבכור מאיר. אפילו מורי הותיק יהודה אורצר נגרר אחריהם, אחרי אבי ואמי, ודבר על לבי לציית להם. אמנם כונה אחרת היתה לו. עדיין קיוה מורי, שאהיה לסופר עברי מהולל והאמין, שהתעסקותי במסחר העצים לא ימלא את כל לבי ונפשי ובטוח היה, ששוב אשוב אל עטי, מה שאין כן אם אהיה מהנדס — התעסקות זו הרי תדרוש את כל כוחות לבי ורוחי, את כל כשרונותי ושאיפותי. היחידי שעודד את רוחי, שחיזק את לבי להמשיך בלימודי באוניברסיטה, היה רב העיר סביסלוביץ.

שאלה זו — עתידי ולימודי — העב היחידה שהעיבה לי את שלושת ירחי הישיבה באותו קיץ בביתי. לא הייתי בטוח ביותר בכוחי, שכן לא ידעתי להביע את רצוני ושאיפותי ברור ומוחלט. ברוחי נמשכתי למדעי המתמטיקה ולשאר מדעים, ואלו לבי נהה אחרי עולם ישראל ומילא אותי כמיהה וגעגועים להיות גדול בישראל — לא להוד והדר חיצוניים, אלא למסירות ולהתמדה לעניני ישראל, לעניני עמי וצרכיו, ולשמש לטובתו ולגדולתו. לא ידעתי אותם ימים, שבלבי עובר קרב טרגי, שכל בני הנוער מישראל לא יכלו השתמט הימנו. נתפס אדם צעיר, בן אומה כתיקונה, לשאיפה כזאת, שוב אין תעודתו קשה ביותר. אין הוא צריך אלא להיות אדם מועיל בחברה והרי ממילא הוא נעשה אדם מועיל לעמו. ואינו כן באדם צעיר מישראל. כאן אין עניני הסביבה עולים בקנה אחד עם עניני האומה. תכופות וסביבה זו צוררת לעמו, ונמצא שטובת עמו וטובת סביבתו מוציאות זו את זו, סותרות זו לזו. הרי ברוסיה הדברים אמורים! וכך היתה בחירה

זו, בחירת ההתעסקות בעתיד, בבחינת שאלה קשה מאוד לצעיר יהודי, שאמר לשמש את עמו ולעבוד לטובתו.

מצבו המיוחד של עם ישראל גרר אחריו עוד עובדה טרגית — ואולי הקשה ביותר — בחיי ישראל, שבעלי ההשכלה מישראל לא יכלו לעמוד בקשר הדוק עם עמם כדרך בעלי השכלה שבין שאר אומות. ההתעסקויות השונות והמפולגות שהיו הללו עסוקים, הרחיקו אותם מעל קרקע העם. הלשון היתה יכולה להכריע בדבר, אולם לפי מצב הענינים אותם ימים, היה כל בעל השכלה עליונה נכנס אל עולם אחר, שדרכי מחשבותיו זרים היו לישראל כדרך שהיתה זרה לו לשונו של זה. בעלי השכלה היו מקפחים את עמדתם והשפעתם בתוך עמם, והעם היה מאבד את אמונו בבעלי ההשכלה שלו. על ידי כך אבד לו לישראל יסוד פורה ומפרה זה בכל רשויות החיים. בעלי המוחים הגדולים ביותר של ישראל היו סוגדים לאלהים אחרים ועובדים בעולמות נכרים. והגזע העברי עומד בודד בערבת השלג הרחבה בחורף העמים.

בשנות השמונים נפתחה תקופת השיבה, של חוזרים בתשובה. הרדיפות והפרעות פגעו פתאום במצפונם של בעלי ההשכלה מישראל, שהיה שקוע בתרדמה. מהם ששבו בלב ונפש לעולם ישראל והיו מתאמצים לקומם שוב קשרי בראשית עם עמם, הם חפשו דרך עבודה לטובת עמם וצרכיו. תשובה זו נתלבשה בדמות לאומיות יהודית. מהם שלא יכלו לשוב תשובה שלמה אל הדרכים הישנות, שכן נתרחקו בינתיים מרחק רב מן העם ושוב לא היו יכולים להתקרב זה אל זה. הללו השתדלו לשמש את ישראל אם לא בדרך ישרה הרי בעקיפין. בכל לבם נקשרו אל חלק זה של העם הרוסי, שהקדיש את כל כוחו ומרצו כדי למגר את שלטון הרשע והעריצות. ביודעים או בלא יודעים כרוכה היתה באמונה הסוציאליסטית של האדם המשכיל בישראל שאיפתו רבת השרשים לגמול לו לעריץ כגמולו על כל החרפה והעלבון, הענוי והמצוקה, שהביא שלטון העריצים על עמו. הכל ידעו, שהסוציאליסטים היהודים מצוינים היו ביותר בהתלהבותם ובקנאתם, שהם הם חרפו את נפשם ביחוד לכל סכנה ולכל פגע רע שחיי המהפכן היו נתונים להם. ושוב איני סבור, שהסוציאליסטים היהודים נתברכו ביתר עוז לב על כל שאר חבריהם מן העמים האחרים. אולם חשבונו של היהודי לשלטון העריצים כפול היה: שונא החברה היה גם צורר ישראל. הסוציאליסטן היהודי היה כופר תמיד בקשריו, קשרי רגש או שאר קשרים, אל עמו. אולם איני מאמין בשום פנים, שאמנם כבה כבה בהם פתאום כל זיק של הרגשה יהודית. ניצוץ זה מהבהב היה במעמקי רוחם

ונתלבש במעטה התלהבות ומסירות נפש של היהודי בתוך התנועה הסוציאליסטית.

גורלם הנפשי של בעלי ההשכלה בישראל שמשו לי אות אזהרה. לא הייתי חייב לשוב כבעל תשובה אל עמי ואל גורלו. מעולם לא סרתי מדרכיו ולא עזבתיו. אף על פי כן שבתי וראיתי, שיש בידי ההנדסה להרחיקני מאדמת עמי ולהטיל אותי לתוך עולם זר ונכרי. מבחינה זו הרי מוטב שאכנס אל בית־עסקו של אבי. על ידי כך קונה הייתי חרות, וחסות ועצמאות מלאה. מצד השני הרי גם בהתעסקות זו כרוכים היו כמה וכמה קשיים, ומרובים היו חסרונותיה של זו. לא יכולתי לתאר לי, היאך אעשה ששה חדשים בשנה ביערות ובכפרים עזובים ועלובים. לא זחה דעתי מהשכלתי כדרך שזחה דעתו של אבי. הרגש הרגשתי, שבגמרי את בית הספר הריאלי נתפתחו לבי ונפשי לתחילת כניסה אל שערי ההשכלה.

מכיון שלא נפתה אבי לדברי ולא נענה לרצוני לשלחני לחוץ לארץ אנוס הייתי לוותר לפי שעה למחצה. חזרתי למינסק על מנת לבקר את המחלקה העליונה, שלא מן המנין, של בית הספר הריאלי. מחזור למודים זה נחלק לשתי כתות — כתה לכימיה וכתה לפיסיקה. בחרתי בכתה השניה. והיתה השנה הזאת שנה נעימה לי. העבודה תפסה וכבשה את לבי. בכתה זו הורה מורי החביב עלי ביותר, קורילקו, שאף הוא שמח עלי כדרך ששמחתי אני עליו, והוא גם הפלה אותי בגלוי מכל חברי. עכשיו היינו כתלמידי בית מדרש עליון: רשאים היינו לעבוד לפי דעתנו ותכניותינו. שוב לא היינו קשורים כל היום לבית ספרנו, אלא יוצאים תכופות אל בתי החרושת הסמוכים, כדי לעמוד למעשה על עניני העבודה. רשאים היינו לפשוט מעלינו את בגדי השרד בשעות הפנאי מן הלמודים, רק הכובע היה חובה. ואף השגחת המשטרה של בתי הספר, השגחתם של „הסוכנים", אף על פי שלא נשתחררנו הימנה, הרי עדינה היתה יותר משהיתה בתחילתה.

ידידי מקרב „חובבי ציון" שבעיר שמחו עלי שמחה רבה בראותם אותי שב אל מחנם, ומיד שתפו אותי שתפות רבה בעבודתם. אותם ימים היתה שרויה תנועתנו במצב של התגוננות כלפי כמה וכמה מערכות. כתב העת „ווסכוד", שכנס מסביבו את טובי המשכילים המתבוללים מקרב יהודי רוסיה, ניהל אותה שעה מלחמה שיטתית ועקשנית כנגד תנועת „חבת ציון". כלי הזין, שהיו הללו משתמשים בהם במלחמתם ברעיון התנועה ובחסידיה, לא היו מן הנאים ומן הדקים ביותר. הם פתחו במלחמת סילופים כנגדנו, סרסו את העובדות ושבשו את תורת תנועתנו ועיקריה. אותה שעה אף „הצפירה" היתה מתיחסת בשלילה אלינו ואל שאיפותינו. כמובן, שבתורת כתב עת עברי לא היתה „הצפירה" יכולה להטיף בגלוי להתבוללות,

אולם היא התיחסה בשלילה אל תנועתנו, ולפעמים היתה שולחת בנו חצי אירוניה והתקלסות. אולם האויבים העקשנים ביותר והרועשים ביותר היו ראשי „החלוקה", שרצו לראות בארץ ישראל מושב זקנים בלבד, והשתדלו להכניס בלבבות את היחס לארץ ישראל, שהיה קיים בימי הביניים. לפיהם אין ארץ ישראל אלא בשביל זקנים בלבד, המוציאים את ימיהם האחרונים בתפלה ובתלמוד תורה בארץ אבות ומתקינים את עצמם לחיי עולם הבא. ראשי החלוקה ישבו בארץ ישראל ומירושלים יצאה המלחמה בתנועה החדשה של „חבת ציון". הם היו אומרים: לא באה התנועה החדשה הזאת אלא להרוס ולקרקר את בירתה של היהדות, וכל דברים על זכרונות העבר הקדושים אינם אלא מסוה לכפירה ולהרס. ושליחים שונים יצאו מירושלים ונתפשטו בכל תפוצות הגולה, והללו קבלו על עצמם לקומם כנגדנו את הכוחות החשוכים של היהדות בכל מקום. וכל האמצעים כשרים היו להם לשליחים האלה להבזות ולהשניא על ישראל תנועה זו של „חבת ציון". עלילות דברים על הארץ ועל האכרים, שנתישבו על אדמתם והפרו אותה לחיים חדשים — היו מדברי יום יום בערי ישראל ומושבותיו. היתה זו מלחמת השמד, ואדים מרעילים ופצצות סרחון היו כלי זינה, ולבם של לוחמי „מלחמת מצוה" לא נקפם על כך, ופניהם לא נתכרכמו מבושה.

בבית הספר הריאלי הצלחתי מאוד בלמודי. שש שעות עבודה ביום, עבודה מעשית ועיונית כאחת, הספיקו לי למדי בלמודים, ושוב לא נחשלתי אחרי חברי המתמידים, ובשעות הפנויות מעבודה זו רשאי הייתי להתמסר כאות נפשי לעניני התנועה ולנטיותי הספרותיות. דעתו של המורה קורילקו נחה בי. ברי היה לו, שאם אמשיך בלמודי בהתמדה זו ובהבנה זו ואהיה מהנדס חרוץ ומועיל. ואלמלי היו הדברים כתקונם ולא נתרחשו שום הפרעות והפסקות הייתי מהלך בדרך הכבושה על ידי אלפים מבני גילי ומעמדי. והנה נתרחש מאורע, שהטיל שנוי כביר במהלך חיינו.

כבר עמדתי בזכרונותי על כך, שבתי הספר הרוסים, הן התיכונים והן הגבוהים, נבנו על יסודות החוקים הליברליים של אלכסנדר השני, שנתכוון ושאף לכך, להטות את לב בני הנעורים מישראל אל תוך הזרם הכללי של ההשכלה. החוק עמד בעינו, אף אם נשתנה בינתיים יחסה של הממשלה אל היהודים ואף אם למעשה הקימו סיגים על סיגים בפניהם. אולם עם עלייתו של פובידונוסצב לגדולה היתה רוח אחרת במשרדי ההשכלה ברוסיה ובמוסדותיה. פובידונוסצב הטיף לביצנטיניות וראה ברוסיה את יורשה וממשיכה הגדול של מסורת ביצנץ. הוא ראה בהשכלה

הכללית של „המערב הרקוב" סכנה לשלמותה הרוחנית של רוסיה. לפי דבריו, שליחות מיוחדת מיועדת לה לרוסיה בעולם, ודרך זו שעל רוסיה ללכת בה היא דרך מיוחדת ורבת תפארת כאחת. פטר הגדול, שכונן על ידי מעשה כשפים ממש את בירתו על בצות פינלנדיה וחצב בעוז ובגאון לרוסיה „אשנב" לאירופה — הוא הוא אויבה הגדול של הארץ והמדינה. לא בדעת כללית ולא בהשכלה אירופית גדולתה של רוסיה; כוחה של זו במצע הכפול של שלטון מוחלט לצארים ובבכורתה של הכנסיה האורתודוכסית. ולפיכך חייבים לקרוא בקול רם בכל מרחבי רוסיה הגדולה: „שובו, שובו למוסקבה!" (להלן נראה, שאפילו הבולשביקים ירשו חלק גדול מנחלתה של הפנסלביות. במקום השלטון המוחלט של הצאר עמדו והכריזו על שלטונו המוחלט של הפרוליטאריון, במקום בכורתה של הכנסיה האורתודוכסית— בכורתו של המרכסיסמוס האורתודוכסי. הבולשביקים ירדו עד לסופה של תכנית זו, עד לקיצוניותה ההגיונית: עיקר זה, שהשלטון נתון בידי המועט השולט שלטון עולם על הרוב, בעינו עמד. אלא שהוסט מרכז הכובד של השלטון, אבל עיקרון השלטון במקומו עמד. ועיקרונו של פובידונוסצב, שהיה צריך לשמש מורה דרך מוסרי: שובו, שובו למוסקבה — היה למציאות של ממש בימי הבולשביקים).

מנהג חדש זה שהתחילו נוהגים בבני הנעורים מישראל בבתי הספר נבעה נביעה טבעית מדעותיו של פובידונוסצב על תפקידה וטיבה של ההשכלה הכללית. ומה הרוסי המשכיל סכנה בו לכסא המלוכה ולכנסיה קל וחומר היהודי המשכיל, ששום קשרים ושרשים עמוקים לא קשרו אותו אל כסא המלוכה ואל הכנסיה הרוסית. וההגיון של הפוליטיקה באותה שעה מחייב היה לנעול את כל דלתות ההשכלה בפני ישראל. מחשבה זו נסתייעה גם על ידי הודעותיה של המשטרה, שהשתדלו להוכיח, שמרובים הם בערך המהפכנים מבני ישראל על מספרם בקרב תושבי רוסיה בכלל. בעצם לא היה בדבר זה מן התימה כלל וכלל, שכן לא היה בכך אלא משום תגובה טבעית וישרה על הלחץ המיוחד שהיו לוחצים את ישראל.

דורי היה דור יהודי רוסי אחרון, שרשאי היה ליהנות הנאה שלמה מזכויותיו של המשטר הישן (של אלכסנדר השני). בירח יולי לשנת 1887 הוציאה הממשלה צו, ולפיו נקבע מספרם של תלמידי ישראל בבתי הספר התיכונים והגבוהים: „בתחום המושב" (מקום מושבם של בני ישראל בהיתר), עשרה אחוזים מן המספר הכללי של כל תלמידי בית הספר, מחוץ ל„תחום המושב" — חמשה אחוזים; בערי הבירה פטרסבורג ומוסקבה — שלשה אחוזים. אף הגבלות אלה, כדרך ההגבלות המפורסמות (לגנאי) של איגנטיוב משנת 1882, לא עברו דרך הצנור החוקי

המקובל, דרך „מועצת הממשלה", שם ישבו במקרה אחדים משרידי זקני הליברלים, אלא הוצאו לפי פקודת המלך על ידי המיניסטר, בבחינת תקנה אדמיניסטרטיבית. ב„ועדת התמיד" של הגרף פהלן נמצאו אנשי מדינה מועטים חוזי רחוקות, שהזהירו את הממשלה מפני פרסום פקודת־הגבלה זו, שכן הפקודה פוגעת בעניניה של הממשלה עצמה. הם נבאו, שעתידים צעירי ישראל, שנבעלו בפניהם דלתות בתי הספר הרוסים, לנהור בהמונים אל בתי הספר וההשכלה של מערב אירופה ועתידים הם לשוב משם ובלבם שנאה עמוקה ומסוכנת למשטר הקיים ברוסיה. אולם קול המזהירים והמתרים היה כקול קורא במדבר. להלן נראה, שהממשלה הרוסית שילמה בגופה מחיר רב בעד שגיאה זו.

לעת עתה לא פגעו הגבלות אלה החדשות בבתי הספר לבנות — נשנה בכאן מעשה מופלא של תולדות ישראל בימים קדומים: „ויאמר מלך מצרים למילדות העבריות, אשר שם האחת שפרה ושם השנית פועה. ויאמר: בילדכן את העבריות וראיתן על האבנים, אם בן הוא והמיתן אותו, ואם בת היא וחיה".

מן החובה להעיר כאן, שרובם ככולם של תושבי ישראל ברוסיה בני ערים וכרכים היו. אסור היה להם לבני ישראל להתישב בכפרים, ואף אלה שישבו קודם נאלצו על ידי חוקות־הגבלה משנת 1882 לצאת משם המונות המונות. בערים רבות עלה מספר תושבי ישראל עד כדי שמונים אחוזים מן המספר הכללי, ולא קשה הוא הדבר ביותר להבין, כמה גדולה היתה הפגיעה שנפגעו בני ישראל על ידי חוקות ההגבלה ברשות ההשכלה וכמה קשה היה העלבון ורבה היתה החימה. רק אחוז מועט מילדי ישראל, ורק המוכשרים ביותר שביניהם, זכאים היו לקוות להכנס אל שערי ההשכלה.

נכנס ילד מישראל לבית ספר ממשלתי היו האבות חוגגים את המאורע הזה ברוב פאר והדר, כאילו נתרחש נס, וידידים וקרובים היו מתכנסים ומברכים ברכת מזל טוב את ההורים המאושרים. מתחילה לא היו מקבלים את ילדי ישראל אלא לפי בחינה עוברת לכניסה, ולא היו מתקבלים אלא המוכשרים והנבונים ביותר. אולם לא עברו שנים מועטות ונבעתה פרצה גדולה — מקח שוחד של הפקידים, מעשה רמאות של הבוחנים ושל המנהלים. צצה ופרחה בערים חרושת מיוחדת, קם מעמד שלם של סוכנים וסרסורים שהיו מתווכים ומסרסרים בין האבות ובין פקידות בתי הספר. וידם של עשירי ישראל, כמובן, היתה על העליונה. ושיטת מתת השוחד ולקיחתו הגיעה עד בתי המדרש העליונים. העתונות האנטישמית בקעה חדשה מצאה לה להתגדר בשנאתה: היהודים משחיתים את מידותיהם של הפקידים, עם

שמרגילים אותם למקח־שוחד. מיניסטר להשכלה אותם ימים היה הגרף דליאנוב, ולו מספר ידידים מבני ישראל וביניהם אלכסנדר צדרבוים, העורך והמו"ל של „המליץ" — צדרבוים היה טיפוס מעולה של „השתדלנים" באותה תקופה, שכונתם רצויה היתה להיטיב לעמם, והיו משתדלים בכל כוח השפעתם להמתיק את הדינין והגזירות על ישראל, וביחוד היו משתדלים פעם בפעם לטובתו של מקופח זה או חברו. רבים מצעירי ישראל נכנסו לבתי הספר העליונים מחוץ למספר הקבוע להם מטעם החוק. המיניסטר דיליאנוב קבל פעם מרה באזני צדרבוים על ישראל, שמשחדים הם את המורים ואת הפרופיסורים, ולא עלה כלל בדעתו של המיניסטר לשאול את עצמו: עד שאתה קובל על נותני השוחד מוטב שתקבול על מקבליו. נענה לו אלכסנדר צדרבוים ואמר: אין הלשון הרוסית יודעת את מתן השוחד дать אלא את מקח השוחד. взятка תגובתו של צדרבוים הבלשנית היתה להוכיח, ששרה של הלשון הרוסית הוא שזיכה את בני ישראל הנותנים וחייב את המורים המקבלים.

גזירה חדשה זו, שהכל הרגישו בה, היאך היא ממשמשת ובאה, הביאה אותי במבוכה רבה. ניבא בי הלב, שרק נס שני, מעין זה שנתרחש לי בשעת הכניסה לבית הספר הריאלי, עלול לפתוח לפני את שערי בית המדרש העליון. ומודני: אמונה זו בנס חסרה היתה לי אותם ימים. עמדתי וסחתי לו למורי קורילקו את צער לבי. הוא יעץ לי לסיים תחילה את מחזור למודי בבית הספר הריאלי ולנסות אחר כך את מזלי. אולם חסרה לי האמונה גם בדבריו, אף הוא לא האמין בנסים מעין אלה. אנין הדעת היה מורי ולא רצה לעקור מלבי כל תקוה.

העברת־קולמוס אחת הרסה אפשרות יחידה של אלפים מצעירי ישראל, לפתוח פרשת חיים, חיי כבוד, חיי תועלת להם ולצבור. ענן שחור עלה והעיב על שמי כולנו, על שמי עתידנו. למי היו משולים צעירים אלה שעמדו עם סיום השכלתם התיכונית או לאחר סיום? ל„נחטפים" אלה לעבודת המלכות, שתארתי למעלה. הגדילו את צמאונם להשכלה ולדעת ונטלו מהם את כלי הרויה לרוות את צמאונם הבוער. וכך עמדו המונות המונות של צעירי ישראל, צמאי דעת ותאבי השכלה, בפני השערים הנעולים של גן העדן של דעת. סגורה היתה בפניהם הדרך אל עץ הדעת, ולא חרב הכרובים התהפכה על ראשיהם אלא חרבם של משרתי שלטונו של העריץ, משרתי המשטרה הרוסית.

ושוב לא נשתייר להם לצעירי ישראל, שנפשם חשקה בהשכלה עליונה, אלא מוצא אחד: הבריחה לארצות המערב והתישבותם בתוך עמים אחרים. דרך שערים

אלה שנפתחו ע"י הממשלה הרוסית בכוונת מכוון נשפכו זרמים אדירים של בני ישראל נרדפים והרוסים. אל החבורות והמונות אלה הבורחים נספחו מעכשיו אלפים צעירים מישראל צמאי דעת ותאבי השכלה. פורשים היו הללו חבורות חבורות מארצם ויוצאים לארצות המערב, רובם חסרי אמצעים כל שהם ונטולי יכולת של פרנסת צרכיהם. הרעב לדבר השכלה ודעת השכיח מלב צעירי העם את הרעב ללחם ואת עירום הגוף.

אולם רוב בתי המדרשות העליונים במערב, האוניברסיטאות ובתי הספר העליונים לטכניקה, לא היו פותחים את דלתותיהם אלא למי שבא לשם ותעודת בגרותו בידו. והנה צץ ועלה טיפוס חדש של מתלמד ברוסיה: „האכסטרנוס". מלאכתה של הממשלה הרוסית לא היתה שלמה: עוד התירה להם לצעירים, שהתקינו את עצמם בלמודים בביתם, להבחן בחינות אחרונות על ידי מורי בתי הספר התיכונים. לעת עתה זכאים היו לכך גם בני ישראל; לימים ניטלה מהם אף זכות זו. שנה שנה היה „חיצוני" זה בא אל הבחינה, עד שהגיע לידי בחינת בגרות. בדרך כלל היו „חיצונים" אלה מבני העניים, ובשעת שקידתם על הלמודים היו גם נותנים שיעורים לאחרים או עובדים בלשכאות ונמצאים מרויחים בדוחק את צרכיהם. וכך בא לעולם טיפוס חדש של „בחור ישיבה", שהיה הולך בדרכי תלמידי הישיבה: לפרישות וליסורים, לצמצום ולעוני, פרט לתוכן הלמודים וההתמדה בהם. ושוב התחילו צעירי ישראל אוכלים „ימים", כשהצליחה להם השעה, וצמאים ורעבים כשלא שיחקה להם השעה ולא נמצאו להם „ימים" אלה. רק מועטים מבין „חיצונים" אלה השיגו את מטרתם; רבים מהם התאזרו עוז וגבורה והגיעו עד בחינותיה של המחלקה האחרונה, הגבוהה, וכאן נכשלים היו. אסור היה להבחן יותר משלש פעמים: מי שנכשל בבחינות שוב לא היתה לו תקנה עולמית. אולם אף זה לא היה מקרה תדיר ביותר, שאכסטרן כזה היה נכשל יותר משלש פעמים ואף על פי כן חוזר היה ונבחן: המלצה נאה או שוחד פתחו לפניו את הדרך. ידעתי בימי חיי אכסטרנים בני שלשים ומעלה, שהתאוששו, נכשלו ונפלו, שוב התאוששו ונלחמו על תעודת הבגרות שלהם בגבורה, על תעודה זו שהיתה פותחת לפניהם את שערי האוניברסיטה באירופה. „חיצונים" כאלה קרויים היו „אכסטרני עולם". והעתונות האנטישמית עשתה טרגדיה זו של בני הנעורים מישראל שמוש לשנאתה ודרשה, שיגבילו ויחזרו ויגבילו את רשות הבחינה לאכסטרנים אלה. וכך היתה מרבה שטנה ומוכיחה, שהיהודים ערומים הם ונוכלים הם; טענה, שבעלי המצאה מחוכמים ומפולפלים הם היהודים ומוצאים פרצות נאות להם בחוק המדינה. נאה למצב זה

היא תמונה זו של הקריקטורה: אדם טובע במי נהר עמוקים. למעלה על הגשר עומד חוחול (בן אוקריינה) שנחן במדה רבה זו של הומור שנחנה בה אומתו. הוא מסתכל בו בטובע מלמעלה למטה, רואה היאך הלה נלחם במות, עושה העויות גסיסה שונות, ומתוך אימת מות הוא עושה „מעשי להטים" שונים. והנה צועק לו החוחול לטובע: „עד אימתי תהא מגלגל שם בלהטוטיך"!

דכאון שלא ידעתי כמותו לכוח תקף אותי כולי. דומה היה עלי: חבל כרוך בצוארי, ובחזי תססה החימה וחשתי צורך נפשי לקום ולצעוק ולהתריס בקול. ואמנם התרס התרסתי: במעשה בלתי הגיוני בתכלית. בלי נתינת טעם פורמלי באתי יום אחד אל בית הספר ודרשתי את תעודותי. פרשתי מבית הספר. הייתי מן המעולים שבתלמידים ולא היו עוברים ירחים מועטים והייתי גומר את מחזור־הלמודים הגבוה. אולם לא יכולתי יותר לחיות ולהמצא בתוך אוירה מדכאה ומחניקה זו. היצר הפנימי, שהניא אותי למעשה בלתי מועיל זה, הוא רגש הנקמה. לא היו לי שום תקוות להתקבל לבית מדרש עליון ברוסיה. בשביל כניסה לבית מדרש עליון בארצות המערב דיה היתה תעודת הבגרות שלי. לא רציתי בכך, שתהא רוסיה דוחה אותי מעל פניה: מוטב היה לי שאפרוש מרצוני. זו היא נקמתו של פושע שיצא דינו למות, הוא אינו רוצה לגרום הנאה לתלינו, והרי הוא מקדים וממית את עצמו.

פרק שנים עשר.

הייתי חַיָל רוסי

שוב עמדתי על פרשת דרכים. הדרך האחת: להכנס אל בית־עסקו של אבי, והדרך השניה — לנסוע לחו"ל ולהכנס אל האוניברסיטה, והברירה היתה בידי. ברור לי, שהייתי מכריע לטובת הנסיעה ואפשר שהיה עולה בידי גם לקנות את לב אבותי לנסיעתי, אלמלא עמד לי עכוב ממקום אחר — שירותי בצבא. בשנה הסמוכה הייתי מגיע לגיל חובה של עבודת הצבא ועל כרחי היה עלי לעמוד ולהקרא לעבודה זו. לפי דעת הרופא שבדק אותי רשאי הייתי לקוות שיפטרוני מעבודת הצבא בשל קוצר ראייתי בעין אחת. אולם לא יכולתי ולא רציתי לסמוך על כך, שכן הממשלה הרוסית היתה מחמירה חומרה רבה בנוגע לצעירי ישראל הנקראים לצבא: לב רחב היה לה לממשלה הרוסית בבחינה זו. היא היתה „מתירה" להם לצעירי ישראל לשרת בצבא ואף אם מדות גופם לא התאימו ביותר אל המדה המקובלת. כמו כן לא היתה בררנית ביותר בנוגע לכוח הראיה של הצעיר מישראל: אינו דומה קוצר ראיה של צעיר שלא מבני ישראל לקוצר ראייתו של יהודי.

בשכר זה הטילה הממשלה הרוסית על היהודים מעמסה כללית מיוחדת. העדה הישראלית חייבת היתה להעמיד מספר מסוים של חיילים מצעיריה. מספר העולה בהרבה על המספר הקבוע של הנפשות. לא עלה מספר הצעירים הבריאים כדי המספר הקבוע לא היתה חוששת הממשלה אף מפני הבנים היחידים — תכופות היה בן יחיד זה גם המפרנס היחידי של כל המשפחה כולה, ואילו הבנים היחידים של שאר האוכלוסים פטורים היו לגמרי מעבודה בצבא.

הממשלה אף לא הכניסה בחשבון את ההגירה הגדולה שפרצה אותן שנים בערי ישראל ומושבותיו ברוסיה. את מכסת החיילים הנקראים לצבא היתה קובעת לפי הרשימות והמספרים הישנים. אלה שלא פרשו למדינות הים חייבים היו לשאת בעולם ובחובתם של היוצאים. וכך היו בני ישראל מעניקים למעשה לצבא הרוסי הענקה גדולה יותר משהעניקו שאר התושבים, לפי חלקם ומספרם. וכל זה לא עכב בידי העתונות השחורה להתריע יום יום על צעירי ישראל, שהם משתמטים מעבודת הצבא בשל חוסר רגש פטריוטי, רגש חבה למדינה הרוסית. אמנם אין לך

דרישה מחוצפת מזו, שלבות בני ישראל יהיו מלאים פטריוטיות רבה למדינה הרוסית. אולם כל האשמות האלה בנויות היו על מספרים מזויפים. נכון הדבר, שכל אחד ואחד השתדל להפטר מצרה זו של עבודת הצבא, אולם בהתאמצות זו שותפים היו הכל: כיהודים כמי שאינם בני ברית. ואין ביניהם ובינם אלא שהמשתמט שלא מבני ברית היה מחסר באמת את הצבא הרוסי בחיל אחד, ואילו המשתמט מישראל הערבות הישראלית הכללית היתה משלימה את חסרונו, ושוב לא היה הצבא הרוסי חסר כלום.

אף אלמלי בטוח הייתי, שיפטרוני מעבודתי בצבא בשל קוצר הראייה שבי, הייתי סובל יסורי נפש קשים בדעתי, שאחר יבוא במקומי וישא את העמל שהיה צפוי לי. ובעיירה סביסלוביץ היה הדבר מתפרסם מיד ברבים, מי ומי הוא האיש שפגע בו גורלי אני. ולפיכך החלטתי בלבי לבלי לחכות עד שיגיע תורי. רציתי להרשם בצבא בתור מתנדב „כבעל זכויות" מיוחדות: בתעודת הבגרות שלי מבית הספר הריאלי שוב לא הייתי חייב לעבוד בצבא אלא שנה אחת בלבד. הלכתי אל רופא הצבא לשם בדיקת גופי; הוא הכיר ומצא מיד, שעיניי הימנית היא לקויה מאוד בראייתה. הוא שמח להודיעני, שאין אני כשר לעבודת הצבא. והנה התחלתי מבקש מאתו, שלא ישים לב אל קוצר ראייתי, וירשום לי על תעודתי: כשר לעבודת הצבא. הרופא הביט עלי בעינים תמהות: סבור היה שיש לו עסק עם אדם שדעתו נטרפה עליו. והדברים אשר הרביתי עליו, כנראה, עוד חיזקו בלבו דעת זו. עד כאן נזדמן עם עשרות צעירים, שהיו מבקשים מאתו ומתחננים לפניו לפשפש יפה יפה בגופם, שמא ימצא בו מום כל שהוא, שיפסול אותם לעבודת הצבא. וכאן עמד לפניו צעיר בעל מום ממדרגה ראשונה ומבקש מאתו, שלא ישים לב למום זה! עברו שבועות מרובים עד שקבלתי „תעודת כשרות" זו והדבר עלה לי בהרבה, כמעט כסכום שעלה להם לצעירים שלא היה בהם מום כדי לקנות את חירותם. ולא מדעת עצמי נתתי לו לרופא מתת יד. בשעת בקורי השני עמד הרופא והודיע לי, שבאם ימלא את מבוקשי הרי הוא מעמיס על נפשו אחריות מרובה וקשה. ושוב אמר: מבין הוא יפה יפה לדברי ולטעמי ולבו רוחש חבה להם. הודיתי לו בחום רב על רגישות זו הדקה מן הדקה. אף אני בנתי לנפשו.

העיר בוברויסק, בה עבדתי עבודת מתנדב בצבא, לא היתה זרה לי. פעמים רבות עשיתי בה עם אבי, שהיו לו עסקים בעיר. אף קרובי משפחה היו לנו בבוברויסק, הוא בית הקבלן הצבאי מנדל ויגודסקי, בית־משפחה אמיד ומכובד, גדול ורב ענפים. ויגודסקי זה מספק היה עצים וצרכי הספקה אחרים למבצר

בוברויסק ולצבא, ומהלכים היו לו במוסדות הצבאיים של העיר. עוזריו של מ. ויגודסקי הציעו כמה פעמים לפני להשתמש בקשרים שלהם עם שלטונות הצבא. הם שיעצו לי, באיזה גדוד לבחור מארבעת הגדודים החונים במבצר בוברויסק. אני הכרעתי לטובת הגדוד המאה ושבעה עשר הירוסלבי לחיל הרגל, גונדה ששית, שבראשה עמד שר הגדוד מקסימוב.

אם זכרוני אינו מטעני הרי הייתי מתנדב ראשון בצבא בוברויסק. אף הצעירים המתנדבים לצבא מישראל נתונים היו להגבלה במספרם: לכל היותר שני צעירים בגדוד אחד. מתנדב שלא מבני ברית היה מכובד על הצבור כחיל ממין גבוה ביותר, ראו בו קצין למחצה. ואילו היהודי לא היה יכול לעלות בשום פנים לדרגת קצין ואפילו לא לדרגת פלדפבל, ורק לעתים רחוקות היה עולה למדרגת סגן קצין. אולם הוא הוא שהקנה לו לצעיר המתנדב ערך מיוחד וחן בעיני הצבור היהודי. בקרב צבור זה היה מתנדב כזה משמש בבחינת מאור גדול, בבחינת מחאה חיה כנגד הממשלה וסדריה. „יראו וידעו כל באי עולם, שממלאים אנו את חובתנו. הנה קצין מלידה ומבטן מהלך בתוכנו אלא שאין הממשלה רוצה להודות בכך".

מן היום שהגשתי את „בקשת הרוממות" (כך מקובל היה הדבר אותם ימים), בקשת הסיפוח לעבודת הצבא בתורת מתנדב עד יום כניסתי ממש לעבודה עברו שבועות מספר. שעות פנויות לאין מספר עמדו לשמושי, והואיל וידעתי, שבקרוב לא תהא שעתי פנויה כלל וכלל, נזדרזתי להתקרב אל צעירי העיר בוברויסק ולהתקשר עמם בקשרי ידידות. כמובן, נתתי אל לבי להתקרב בראש וראשונה אל מנהיגי „חבת ציון" בעיר ודבריה. אכן, מופלא הוא כוח־התקשרות, שמתקשרים בו בעלי שאיפה אחת, וביחוד גדולה היא ההתקשרות בין הצעירים. מן הרגע הראשון הרגשתי את עצמי בן בית בחברתם, כאילו הוטלתי בין ידידים מעולם. חברי מקרב התנועה, תנועת „חבת ציון", קבלו אותי בסבר פנים יפות, כחברם הותיק.

ושלשה אישים עמדו בראש התנועה בעיר: ליאון לוזינסקי, שלמה פריד ולייזרוביטש. משפחת לוזינסקי היתה אחת המשפחות האמידות והמיוחסות ביותר בבוברויסק. אמנם מת על ליאון לוזינסקי אביו ואמו לא היתה עשירה בנכסים; אולם קרוביו ובני משפחתו תמכו בו תמיכה רבה, ושוב יכול היה לחיות ולהתפרנס בכבוד. ליאון היה הבן הבכור במשפחה ושני אחיו ושלש אחיותיו הביטו עליו כעל ראש המשפחה ומנהיגה בן הסמך. הוא גמר בית ספר תיכוני ובשל בריאותו הרופפת

אנוס היה לפרוש מלמודיו בבית המדרש הגבוה. הוא היה מקובל על הבריות כאחד הצעירים המשכילים ביותר בבוברויסק, אולם יותר מכן נתחבב על שום טיבו, שנתגלה בטוהר לבו ובקבע רוחו. הוא היה צעיר רב שכל, שנון ומחודד, אולם לפעמים אף אכזרי בהתולו ובלעגו. שלמה פריד היה משכיל טפוסי וידען מובהק בשפת עבר, אולם לא גדל ועלה אלא עד כדי כתיבת מכתבים מערי השדה לעתונים העבריים. לייזרוביטש מורה עברי היה, שעלה בהרבה על מדת בינונים במקצועו, על חבריו בהוראה. הוא בא לבוברויסק מבוריסוב והבריות מרננים היו עליו, שעבר רב הרפתקאות וענין כרוך אחריו, אולם אף איש לא ידע, מה הן הרפתקאות אלה, מה הוא ענין זה.

שלשת האנשים האלה היו חובבי ציון נלהבים. לייזרוביטש, הקשה והסרבן שבכולם, דרש מדינה יהודית על כל תאריה וסדריה. פריד היה כרוך אחרי מליצות נאות, ולמעשה היה נוטה לפשרנות, אם אך הצליחה המליצה בפיו. ההשגה העמוקה ביותר של שאלת היהודים נקנתה ללוזינסקי. הוא היה בקי בספרות הרוסית ובספרות העולם, כל שזו ניתנה בתרגום רוסי. הוא לא בא אל הציונות בדרך המקובלת, בדרך ההשכלה העברית, אלא מתוך המהלך הכללי של השכלתו הכללית. מעין אצילות הוטלה בטיבו ובמנהגיו עם עצמו ועם הבריות, ומשהו זה הוא שעמד לו, לבלי לכרוע לפני אחרים ולבלי להנמיך את קומתו בפניהם. בקורת ההתבוללות שיצאה מפיו היתה חדה ושנונה כאיזמל. הוא לא נתן את דעתו כלל וכלל על הקשיים המעשיים של ההתבוללות, אלא היה דן בתורתה, שראה בה חרפה ועבדות. לדעתו היתה ההתבוללות מעין הודאה עצמית של ישראל, שנחות דרגה הוא, היה בה משום נטיה ותאוה לחקוי — ואין לך פגיעה קשה מזו להרגשת הגאון שבלבו ובכל מהותו.

איני יודע אם אצילות רוחו היא שהביאה אותו לידי השקפתו הלאומית או להיפך לאומיותו היא שטבעה בו אצילות זו. יהי הדבר מה שיהי: כל טיבו עשה עלי רושם עמוק לא ימחה. בשבילי היה הוא היהודי הראשון, בעל הכרה עצמית, יהודי גאה, שראה באני הלאומי שלו מתוך אספקלריא אנושית כללית, שדיבר בזכותו של ישראל לא על שום עברו רב הפאר ורב המפעל. „נניח — היה אומר לוזינסקי — שעם ככל העמים אנו, נניח שהעולם הגדול לא נחל מאתנו נחלה ונכסים מרובים. כלום בשביל כך פקעה זכותנו על החיים? כלום מצווים אנו להיות כדור משחק בידי היצרים השפלים ביותר של העמים? כלום חייבים אנו לקנות זכות ראשונה, פשוטה, על החיים במחיר מעשים ומפעלים יוצאים מן הכלל?"

דרך זו של הוכחת צדקתנו חדשה היתה לי. עד כאן רגיל הייתי להוכיח את זכות קיומנו בזכות גדולתם של אבות, בזכות מפעלינו ההיסטוריים בעבר. שעה זו ששמעתי מפיו של האיש הזה, את הוכחתו וטעמו הוא לזכותנו, זכות החיים, הרגשתי, שנתעשרנו עושר רב. שוב איני חייב לשלם בעד ההוה בעבר שלנו. והעבר היה לקנין יקר שלי, מעין קרן ברזל שמורה, שאינה ניתנת לשמוש יום יום.

חברי החדשים שמעו מפי הקבוצה המינסקאית, שאפשר להשתמש בי בתורת נואם מובהק לצרכי תעמולה. ליאון לוזינסקי הכניס אותי לבית דודו, יהושע לוזינסקי, שבתו ארוסה היתה ללוזינסקי. כחמשים צעירים נתכנסו אל הבית — כמובן, לאספת חשאים. לוזינסקי נאם ראשון, ועלי היה לנאום אחריו. בעיני מצאה חן מאוד דרכו של לוזינסקי לדרוש בשאלת ישראל; אולם אני לא יכולתי לשנות פתאום מדרכי המקובלת עלי. לפי שעה דבק הייתי עדיין בשיטתי אני הישנה — לדרוש בגאון עברנו ומפעלינו ולהפוך ברוח הזמן במושג הישראלי העתיק של הבחירה הלאומית של ישראל. בנאום כזה קל מאוד להכניס מידה מרובה של התלהבות ורתיחת הלב, ואני נשתמשתי בהן ביד רחבה. וכבר ברגעים הראשונים הרגשתי, שאכן קמה זיקת נפש ביני ובין השומעים. הרגשת שקט לפפה את הויתי, הרגשת בטחון בעצמי ובדברי; דעתי שומרת עלי, על לשוני ועל שומעי. נאמתי כשעה שלמה בערך, וכשהפסקתי ישבתי על מקומי ובלבי מעין אותה הרגשה, שמרגיש ודאי גבור, שזה עכשיו נחל נצחון רב במערכה.

הראשון שבירך אותי היה לוזינסקי. אולם פניו הקורנים העידו על רגשותיו יותר מתודתו בפה. בין האנשים הרבים שנגשו לברכני ולהודות לי על נאומי נמצאה עלמה אחת צעירה, שבת צחוק רבת חן על שפתיה ועיניה קונות את הלב. כשהושיטה לי את ידה ושפתיה מלמלו דברי תודה מועטים הרגשתי שלא מדעת, שדבר מה חזק כבש את רוחי. ברגע הראשון לא יכולתי להסביר לעצמי, מהו הדבר שנגע בלבי מגע חזק כל כך. רבות נזדמנתי עם עלמות צעירות נאות, לוחץ הייתי את ידן לשלום והרגשתי בלבי את הלחיצה שכנגד. אולם הרגשה זו, שפלחה אותי כברק, חדשה היתה לי. ידעתי אינסטינקטיבית, שלחיצת־יד זו יחידה במינה היא ואינה דומה כלל וכלל לכל שאר לחיצות־יד. אכן יש רגעים בחיי האדם, המתרוממים מעלה מעלה מעל חיי יום יום. זרמי החיים חולפים עוברים על פנינו או אנו חולפים ועוברים על פניהם, ופתאום באה הפסקה מופלאה במהלכם: פתאום עומד הזמן מלכת לרגע, ותם כל היקום. אותה שעה אדם מרגיש: רגע זה הוא ר ג ע ו, הוא חוליה ראשונה בשרשרת גורלו... דומה כאילו אמא־עת שאבה טפה אחת מימה

אין סוף ונתנה לו למתת עולם.: „טפה זו לך היא ולא לאיש זולתך". היא ההרגשה שתקפה אותי אותה שעה, שהצעירה נטלה את ידי והודתה לי על נאומי. ברצון רב הייתי משיב לה דברי־ידידות מספר על תודתה. אולם לשוני כאילו דבקה לחכי. סוף סוף עלה לי לאמר לה: „ראיתיך בין השומעים".

ואמת היתה בפי. ראיתיה עוד טרם נגשה להודות לי. בשל קוצר־הראיה, שלקתה בו עיני הימנית, נתרגלתי לכוון את פני כלפי צד שמאל של אולם השומעים. והרגל זה נשתמר בידי עד היום. ולא פעם אחת אלא תכופות אירע הדבר, שהיושבים מצד ימין פנו אלי בשאלה, שנימה של תרעומת נשמעה בה: מפני מה הסחתי את דעתי מהם כל עיקר ולא זכיתי אותם אף במבט אחד? ועוד הרגל נתרגלתי: לבחור באולם השומעים נקודה אחת או איש אחד, ועל ידם אני מקים זיקת אמירה ושמיעה עם קהל השומעים. והדבר נעשה מאליו, בלי כוונת מכוון. אין אני מחפש אחרי נקודה מסוימת; הנקודה מחפשת ומוצאת אותי, היא צצה ועולה מים הפנים ומרתקת אליה את תשומת לבי. וכך אירע הדבר, שבנאומי הראשון ברבים בבובריוסק פגעה עיני בפנים הנאים של הצעירה, והיא שהיתה נקודת הריכוז למחשבתי ולנאומי. שמה של הצעירה: חנה לוזינסקי, אחות ידידי ליאון לוזינסקי.

השבועות הראשונים לעשייתי בבובריוסק קודש היו לעבודתי בציונות. אחרי כן נכנסתי לעבודתי בצבא. בתורת מתנדב נחנתי, כאמור, בזכויות מיוחדות. לא הייתי חייב לדור בקסרקטין בצוותא עם כל שאר החיילים. כנגד זה חייב הייתי להתלבש בגדי חיל ולהתכלכל על חשבוני אני. דר הייתי בבובריוסק, והקסרקטין עמדו מחוץ לעיר, בתוך המבצר. חייב הייתי לבוא לעבודתי יום יום בשעה קדומה בבוקר, בשש שעות. כל איחור עונש חמור בצדו. כרגיל היו פונים אל המתנדב בלשון баринъ תאר־כבוד מרובה על „אדון" ופחות מתארו של קצין. ומדריכי — „הדוד" — היה סגן קצין, והוא שלמדני תחילת למוד, היאך חייבים בהחזקת הרובה והיאך משתמשים בו, היאך עומדים עמידה זקופה ללא נוע ומה דיני הברכה והפניה כלפי הקצינים הגבוהים והנמוכים. במשך ימים מועטים קניתי דעת „אמנות" זו. ומדריכי וכן סגן האופיציר גאותם היתה עלי. ושוב אין פלא בדבר: יחידי הייתי בגונדה שלי, בין מאות חיילים, שקיבל השכלה תיכונית בבית הספר. כל שאר החיילים בני אכרים היו ורובם בני רוסיה הפנימית, מפלך פנזא, ושוב לא היה צורך בהבנת המתימטיקה העליונה כדי לעלות על כל השאר בהשכלה. כל שעבר את המחלקות הראשונות של בית־ספר נמוך — וחברי לעבודת הצבא

לא נמנו מעולם על תלמידי בית הספר — היה נחשב לבעל השכלה והיה בולט מכל חבריו בתורת גבור הרוח.

רבות קראתי על האכר בן רוסיה־הגדולה ובטוח הייתי, שאפגש כאן בקסרקטין באנשים פשוטים, גסים ובורים. ידעתי שתשעים אחוזים של תושבי רוסיה לא היו בני קריאה וכתיבה. ואף על פי כן נפתעתי בהפגשי בפעם הראשונה פנים אל פנים עם האנשים האלה. אנשי בראשית לכל דבר: בני אדם שלא טעמו טעמה של שום תרבות. הציביליזציה של הזמן החדש לא השיקה עליהם אף משק אחד בכנפיה. אף האכר שלנו, של רוסיה הלבנה, עמד על דרגה נמוכה של השכלה וציביליזציה, אולם לעומת אחיו בפנזה הרי היה בן תרבות מודרנית מעודנת. אין משום גוזמא בספורי הבא, שבמשך שבועות שלמים חיבים היינו לשנן להם, היכן צד ימינם והיכן צד שמאלם. ורבים מהם שלא יכלו לתפוס במוחם את המושגים „ימין" ו„שמאל".

שבועות מרובים ארך הדבר עד שהעמידו אותם על שמות החלקים השונים של הרובה ושל שאר כלי זינם. אולם עיקר הצרה בשנון המושגים העיוניים, שחייבים בהם כל החיילים. החיל הרוסי חייב היה לדעת את השמות ואת התארים של בני בית־המלכות הרוסי. בשום פנים אי אפשר היה להקנות לחיילים שלנו את שמות כל בית המלכות: גדול היה הבית ומרובים היו בניו יותר מדאי. המצוות הפשוטות ביותר, כגון מצוה זו של הצדעה, של חילוף המשמרות, של עמידה במשמר — כל אלה מסובכות היו ביותר לגבי תפיסתם של החיילים הפשוטים. הפלדפבל, שחייב היה ללמד להם תורה זו, היה מגיע לידי השתוללות חימה; נחלי זיעה שטפו על פניו, מרביץ היה מכות וצביטות על ימין ועל שמאל. והטירונים יושבים היו בפנים קהים, שקועים בטמטום, חסרי ישע, ובלבם תפלה חרישית, שאלהי מרומים ישימו קץ לשעת־למוד־והדרכה זו שאין לה סוף...

אחד מן הקצינים שנן יום יום לחיילים אלה פרק, שהיה חוזר ונשנה בלי שנוי ובלי תוספת: שאלות ותשובות בצדן.

הקצין: „מי הוא חיל?"

החיילים: „חיל הוא מי שמגן על המולדת מפני אויבי חוץ ואויבי פנים".

הקצין: „מי הוא אויב חוץ?"

החיילים: „התורכים, ההוטנטוטים, הבשיבוזוקים".

הקצין: „מי הוא האויב הפנימי?"

החיילים: „הסוציאליסטים".

סחים היו שרבים מן הקצינים היו מוסיפים לתשובה האחרונה: „והיהודים". אולם אני בעצמי לא שמעתי מעולם הוספה זו.

בחודש השני לעבודתי בצבא נתמניתי למורה על הגונדה שלי. עלי להודות: התמנות זו לא הכניסה חדוה רבה בלבי. הפלדפבל ציוה עלי לנהוג בהם בחומרה רבה וקשיות. תן את דעתך על כך, אמר לי הפלדפבל, שלא ילדים קטנים עליך ללמד אלא אנשים מבוגרים ונוסף לכך אכרים בני פנזה, המפורסמים בכל העולם על שום מוחם המטומטם, שאין שום רעיון שבעולם יכול להכנס בו אלא אם כן מכניסים אותו על ידי הכאות והצלפות. הפלדפבל חייב את אחד החיילים להודיע לו במשך השבועות הראשונים של למודינו, שמא אנהג בהם בחיילים קולה ורכות. מעולם לא הרימותי יד על אחד החיילים. פשוט לא יכולתי בשום פנים להרים יד על אדם. ואף על פי כן סלח לי הפלדפבל את רכותי, שכן לא עברו ימים מועטים ונגלה הדבר, שתלמידי עשו יתר חיל בלי מכות מאשר תלמידי חברי, שהרביצו בהם מכות על מכות. עוד בתחילת הוראתי נוכחתי, שמהיר הייתי להוציא משפט על חוסר כשרונם של אלה מתוך רושם מבהיל ראשון. אמנם בורים גדולים היו הללו; מחשבותיהם מחשבות פרימיטיביות היו וצרות, אבל מבעד הקליפה הנוקשה הזאת של פרימיטיביות גיליתי תכופות שכל חריף, אם כי פראי היה השכל, ורצון־שקידה ילדותי עז ללמוד, לדעת, להבין. הגסות האכזריה של הקצינים, וביחוד של הפלדפבלים, לא עוררה בהם אלא את העקשנות, הסרבנות הגזעית של בני כפר. ותשובה אחת היו משיבים על דברי החרפות ועל המכות שנתכו עליהם: מתכנסים היו בתוך עצמם. דוממים היו בשתיקתם כאילו סחים היו ואומרים: „רצונך ללמד אותנו? שובתים אנו! אתה מציק לנו. לא נקל עליך את עבודתך". ואני הרי זר הייתי לחיילים אלה והייתי מתקרב אליהם בנמוסין אלה של זר. הם הרגישו מיד, שלא להשתלט עליהם הנני מתכוון. לא נתכוונתי אף כונה קלה לחטוף את לבם בדרגה הגבוהה ביותר, שאני עומד עליה. והם שלמו לי כמדתי: באדיבות ובידידות. שוב לא היו חוששים לבוא עלי בשאלות ובקושיות, ואני משתדל הייתי עד כמה שידי מגעת להשיב על שאלותיהם וליישב את קושיותיהם ובלשונם הפשוטה, מועטת המחשבה ורבת הקושי.

גדולה מזו, לפעמים הייתי מבקר את תלמידי הפנזאים ביקור לשעה קלה אף בשעות הפנאי שלי. אותה שעה היו סחים לי על חייהם בפלך מולדתם ועיניהם האירו באור הכמיהה והגעגועים שעה שספרו על שדותיהם ועל יערותיהם, על קרוביהם ועל אהובותיהם. תורה זו שהיו משננים להם יום יום, טפין טפין, שהנה

נעשו למגיני המולדת בפני התורכים, הבשיבוזוקים והסוציאליסטים לא היתה יכולה בשום פנים לדחות מלבם את געגועיהם העמוקים לכפרם ולמחוזם, לשדם ולאפרם. מונים היו את הימים העוברים, המקרבים אותם לשובם אל כפרם, אל ביתם. מהם שהיו חותכים חתכים דקים במצע משכבם הנוקשה, חתך־חתך לשבוע: כך וכך שבועות כבר עברו. רבים מהם לא ראו מימיהם מראה דמותו של יהודי ולא היו יכולים לצייר לעצמם, מה מראהו של זה. אני יהודי ראשון הייתי, שאחדים מן החיילים הכירו אותו מקרוב. בתום שבילדות סחים היו לי, היאך היו משננים להם יום יום תורת השנאה לישראל. שכן היהודי היה אצלם מעין יצור אגדי, מעין דמות מחשכים מתוך ספור, יצור לילה, שמצוה להזהר מפניו ולברוח מפניו. אולם אגדה זו ישנה נושנה היתה והספיקה להכות שרשים עמוקים. וכשהיה מזדמן בפניהם יהודי שלא היה הולם את מסגרת האגדה ראו בכך סתירה לא לאגדה אלא ליהודי זה העומד לפניהם.

טיפוס אנושי זה של רוסיה־הגדולה, רוסיה האכרית, תפס את לבי בחזקה, אולם, כמובן, מצווה הייתי על זהירות רבה בשיחותי עמהם. בדברים רבים, שלקחו את לבי ביותר והייתי שואל עליהם בענין רב, לא הייתי רשאי אף לנגוע, ואף הקסרקטין לא היו מקום נאה לכך. ביחוד זהיר הייתי זהירות רבה מנגוע בשאלות הדת ובשאלת הפטריוטיות שלהם. ורושם מסוים ומובהק נתרשמתי מהם: לפני עמד טיפוס אנושי העשוי להיות כחומר ביד היוצר — קום ולוש את העיסה הזאת כרצונך, במחשבתך. אולם השמרים שהוטלו בעיסה זו — מידי הממשלה הם, והיא ערבבה בהם גם סמי מות.

כבר בא הדיבור על ראש־הגדוד מקסימוב, ראש הגונדה הששית. בעמדו בשדה־האימון נוהג היה בחומרה ובקפידה. אולם הכל ידעו: למראית עין בלבד. הכל ידעו, שמעולם לא פגע מקסימוב זה בחייל אף בקצה אצבעו. כמו כן ידעו הכל, שראש־הגדוד מקסימוב לא שתה משקאות חריפים, וקצין שלא שתה כסדרו ותכופות לשכרה היה בבחינת עורב לבן. אולם המופלא שבדבר היה, שראש־הגדוד מקסימוב לא היה אנטישמי. מעולם לא הוציא מפיו את הכנוי „ז׳יד״ — זה כנוי של גנאי בפי הרוסים ליהודי. הוא נהג בחיילים היהודים בגונדתו בידידות רבה, שהתמיהה את הבריות. יהודי שפגעה בו גסות יתירה של סגן האופיציר או של הפלדפבל — וידע, שיש לו מי שיתבע את דינו — מקסימוב. בקצור, מקסימוב היה לחידה בעיני הקציניים: לא היה מכה את החיילים, לא שתה לשכרה, ולא היה מחרף את ישראל. עמדו והטילו בו כנוי: „מקסימוב יהודי למחצה״, וכנוי זה נאה

היה לחיצוניותו לא פחות מאשר לפנימיותו, שכן אף על פי ששרטוטי פניו לא היו יהודיים מובהקים הרי דומים היו יותר לשל יהודי מאשר לרוסי.

בי נהג מקסימוב ידידות יתירה. הגיעו הדברים לידי כך, שלא חכך לומר לפלדפבל במעמדי, שיתן את דעתו על כך, שחייל בעל זכויות מיוחדות אני ולפיכך לא יטיל עלי עבודות קשות ביותר. מיד הרגשתי שדברים בידידותו זו של מקסימוב, שדבר מופלא ופנימי ביותר יצוק בה, משהו שאינו נובע מעצם היחס שבין החיל ובין הקצין, אלא טעם אחר, כללי יותר, בדבר. והרגשתי זו ודאי לא רימתה אותי. אולם לא גליתי הרגשתי זו אף ברמז במנהגי. ממלא הייתי אף עכשיו את חובותי לכל דקדוקיהן ופרטיהן, שוקד על עבודתי שקידה רבה, כמו תמיד. לא רציתי לעשות את ידידותו של מפקדי קרדום.

ידידותו של מקסימוב אלי נתגלגלה מעט מעט במעין רעות. הוא זימן אותי לתוך ביתו והציגני לפני בני ביתו. חשתי בנפשי, שעומד אני בפני סוד, שגילויו מתקרב והולך. תכופות מטה הייתי את שיחתנו כלפי היהודים וקובל הייתי על הרדיפות שרודפים את ישראל. תמיד היה מקסימוב מביע את השתתפותו בצערנו ותמיד היה משתדל לנחמני: התאזרו סבלנות, עתידות העתים להשתנות. כלום לא משל לפני זמן קצר המלך אלכסנדר השני? אפשר ובקרוב יופיע שוב גואל ומציל! ואני נסיתי בדרכים שונות לפתוח את לבו של מקסימוב יותר ויותר. ברצוני היה, שיגלה לי את סודו ברצונו. שדבר סוד עמו נתחוור לי יותר ויותר ממנהגו שהיה נוהג עמי, מדברי הנחומים שהיה מטיף לי. כשפיו היה ממלל דברי נחמה הרגשתי בקולו שלא אותי בלבד הוא מנחם אלא גם את עצמו, כאילו אחים היינו לצער ולסבל. סמוך ובטוח הייתי, שדבר מה יהודי בו במקסימוב, אלא שלא ידעתי, אם יהודי מומר היה שהמירו אותו אבותיו ואם בנו של „נחטף" הוא. לא משום סקרנות בלבד היה ברצוני זה לעמוד על סוד עברו של האיש הזה. התעניינותי נבעה ממקור עמוק מכן. האיש הזה נשא בחזהו לב פצוע, ולב זה אפשר כלבי הוא: לדם, לגורל. וכך נעשיתי תבען יותר ויותר בשיחותינו.

פעם הטיתי את שיחתנו מן הערוץ הכללי של רדיפות היהודים אל תולדות ה„נחטפים", אל קרבנות גדולים של יהודים־ילדים בתקופת החושך והזדון של ניקוליוס הראשון. וכך הייתי עד חויה למחזה שלעולם לא אשכחנו מלבי. ועל הלב עלה המחזה, היאך לא יכול יוסף להתאפק ונתודע אל אחיו. פתאום נפל מקסימוב על צוארי וישקני. וכאן באה ההתודעות. לא הוא מן הנחטפים היה אלא אביו. אחרי שאביו קבל „מרצונו" הטוב את הנצרות עלה אביו למשרה גבוהה

במדינה. ימים מועטים לפני מותו קרא את בנו וגילה לו בדברים מועטים את רצונו: שיאהב כל ימיו את בני ישראל. ראש הגדוד מקסימוב נולד בנצרות, אביו יהודי מומר ואמו נוצריה מלידה. הוא לא ידע כלום על היהדות, אולם שמר כל ימיו על צוואת אביו. והוא קיים את מצות אביו לפי דרכו. רצונו של אביו היה, שיאהב את ישראל. לא יכול היה להראות את חבתו לכל בני ישראל, שהרי כמה וכמה חשדים נערמו עליו זה כבר. כלום לא היו מחרפים אותו בני אדם, שלא ידעו על מוצאו כלל וכלל, וכלום לא היו קוראים אותו „מקסימוב יהודי למחצה?" ולפיכך הפלה מכל חייליו היהודים את האחד שביניהם ועליו הערה את כל חבתו לישראל. משסיים מקסימוב את ספורו הוסיף: „כמה מאושר אני, שהקב"ה זימן לי חייל יהודי „בעל זכויות" שרשאי אני להכניסו בגלוי לביתי". הוא ביקש אותי שאשמור את סודו בלבי. הוא אינו בוש במוצאו, אבל זכרון אביו קודש הוא לו ושוב אינו רוצה, שיהא שמו נישא בפיות רבים. הידידות ביני ובין מקסימוב גברה ועמקה. אבות אבותינו קשרו וחברו אותנו לנצח.

לימים גליתי, שבגדודנו הו עוד שני „נחטפים": שניהם קצינים היו ממדרגה גבוהה. אף נהגו בהם בחיילים היהודים בחבה ובידידות. לעומת אלה היו בגדוד עוד שני קצינים מומרים, שהמירו את דתם על דעתם ועל רצונם, והם נהגו בחיילים היהודים באכזריות יתירה על חבריהם הנוצרים. והוא הוא ההבדל שבין מומרים מילדות, שלא מדעת ומרצון, לבין מומרים ברצון. הראשונים צוררים בלבם טרגדיה עמוקה ומעוררים בלבותינו חבה והשתתפות, ואילו האחרונים סמל הבגידה הם, והללו שוטמים ונשטמים.

אחד המומרים לתיאבון נקרא אַס. במשך שנים מספר היה תלמיד הסמינר למורים בוילנה. כשנכשל פעם בבחינות עמד והמיר את דתו ונכנס לבית־ספר צבאי. אַס היה מומר לתיאבון טיפוסי. מלא היה מרירות על עצמו, על מוצאו, שחבריו לגדוד היו מרמזים עליו רמיזות מפורשות. הוא היה שופך את חמתו על היהודים שהיו כפופים למרותו. המלה „ז'יד" היתה שגורה בפיו בדברו עם החיילים היהודים ולא היה מחמיץ אף הזדמנות כל שהיא לפגוע בהם ברגשותיהם היהודיים. הוא רצה לרוות את צמאון יצריו האפלים לנקמה בעד שפלותו ונתאווה לשכך את רגש הבגידה במדה מרובה של אכזריות. כעבור שנים רבות קראתי בספרו של שצדרין סלטיקוב: „מכתבים אל דודתי" סקיצה פסיכולוגית של בוגד־מומר, היאך מיסר אותו לבו, היאך הוא מתאמץ לברוח מעצמו, והגזירה רובצת עליו לשאת כל יום תמיד מסוה על פניו, המליט על האני האמתי שלו בפני אנשים זרים. ביום

ממלא המסוה את חובתו ותעודתו. אבל — שואל האמן — מה שיור נשאר לו לבוגד בלילה? עלוב ומעורר רחמים הוא מצבו של הבוגד בשעות היום. נורא הוא בחלומות לילה. שכן כל חלומותיו — בעותי לילה. כשקראתי סקיצה זו שוב צפה ועלתה לפני עיני רוחי דמותו של הקצין המומר אַס — דמות עלובה ומכוערה.

רוב החיילים היהודים לא היו אוכלים על שולחן אחד עם החיילים הנוצרים. העדה היהודית בבוברויסק החזיקה תמחוי מיוחד כשר לחיילים היהודים. הממשלה התירה את זה, משום שסבורה היתה, שיראת אלהים נאה היא לחייל ומקרבת אותו למשמעת ולמרות. המומר אַס נהל מלחמת עולם בתמחוי הכשר. הוא השתדל להוכיח, שסכנה במאכלות כשרות. שכן מקשרות הן את היהודים אל דתם, דת ישראל, שאינה נאה לחייל טוב. וכשנכשל במלחמתו זו עמד ושפך את חמתו בחייל היהודי, בפרט. פעם ציוה על חייל רוסי להטעים בכוח לחייל יהודי בשר חזיר. והחייל הזה היה במקרה ירא וחרד, והמאורע נתארע בו שבוע ימים לפני שנפטר לביתו מעבודת הצבא, שנמשכה ארבע שנים ושמונה חדשים. כל שנות עבודתו בצבא לא נתגאל אף פעם במאכלות אסורות. אַס החליט להעביר את החייל הכשר הזה על כשרותו.

ביחוד נקעה דעתו של אַס מפני. מרובה היתה השכלתי מהשכלתו ונחנתי בחוצפה להתגאות ביהדותי. הוא, המומר, ראה בכך עלבון מכוון כנגדו. אולם לא היה בידו לפגוע בי, שכן כל נסיון של פגיעה בי בשעת עבודת־חובה שלי היה מקים כנגדו את מקסימוב. לפיכך עשה כל מה שביכלתו להתעלל בי כשהיה נפגש עמי במקרה בעיר וביחוד בשעות טיולי עם צעירות מקרב מכרותי וידידותי. הוא היה בא עלי בטענות, שאיני מצדיע לו ככל הלכותיה של צדיעה והיה כופה עלי לחזור ולהצדיע כמה פעמים בזו אחר זו. פעם ביום חורף מצאני בחברת צעירות בשעה שהחלקנו על פני הקרח. מה עשה? העמידני באמצע חליקה ושאל, אם יש בידי הרשאה לכך מאת ראש הגדוד. מוכרח הייתי להשיב: לא. ובכן מצווה הייתי לפתח את המחליקים ולחזור אל הקסרקטין. בשעת מעשה הפתוח עמד בסמוך לי, וכנראה צופה היה וממתין, שאבקש ממנו רשות להחלקה. אולם אני לא רציתי לבקש מאת מומר טובת הנאה. בקשתי את הצעירות להמתין לי עד שאביא תעודת־היתר לחליקה מאת שר הגדוד. כששבתי הוא ראה והרגיש בי, אולם חסר אונים היה להניאני ממעשי. ורק מזמן לזמן צדה עיני מבטי חימה, שנבזקו מעיניו אלי.

אותם ימים חלתה אחותי הבכירה חנה בריינה מחלה מסוכנת, ומצווים היו להכניסה לבית החולים במינסק. אבותי מוכרחים היו לעזוב את סביסלוביץ ולכלכל

את מטתה יום ולילה. כולנו אהבנו את חנה בריינה אהבה יתירה. היא נחלה מאת אמנו מדות יראתה וחבת הבריות. ומדות אלו כרוכות היו בחריצות מפליאה, שעוררה השתוממות שבהערצה אליה, שכן ניהלה כמעט היא בלבד בית־עסק גדול. קבלתי מכתב מאבי, בו הוא מודיעני על רצונה של אחותי לראותני. קבלתי חופשה לכך למשך שבוע ימים. באתי למינסק ומצאתי את אחותי גוססת. אולם עוד היה בידה לשוחח עמי ובקשה מאתי להבטיח לה בהן צדקי, שאארוש לי לאשה את צירה בריינה אסטרכאן מברזין — זו אהבת ילדותי השניה. — אחותי גועה לאט לאט, וחופשתי הגיעה לקצה. אנוס הייתי לנסוע. שליח מיוחד הביא לי את הידיעה על פטירתה כשעמדתי בתחנת מסלת הברזל על מנת לצאת לבוברויסק.

כחייל לא הייתי רשאי לבקר אספות. לפיכך לא הייתי מזדמן עם ליאון לוזינסקי ועם אחותו חנה אלא לעתים רחוקות, לא כבימים שקדמו לכניסתי לעבודת הצבא. אולם כמעט יום יום הייתי נפגש עם אחותה הצעירה של חנה, עם מניה. למשפחת לוזינסקי היתה חנות לצרכי מכולת בתחום המבצר ומניה ניהלה את החנות. רגיל הייתי להכנס יום יום אל החנות ולעשות שעה קלה בחברתה. מניה ידעה, שלא לכבודה הייתי בא; אולם היא היתה מקבלת את פני בידידות רבה. חנה לא היתה באה אל החנות אלא לעתים רחוקות. ואני שמח הייתי על כך, שניתנה לי לכל הפחות הרשות לשיח עם אחותה. הרגשה סתומה הרגשתי, שמבטי חבה שאני מכוון כלפי פני מניה ביום ימסרו בערב לחנה. ומודני: לא הייתי מעז בשום פנים להטיל בחנה מבטי חבה כאלה שהטלתי בפני מניה. אולם בטוח הייתי, שאחותה לא התרעמה עלי על שהצצות חבה אלה לא היו מכוונות אליה אלא לאחרת: הרי סוף סוף הצצות אלה לא יצאו מתחום המשפחה והלאה. צעיר הייתי באותם הימים, ואפשר שבבחינה מסוימת צעיר הייתי מכפי שנותי. בלבי נתרחש משהו, שלא ידעתיו עד כאן. לא נחנתי בטבע של כובש לבבות. אף חנה מן הפרושות היתה, צנועה וחרדה. וכך נסלל שביל בינינו בדרכים נסתרות ונפתלות. דומה היה, שזקוקים אנו ל„שדכן", ואני בחרתי לי את מניה, אחותה הצעירה, שתהא היא המתווכת בינינו. אפשר ובחירתי זו לא היתה מן המוצלחות ביותר. השדכן הנאה ביותר לכך ודאי היה אחיה ליאון, אשר כרתי עמו ברית ידידות עוד טרם שהכרתי את חנה. אולם אי האיש שפתר כהלכה את השאלה של אדם וחוה בעולם?

מהרה עברו ארבעה חדשים. חייל הייתי כהלכה, ללא פגם ורבב. הייתי „מורה" טוב ואחד המעולים שבין המתעמלים. מבנה גופי איתן היה, בעל שרירים

חזקים, ובשעת הצורך יכולתי לעמוד יפה על נפשי. החיילים החשיבו אותי קודם כל על שום חוסן גופי — מדה נערצה ביותר בכל צבא.

ימים מועטים לפני צאתנו אל תמרוני הקיץ בא אל גדודנו הגיניראל אַפרוסימוב, מפקד הדיביזיה מספר שלשים, שגדודנו שייך לה. הוא בא ממינסק לראות בנו ולבקר את מעשינו. הגנרל אפרוסימוב מפורסם היה כשר צבא מחמיר וקפדן. נוהג היה רכות וקולה בסגני הקצינים ובחיילים הפשוטים, כנגד זה מחמיר היה חומרה רבה על הקצינים וביחוד על הלויטננטים הצעירים, המתהדרים ומתיהרים בלבושי השרד החדשים שניתנו להם. הוא היה נהנה הנאה רבה בהעמידו את הקצינים הצעירים האלה ברחובות העיר, בין המון הבריות המהלכות, נוהג היה למוד אותם במבטיו מכף רגלם ועד ראשם, בודק אותם מפניהם ומאחוריהם, שואלם שאלות ומתקן את תשובותיהם. מתכוון היה להוכיח להם בעליל, שאף הקצינים עומדים־על־גבם להם, ואף גאונו וכבודו של הקצין — חוק וגבול ניתנו להם. אפורסימוב בא אלינו פתאום בלי שהודיע על בואו תחילה. פתאום נגלה על פני מגרש האמונים, כשעומדים היינו באמוני יריה. נותן צן להכין את הרובים ליריה, עם שהגינרל יעבור בין השורות. מנהג היה בצבא הרוסי, ולא ברוסי בלבד, אלא בכל צבא, להחזיק את הרובה על כתף ימין וללחוץ על הרובה עם יריה באצבע ימין, אולם קוצר־ראייתי היה כל כך גדול, שאנוס הייתי לירות מן הכתף השמאלית ובאצבע שמאל. פתאום עמד הגינירל מלכת. הוא הרגיש בשני רובים סמוכים זה לזה ובשנים מרוחקים מאוד זה מזה. תמונה זו הדהימה אותו. מלא תרעומת שאל את ראש הפלוגה: מה פירושו של דבר? ראש הפלוגה הודיע בכבוד ובהכנעה, שאין אני יכול להשתמש כהלכה בעיני הימנית. אולם דעתו של הגינרל לא נחה מתשובה זו. הוא לא נשא שום יוצא מן הכלל, ואף אם יוצא זה מתנדב הוא. אסור היה לחייל הפשוט בצבא הרוסי לחבוש משקפים, אנוס הייתי לצאת מן השורה וללכת אל הקסרקטין. כעבור ימים אחדים באתי אל בית החולים הצבאי, ולפי פקודתו של הגינירל אפורסימוב בדקו אותי שם בדיקה מעולה. הרי יכולתי גם להתראות כקצר ראי. ולא ידע הגינרל, בכמה עלה לי הדבר, שהפקידים לא ירגישו במומי זה. כעבור שבועים הודיעוני, שפסול אני לעבודת הצבא ונפטרתי בכבוד מן הגדוד. חפשי הייתי — ואף איש לא היה חייב לשמש בצבא במקומי.

פרק שלשה עשר

ערן ועצים

אין הדבר מחוור לי כל צרכי, אם שמחתי לחירות זו שבאה לי בהיסח הדעת או נעצבתי לה. סיכויים אלה של עשייה בשדה במשך חדשים רצופים, של מסעות ארוכים ברגל בחמה ובגשמים, של השתתפות במלחמה מדומה, לא משכו את לבי ביותר. פסול זה שמצאו בי שפסל אותי מהיות חייל בשעת שלום ובשעת מלחמה, לא דיכא את רוחי. אף לא חושש הייתי לקוצר ראייתי: הרי לא הרגשתי בו במשך שנות למודי הרבות ולא הפריע בעדי מקריאה ועיון. על כל פנים חייב הייתי לשמוח על מתנת־חירות זו של שמונה חדשים שניתנה לי: שוב לא היה לי ענין בבוברויסק. ואף על פי כן השרתה עלי היציאה מן העיר רוח דכאון, ושוב לא הייתי יכול להשיג בשום פנים, געגועים אלה, שתקפו אותי לבוברויסק עוד טרם יצאתי ממנה, מאין הם באים? אולם לא אל הקסרקטין נשפכו געגועי ולא אל העבודה בתנועת „חבת ציון" בבוברויסק כמהה נפשי, עם כל הידידות החשובה וההיכרות המעניינות שנפלו בחלקי בעיר בשל עבודה זו.

כאמור, שוב לא היה לי ענין בבוברויסק. אמנם מצאתי כבר מה שכל גבר מחפש אותו בחיים, ביודעים או בלא יודעים. מצוי בידינו פירוש מזרחי־יהודי לספור בראשית על אדם וחוה. נטל הקב"ה צלע מאדם ויצר ממנה את חוה. אולם רק לעתים רחוקות מוצא האדם את צלעו. על פי הרוב אין צלע זו שהוא מוצא אלא צלעו של אחר — כאן מקור יסורינו בעולם. נתערבו צלעותיהם של בני אדם ובנות חוה נתערבבו זו בזו. זוגות זוגות מתחברים ונצמדים, אבל לא הזוגות שהוכרז עליהם מלמעלה. ולפיכך, אומרת האגדה, קשה זווגם של הבריות כקריעת ים סוף. כשם שלא נקרע הים בדרך הטבע אלא נס גדול היה שם, אף אין הזווג עולה יפה אלא אם כן נס הוא מן השמים. והואיל ונסים אינם מתרחשים בכל יום, שוב קלושה היא התקוה לבן אדם, שיהא מוצא את בת חוה שלו, ולבת חוה שתמצא את בן אדם שלה.

שוב איני זכור, אם אגדה זו ידועה היתה לי כבר אותם ימים אם לא; אולם הרגשתי יפה בכל מהותי, שמצאתי את אבידתי, שחנה לוזינסקי היא האשה

אשר הועיד אותה לי אלהים. וסוד זה נגלה לי, לי בלבד, וסוד זה הרגשתי בכל נימי הלב והנפש. ואף חנה לוזינסקי שמרה וטפחה סוד זה בלבה, ולנו היה הסוד הזה, לנו ולא לאחרים. יום יום שונים היינו את רזנו זה לזה וחוזרים עליו בכל שעה שהיינו מזדמנים זה עם זה במקרה, וכל יום חדש היה, רענן היה עמנו כביום נצנוצו הראשון. וביתר תכיפות חוזרים היינו עליו ערב ערב עם טיול על פני שדות ירוקים ובין אילנות פורחים בדרכים, הרחק הרחק מתחומה של עיר. ויותר משסחו לנו דברינו ספרה לנו הרגשתנו, הרגשה בטוחה ומוצקה, שאכן נחש לבנו את האמת לאמתה. כלום לראיה יתירה היינו זקוקים מאור זה, אור ידידות, של הירח, של כוכבי אין מספר אשר בשמים, שאמרו לדבקנו טוב? החטה הבשלה בשדות נענעה לנו בראשה: הן, נאה זווגכם, יפה צמדכם. שנינו בני גיל אחד היינו, והרי כאילו מן השמים רמזו לנו על בריתנו. מן הרגע שבו נוצר אדם עד הרגע שנבראה חוה מצלעו של אדם הרי עבר רגע, רגע קל. לא היתה חנה בקיאה בכתבי הקודש כמוני ולשונה לא היתה לשון נמלצת, לשון רמיזות כלשוני. אולם דומה היה עלי: איני יכול לדבר על אהבתי בדרך ישרה בלי כסויה של המליצה. כל דמויות המקרא ומחזותיו וספוריו, שנחרתו בלבי בימי ילדותי, קמו ועלו לפני, ובשעה ששפתי נרטטו לאמירה מיד באו עלי פסוקי המקרא חבורות חבורות. גבורי המקרא וספוריו העלו בשר, מלאו דם חי. ודומה היה עלי: כל מה שלמדתי, כל מה שקלטתי, אינו שלי בלבד. לחנה הם, לזו שצפיתי לה עד היום, ונפשי לא ידעה, שאותה ורק אותה חפשתי. ברגעים שלבי היה מתמלא על כל גדותיו אושר אין קץ דומה היה לי, שכל חיי עד הרגע ההוא אך חלום בלבד היו. הנה רק הרגע יצאתי לאויר עולמו של הקב"ה, הרגע פקחתי את עיני ולראשונה ראיתי בזיו של עולם ובהדרו. ותכופות סבור הייתי, אני הוא אדם הראשון וחנה היא חוה. שנינו היינו בגן עדן ונפשי נכספה לכך, שחוה תקח מפרי עץ הדעת ותתן גם לי לאכלה. רק בדבר אחד רוצה הייתי שישתנה עלינו סדרה של האגדה, אגדת בראשית, שלא יבוא הנחש ביניינו. בקצור, עברה עלי אהבתי הראשונה ככתבה לכל פרטיה ודקדוקיה, ככתוב וכמושר בשיר השירים וכשנוי ומשולש בספרי הרומנים של הזמן החדש, שנסכו לתוך היין המשומר העתיק מים רבים...

אהבתנו היתה עלולה להתברך באושר ובאריכות ימים אלמלא נכנסו ובאו אל גן העדן של מטה שלנו חשבונות פעוטים וחולי יום יום של עולם ישן ומושחת ביסודו. חנה ואני — שני השותפים העקריים — מאושרים היינו.

ואף אחיה של חנה, ידיד נפש שלי, שמח בלבו על הקשר הזה שנקשרנו אנו ואחותו. אולם אמה של חנה, האלמנה לוזינסקי, התנגדה לאהבתנו מעיקרה ומראשיתה. כאם, וביחוד כאם אלמנה, נתנה את דעתה על הצד המעשי שבדבר, ושאפה לכך, שארוש בתה יהיה בעל מעמד נאה בחיים, שפרנסתו קבועה ובטוחה. אפשר וצדקה מתוך אספקלריה שלה. אני עדיין עלם הייתי, אמנם צעיר מבטיח הרבה לעתיד לבוא, וככל הנראה לא הייתי מכזיב תקוות אלה אלמלי צעדתי כבר צעדים ראשונים בדרך המעשית הנכוחה. אולם אם בעלת חוש מעשי אינה רשאית לחשב את חשבונותיה ב„אם", ואמה של חנה אשה מעשית היתה. גדולה מזו: אפילו ליאון, שחביבה היתה עליו המחשבה לראותני ארוש אחותו, אף הוא התחיל תוהה ומפקפק בדבר. הוא התחיל לנגוע בשיחותינו בנימים חדשות: בתכניותי, בתקוותי — דברים ממשיים, שלא הלמו להם כלל שירי שלמה בשיר השירים. כן, אף הוא, חובב ציון, שהאמין שעם שלם שנתפקחו חייו עלול ליצור לעצמו חיים חדשים אם רק יעמוד לו רצון חזק ומוצק, אף הוא היה כולו מעשי כשהדברים אמורים היו בפרט, ביחיד, כלומר, כשהדברים אמורים היו בי, בידידו הקרוב אליו ביותר. „ביחס אל הפרט — אמר וחזר ואמר — חייבים אנו לנער מעל עצמנו את כל עיטופי המליצה ולחזור אל הממשות הפשוטה".

מרותח ונפגע בלבי הייתי. פתאום עמדתי בפני עולם חדש על ספקותיו ופקפוקיו הפעוטים, שלא ידעתי עד כאן על קיומו כלל וכלל. עד כאן הייתי בן אבות ולא הייתי חסר כלום לצרכי. כשהיו מחשבותי מרחפות בעתיד שוב לא היו מתכוונות אלא כלפי ענינים נשגבים ונאצלים בלבד. האמן האמנתי שלא באו החיים אלא לחיותם בלבד, וכל השאלות המעשיות דרכן להתישב מאליהן. והנה שאלו אותי מדריכי גורלי בדברים פשוטים ומדויקים, היאך אני מתאר לעצמי את עתידי, היאך אני אומר לחיות ו... מאין?

כמובן, לא הייתי יכול להשיב על דבריהם תשובה נצחת אלא בשפה רפה בלבד. כשדן ליאון שוב פעם ארוכות וקצרות בענין זה, אמרתי לו:

„חרדה זו שאתה חרד למה היא? הרי אני עומד לפניך חי ומלא שאיפה. איני חסר דבר, ומוכשר אני. כל מה שארויח בחיים לחנה יהיה — ואף אם אהיה נידון לרעב!"

תשובה זו היתה תשובת ילד, דברי אדם חסר ישע. שוב לא החמיץ ליאון הזדמנות זו ללעוג לתשובתי: „אכן נאה תשובתך וברוך רצונך — אמר ליאון — לרעוב בעד חנה. אולם יודעני, שחנה נחנה בלב טוב, ושוב איני סבור שתהיה

מאושרת בראותה את בעלה רעב. ובכן, שמע לדברי ידידך הטוב: ראה והביטה, שיספיק לא רק בשביל חנה אלא גם בשבילך".

דברים אלה אמורים היו מתוך הנחה, שאעמוד בשאיפתי לצאת לחוץ־לארץ ללמוד שם באוניברסיטה, ובאמת לא פרשתי עדיין מרעיון זה. אם כן הרי צפויה היתה לנו, לי ולחנה, זמן המתנה של חמש שנים עד שאסיים את למודי, ורק כעבור זמן זה נתחיל לחשוב בענינים המעשיים הנוגעים לבריתנו. מהרה הבנתי, שלא אם חנה ולא אחיה יסכימו לכך. שקלתי והפכתי בלבי בענין, אי הדרך הישרה להשגת מטרתי, ופתאום נדמתה עלי דרך חיים זו, שהציע וחזר והציע אבי לפני כדרך הצלה מן המצר שהייתי נתון בו. מרצוני הטוב החלטתי בלבי להיות סוחר. הדרך שבחרתי לא היתה דרכי אני. חוש החיים שבי התנגד לה בתכלית. אולם דרך זו קצרה היתה והוליכה למטרות מעשיות.

רציתי להרוס את המחיצה שעמדה ביני ובין חנה, וכך הבאתי לה קרבן ראשון. מתוך אמונים לחוה אדם בוגד בעצמו. חלומי ללמוד באירופה כרוך היה בחלומותי על התנועה הלאומית הישראלית. שאפתי להשכלה שלמה ומלאה בכל עניני היהדות, כדי שאהיה מזוין כל צרכי להלחם מלחמת עמי, אם כסופר ואם כעסקן מדיני. עמדתי מיד על כך, שבתורת סוחר אין לי לצפות אף בחלום למלא ולקיים שאיפתי זו. אמנם יכולתי להשאר אף להבא „חובב ציון"; אפשר שהיה הדבר עולה בידי לכתוב מזמן לזמן גם מאמר לטובתה של התנועה. אולם ידעתי את עצמי יפה וידעתי, שאת רוב זמני ורוב כחותי יבלע המסחר. כל זה ראיתי מראש, ואף על פי כן לא זזתי מהחלטתי. מוכן הייתי להיות אחד המשכילים, להיות יהודי סוחר בעל השכלה, שחייו קדושים רק לעניניו האישיים, הפרטיים, ולא לשאר ענינים צבוריים, רוחניים, — טפוס אנושי זה, ששפכתי עליו תכופות תוכחה רבה וקשה בנאומי.

הורי, שנהיר היה להם דבר אהבתי, לא היו נוגעים בענין זה אלא מתוך רכות רבה, שעוררה בלבי רגשות תודה עמוקים להם. כשעמדתי והודעתי להם, שגמור עמי להיות סוחר, לא שאלו אפילו, מפני מה שניתי פתאום את דעתי. אבי הכניסני מיד אל בית עסקו. בביתנו לא הזכירו אף בדבור פה אחד על יחסי אל חנה לוזינסקי. בבית עסקו של אבא לא הייתי כפוף לשום שגרא והרגל נושנים של בית מסחר. רשאי הייתי להכיר על פי דרכי את צדדיו השונים של מסחר העצים. והואיל ואדון הייתי לזמני יכולתי גם לנסוע פעמים או שלוש פעמים בשבוע לבוברויסק, לראות את חנה. אולם שוב לא היינו מזדמנים בביתם.

היינו נפגשים אצל דודנת אחת שלה, אצל חנה רוזנבלום. חנה רוזנבלום היתה אחת הצעירות היהודיות היפות והמשכילות ביותר של בוברויסק. בקיאה היתה בספרות הרוסית, הן בישנה והן בחדשה, וחבתה נתונה היתה בגלוי אל המגמות הסוציאליסטיות בחיים החברתיים ברוסיה. אף היא חויה קשה כבר עברה עליה: אהבתה הראשונה נופצה אל סלע התנגדותם של הוריה. וכך הבינה לנפשי ולנפש בת דודתה הבנה מלאה, והיא עשתה כל מה שהיה בידה לחזק אותנו ולעודד את רוחנו. שמורה היתה ידידותי לחנה רוזנבלום עד יום מותה, שבא עליה כחתף זמן קצר אחרי המהפכה הרוסית השניה.

וכך עברו עלי ירחי הקיץ האחרונים, סתיו שנת 1887 וחורף שנת 88—1887. הסוחרים, שהייתי בא עמהם במגע־ומשא מתמיד, לא לקחו את לבי. הללו היו בינונים שבבינונים, אנשי חולין. השכלתם פחותה היתה וירודה, והרגשתי את עצמי זר בחברתם. ביחוד קשה היה עלי החורף, שכן באותם הימים נתחוור לי בהחלט, שלעולם לא אהיה סוחר עם הסוחרים, שאין בי כוח לעמוד זמן רב בהחלטתי. הרגשתי, שלא יהיה בידי להבליג על עצמי ולדכא זמן רב את שאיפתי החזקה ללמוד, את תשוקתי לקרוא ולכתוב. אולם לא נועזתי להודיע על כך בגלוי ובפירוש. לא יכולתי בשום אופן להגיד להורי, שכל השתדלותם וכל התאמצותי לבטלה יצאו. ומצד אחר חושש הייתי לחדש את תכניתי הישנה לצאת לחוץ לארץ להמשיך את למודי, שכן חרד הייתי שמא יקפח זה קפוח עולם את קשרי לחנה לוזינסקי. וכך הייתי מהלך בעולם ושקר צרור בלבי ולא גליתי את יסורי לא לאבותי ולא לחנה. ואף על פי שחנה הרגישה בשנוי שחל בי וידעה, שנתון אני במצוק ודאגה, אף על פי כן החזקתי בעקשנות בשקר ולא הרפיתי ממנו. למראית עין התקנתי את עצמי להכנס למעמד הסוחרים.

קרבן ראשון זה שהקרבתי על מזבח אהבתי קרבן כזב היה, ולא ידעתי, מה כופר אשלם בעדו. חנה אהבה אותי, אולם לא היה בה העוז לחזקני ולאמצני בהתנגדותי. כששאלתיה, אם נכונה היא בלבה להמתין לי מחמש עד שש שנים, השיבה לי תשובה הנשמעת להן וללאו כאחד. גדולה היתה עליה, גדולה מאוד השפעתה של אמה. בת נאמנה היתה כהיותה אהובה נאמנה, ולפי כל טיבה נוצרה יותר להיות מושפעת מאשר להשפיע, לסבול יותר מלפעול.

את ערבי החורף הארוכים בליתי בכתיבת מכתבים לחנה ובחבור שירים בשפת עבר. נוהג הייתי להיות המביא בעצמי את המכתבים לחנה ואת השירים, שרובם הקדשתי לחנה, הקראתי לפניה בתרגום רוסי. אולם לא די היה לי

בהשתפכות שירתי אני בלבד. חפשתי מפלט לרגשותי בשירי היינה, ואף הם בתרגום רוסי. סבור אני, שחרוזי היינה עשו עליה רושם חזק יותר מאשר חרוזי אני, אף על פי שהללו לא נכתבו בפירוש לה.

אותו חורף נזדמן לי תכופות לנסוע למינסק לרגל עסקי בית אבא. אולם במינסק עברו עלי הערבים באופן אחר ושונה לגמרי מאשר בליתי את ערבי בסביסלוביץ. שם לא כתבתי שירים, כנגד זה למדתי לשחק בקלפים. דרך אגב ירשם נא, שמשחק הקלפים השריש בקרב הצעירים האמידים ברוסיה והיה למגפה מכלה ומשחיתה. יושבים היו ומשחקים לילות שלמים משחקי כסף רתחנים. והמשחקים שקעו כל כך בזוהמא מוסרית, ששוב לא היו נרתעים גם מפני מעשי ערמה וגניבת הדעת, הקרובים למעשי פשע. על ידי עניני העסק נודעתי לחוג של צעירים בני אמידים, והתחלתי לבלות את ערבי ואת לילותי במשחק הקלפים. הרגשתי ששוקע אני יותר ויותר אל תוך תהום, הרגשתי את קרקע התהום מתחת לרגלי. לאחר כל ליל משחק נדרתי נדר להתגבר על חולשתי. הייתי משביע ומעלה לפני עיני את דמות אמי החסודה והיראה, את דמות אבי כבדת המחשבה והישרה ואת דמותה של חנה שלי, שאהבתיה ואף היא השיבה אהבה לי, אהבה טהורה בתום שבילדות. אולם אין אונים הייתי. ובערב הסמוך והנה הפר הפרתי את נדרי — ושוב קבלתי על עצמי בנדר ובשבועה לבלי לחזור ולשחק. רק כעבור שנים עמדתי על כך, כמה גדולה היתה הסכנה שרחפה על ראשי. ודאי היה עולה לי מה שעלה לצעירים רבים אין מספר, שנפשם נהרסה ונחרבה על יד שלחן המשחק בקלפים. אף היום איני יכול להבין כהלכה, מה היתה דרך הצלתי. אגדה מספרת על יוסף הצדיק, שבשעה שנתנסה בנסיון פוטיפרע נגלתה לפניו דמותו של יעקב אבינו וניצל מן החטא. החטא משך אותו לצד זה ודמותו של יעקב אבינו משכה אותו לצד זה, ופרצה מלחמה רבה ביניהם, וניצחה דמותו של יעקב. אפשר ואף אני נצלתי על ידי שנגלו לפני דמויותיהם של קדושי לבי.

ניטל ממני שווי המשקל הנפשי. מוט התמוטטה הארץ מתחת לרגלי ולא יכולתי למצוא את הדרך הנכונה. ועם שניטל שוויי המשקל ניטל גם כבודי מעיני. חלום ילדותי ושחרות חיי להביא ישע לעמי האומלל והנרדף כאילו נתעטף בערפל, כמעט לא יכלה נפשי לצוד אף חוט זהב אחד ממנו. רוח זו מחזקת ומעודדת, שליותה אותי באמונה מפרק ראשון של ספר בראשית עד משא אחרון הנביאים, פנתה הלכה מעלי לאט לאט, ואימה תקפה אותי בראותי את עצמי והנה הייתי אחד הצעירים האמידים של עיר מינסק, שלבם לא היה מעולם קן לרעיון יקר

ונאצל, שהחיים והעולם היו ביניהם שוק הומה של שעשועים ותאוות יצרים, שכל ימי חייהם הם אצים־רצים לצידם הנתעב אחרי תענוגות הבל ואחרי ספוק יצריהם המושחתים.

כאמור, נצלתי מן הרשת, אולם איני יודע, היאך אירע הדבר. כשהגיעה שעת המשבר ברור היה לי, שרק מעשי־גבורה מיוחדים במינם עשויים למנוע בעדי לשוב לסורי. וכן ברור היה לי, שכשלוני המוסרי, שעוד מעט ויהרס אותי כולי, בא לי על ידי דרך חיים טועה שאחזתי בה, ושוב לא היתה לאני האמתי שלי שליטה על עצמי. חייב הייתי לשוב לעצמותי, להקשיב שוב ללחש פנים של מצפוני ולהשליט שוב את האני שלי על עצמותי; חייב הייתי להתאים שוב את המעשה אל הרעיון, חייב הייתי להביא את חיי יום יום, חיי החולין, ואת חיי השאיפה, שאיפותי המוסריות והצבוריות, לידי הסכם ולידי מזיגה גמורה. ופתאום נתחוור לי, שאף תכנית ראשונה שלי, על היציאה לחוץ לארץ כדי להמשיך שם את למודי, לא היתה אלא פשרה בלבד: גדולה מזו, לא היה בי העוז לנער מעל עצמי את הרגלי חיי הישנים, לא היה בי הכוח למהפכה פנימית, נפשית, לא היה בי הכוח לגשם את האידיאל שלי בדרך הקצרה והישרה, שהלכו בה החלוצים הראשונים, למשל. בדרך זו לא הלכתי אלא מכרכר הייתי מסביב לאידיאל שלי, חפשתי תירוצים ואמתלאות, ולא נעניתי לה. ושוב אמרתי לנפשי: „אם חובב ציון באמת אתה, היה בכל לבך ובכל נפשך ובכל מעשיך, אל תתור אחרי תירוצים ואל תחפש אמתלאות. קום עלה לארץ והיה חלוץ. קבל על עצמך יסורים אלה, את מרירות החיים ההם ומצוקתם, קום טע, זרע, קצור! אל תשים תירוצים סתרה לך, ואל תאמר: רוצה אתה לבוא לישע עמך. אין עבודה מועילה לאומה מעבודת החלוץ".

ראיתי את הדרך המשתרעת לפני, את הדרך המוליכה לא"י. מתחילה לא גליתי את תכניתי זו אלא לחנה ולאחיה ליאון. כמובן, חנה קודמת לכל אדם. ואת ליאון עשיתי לאיש סודי, משום שקויתי למצוא בו משען מוסרי. כשסחתי לחנה על מחשבותי ותכניתי נראו על פניה אותות בהלה. וליאון אמנם תמך בידי — אבל לא בתור מי שעתיד להיות גיסו, בעל אחותו. הוא לא הביע רעיון זה בדברים, אולם דבר זה ברור היה מתוך כל מנהגו עמי. בתורת חבר לדעה נתחבבתי עליו מעכשיו יתר חבה, אבל כל זה יצא בהפסדה של החבה אלי בתורת מי שעתיד להיות גיסו. הוא יתגאה לראותני חלוץ עובד אדמת הקודש, ואף בטוח היה, שכחותי הגופניים וכשרונותי המוסריים יעמדו לי יפה בדרכי

החדשה אל מטרתנו. אולם הוא לא יכול בשום פנים לקשר את גורלי בגורל אחותו היתומה, שהוא, הבן הבכור, חייב היה על שקידתו ושמירתו.

קשה היה מעמדי בפני חנה. היא האמינה בתום רצוני ולבה רחש חבה מלאה לרעיונותי. אולם היא לא יכלה לתאר בדמיונה אותי כאכר, חורש את שדותיו, נוטע את גנו וחי חיי עובד אדמה, חיים פשוטים ודחוקים. מתחילה נסתה לקפחני בדברים. כשלא עלה בידה להתגבר עלי בדברי הוכחה עמדה והודיעה לי, שתכניתי עתידה להרוס את אושר חיי שנינו. לו היה הדבר תלוי בה בלבד היתה הולכת עמי אל אפסי ארץ, אולם כרוכה היא באמה ואין היא יכולה לעשות דבר נגד רצונה. ימים רבים נלחמה עלי ובימים האחרונים, כשהתחלתי מתקין את עצמי לעבודה בבית העסק, התחילה אף אמה מוותרת במקצת לטובתי. היא התגברה על צניעותה הטבועה בה וגילתה לי, שנתחבבתי עליה בעיקר על שום כשרון הנואם שבי, ובטוחה היא, שבפי וברוחי אביא תועלת מסורה יותר לעמי מאשר בפועל כפי... וכלום אפשר הדבר, שיהא אדם נושא נאומים, שעה שידיו עסוקה במחרשה ובמשדדה?! ואני השתדלתי עד כמה שכוחי מגיע להוכיח לה, שבאו ימים, שגדול בהם כח של כפים מכח של פה ולשון. ואם עלה בידי לשנות במקצת את דעתה הרי לא בכוח ידי וחריצותן אלא בכוח לשוני השנונה, וככל שגדל כוח ההוכחה של לשוני כך נתקפחה אמונתה בכוח כפי. חנה היתה בת ישראל, בת בתו של יעקב אבינו, ואהבה יותר את הקול קול יעקב מאשר את ידי עשו.

כשראיתי, כמה תש כחם של דברי אני, קראתי לי לעזרה את ספרי האהובים עלי. קראתי עם חנה בדברי הנביאים, ונימה אישית יתירה הוטלה בקריאתי עמה את שיר השירים ואת מגלת רות, שני ספרים קטנים אלה הספוגים אויר עולם של ארץ ישראל, ארץ האבות. וכן קראתי עמה את „אהבת ציון" של מאפו. אולם לא הועיל דבר. מגדלי הפלא שבניתי בערבים נהרסו לאור היום של שכלה הבריא של אמה. נמוג רוח הערב כהמס הטל בקרני השמש הקשות, היבשות של בוקר.

אולם אני עמדתי על דעתי, בהחלט ובתוקף. ולעיני נתגוללה תמונה בהירה וברורה: הנה חלוץ אני, יחיד בין רבים, בין חברים מרובים נלהבים, חורש אני את האדמה, הנני נוטע, הנני זורע, הדגן מבשיל את שבליו בקמה, הפירות מתמלאים עסיס על האילנות. הנני קוצר ומאסף את יבול השדה, אני בוצר את הענבים ומכניסם אל גתי. כעבור שנה או שנתים הריני חוזר לבוברויסק

ובידי לאמר לה לחנה: „אל תראיני שאני שחרחר, ששזפתני השמש... לכי, דודתי, נצא השדה, נלינה בכפרים, נשכימה לכרמים, נראה אם פרחה הגפן, פתח הסמדר, הנצו הרמונים...“ ואז תבין חנה ללבי וחיים חדשים יתגוללו לפנינו. העיקר הוא, שחנה לא תרפינה ידיה, חייבת היא להתאזר עוז ולהמתין לי.

גוללתי לפני הורי את תכניתי ואף הפעם נתקבלו עליהם דברי מתוך רכות מופלאה. הם בקשו מאתי רק לשקול יפה את הדבר, להפוך ולחזור ולהפוך בדבר עד שאוציא את רצוני לפועל. אמי נטתה בעמקי לבה לשאיפתי ולרצוני. כלום לא היו חלומותיה העמוקים ביותר ותפלותיה הרותחות ביותר קדושים לתקוות הגאולה ולחזון הגאולה? היאך ימלאנה לבה לעמוד ולהתנגד לבנה, המתכונן לעלות לארץ ולחונן עפרה? היא חלמה על גדודים גדודים של צעירי ישראל, גדודים לאין מספר, שיקומו פתאום אחוזי רצון ושאיפה סוערים, ויעלו לארץ ישראל ולירושלים עיר הקודש, מקום שכינת אל מקבלת תפלותיהם של בני ישראל, כשהם מתכוונים בתפלתם כלפי מזרח. לא עברו ימים מועטים ופשטה השמועה בסביס־לוביץ ובבוברויסק, שמתכונן אני לצאת לארץ ישראל. ומיד נקנתה לי עמדה חדשה, עמדת כבוד בקרב ידידי וחברי. שוב מצאתי את הדרך אל עצמותי ושוב צעדו רגלי בדרך הישרה.

במינסק, שבקרתי אותה תכופות כבשנים האחרונות, הכרתי את נחמן סירקין, שהיה כמעט בן גילי. הוא היה חתן לאחת מבנות משפחתנו: אחי הבכור מאיר נשא לו לאשה את אחת הדודנות של נ. סירקין. הוריו של סירקין ישבו במינסק. ועל נחמן כבר עברו שנים רבות ענין והרפתקאות. ראשית, גורש מן הגמנסיון במוהליב, ולא בשל כשרונותיו הגרועים, חס וחלילה, אלא בשל התנהגותו הפרועה כלפי מנהל הגימנסיון. וההתנגשות בינו המנהל לא בעניניו האישיים והפרטיים. המנהל הפליט מפיו דבור מעליב כנגד מוצאו היהודי של סירקין, ותשובתו של סירקין היתה מלאת גאון ומרי. שנית, סירקין בילה זמן מה בחברת משחקים יהודיים בלונדון, ולא עוד אלא שחבר בשבילה גם כמה מחזות בשביל התיאטרון היהודי. איני יודע, מה גדולה היתה הצלחתו של סירקין במחזותיו, אולם עובדה זו בלבד, — מחבר מחזות תיאטרוניים — הספיקה לעטות מעטה אור את ראשו של הצעיר, שראה בשבילי העולם הגדול.

עוד תזדמן לי השעה לעמוד ביתר פרטות על נחמן סירקין, שמילא תפקיד חשוב בתולדות התנועה הלאומית בישראל. אין ברצוני כאן אלא להעיר, שעוד בימים ההם, בשנת 1888, שקד על מזיגת שני האידיאלים של הלאומיות היהודית

ושל הסוציאליסמוס,לכלל שאיפה לאומית אנושית אחת. אותה שעה שהכרתיו בראשונה היה סירקין סח בהתלהבות רבה הן בתורת יהודי לאומי והן בתורת סוציאליסטן. עוד באותן השנים השתדל לעשות נפשות לרעיון, שלימים היה נשמתה הפילוסופית של מפלגתו: אין הלאומיות בבחינת תוספת בלבד לסוציאליסמוס אלא הסוציאליסמוס גורר אחריו תוך הכרח הגיוני את הלאומיות, ואף הלאומיות היהודית האמיתית הטהורה, שהטיפו לה נביאי ישראל, על כרחה מביאה לידי סוציאליסמוס.

לימים, כשישבנו שנינו על ספסל האוניברסיטה בברלין, דרים היינו, אני וסירקין, בחדר אחד. בכשרונותיו לא עלה על מדת הבינונים אלא במעט. אולם שקדן ומתמיד גדול היה. צרכיו היו מועטים וצנועים, ואפשר לאמור עליו, שהוא מסתפק במועט שבמועט מצרכי האדם התרבותי בימינו. בבחינה זו אפשר להמשיל עליו את הדברים שאמרו על חנינא, אף הוא, סירקין, די היה לו בקב חרובים מערב שבת לערב שבת. כנגד זה לא מצאתי יהודים מרובים, שיהיו „בעלי תאוה" לאומיים כמוהו, שיהיו מתופשי המרובה בלאומיות ישראל ובתנועת התחיה העברית כמוהו. הוא, שבחייו הפרטיים היה מן המסתפקים במועט הגדולים שבדור, היה משואפי הגדולות והעצומות בחיי ישראל.

אותם הימים נתודעתי במינסק לעוד איש, לאחד מן הכוכבים העולים על שמי התנועה הלאומית בישראל, למנחם מנדל אוסישקין, שאף עכשיו, לאחר עבודה של כמעט יובל שנים, הוא עדיין אחד ממנהיגיו החשובים של ישראל ומבעלי השפעה הגדולים ביותר. אף עליו אעמוד במיוחד ובפרטות בזכרונותי הבאים, שכן שותפים היינו וחברים בעבודה הציונית במשך עשרות בשנים. אין ברצוני כאן אלא לתת ציור־דמות חטוף של האיש הזה. בנגוד לסירקין הרי אוסישקין לא „שבר" מעולם את ראשו בשאלת המזיגה של השאיפות המתנגדות, שכן מעולם לא הוציאו לפי הרגשתו — שאיפות אנושיות זו את זו. אמונתו בישרת השקפותיו לא נתערערה מעולם אף ערעור קל על ידי ספק בן ספק, ויסורי סתירה שבין הלאומיות היהודית ובין אידיאל אנושי אחר זרים היו לנפשו. כתלמיד בית הספר הריאלי במוסקבה, שגמר אותו בסוף שנות השבעים, בחר לו ידידים רק מקרב הרוסים, שכן כל התלמידים היהודים מתבוללים היו ובני מתבוללים. אף בשנות עלומיו העדיף את מי שאינו יהודי על יהודי למחצה. שונא הוא כל ימיו „מטולא", שכן אף הוא היה אדם אחיד, שלם. לימים

נתגלתה שלמות זו מיוחדת במינה במלחמתו בלשון היהודית המדוברת. הוא שהביע את השקפתו בענין זה בסיסמא הידועה: עברית או רוסית.

אוסישקין היה בן יחיד להוריו ואף בתנועה הלאומית נוהג היה כל ימיו מנהג בן יחיד מפונק. הוטל עליו לעמוד בשורה השניה והיה מתאמץ — והדבר היה עולה בידו — לגלגל שורה שניה בשורה ראשונה. אולם הוא שמש את התנועה הלאומית עוד מתחילתה באומן אבירים. מעולם לא הטיל אדם אף אבקה קלה של חשד על מסירותו הנאמנה של אוסישקין לאידיאלים של התנועה הלאומית. אוסישקין היה אחד ממיסדי אגודת „בני ציון" במוסקבה, שהיתה ימים רבים מרכז לתלמידי בתי הספר העליונים שנתפסו לתנועה הלאומית ולציונות. בין מיסדי האגודה וראשוניה היו גם יעקב מזא"ה ויחיאל טשלנוב. יחיאל טשלנוב היה במשך שתי השנים האחרונות שקדמו למלחמה העולמית ובימי המלחמה סגן נשיאה של ההסתדרות הציונית העולמית. אוסישקין עשה עלי רושם כביר עוד בשעת פגישתי הראשונה עמו. מן הרגע הראשון הרגשתי, שלא אדם בינוני, שכיח עומד לפני. כל דמותו עשתה רושם רב: מבנהו החסון, קוי פניו הנאים, וכולו אומר רצון לצוות ולפקד: משהו נפוליוני, משהו מהתכוונות כלפי מטרה מסוימת, משהו מעקשנות רצונית הורגש בו עד מראשית פעולתו וגילויו. מבטו ישר וחזק. כזה היה הצעיר, שבמשך עשרות בשנים הלכה דרכי בקו מקביל לדרכו, ותכופות יותר בקו של זוית מחודדת, ושנינו עובדים במערכה אחת.

פרק ארבעה עשר

בדרך לארץ ישראל

ההכנות לנסיעתי לארץ ישראל נמשכו שני חדשים. שבועות מרובים עברו עד שקבלתי תעודת־מסע לחוץ לארץ. אחרי כן באו בקורי הפרידה אצל קרובינו המרובים בבוברויסק ובמינסק ומשתי־הפרידה שערכו לכבודי קבוצות „חובבי־ציון" באותן ערים. כנהוג במקרים כאלה רבו בנשפים הנאומים ודברי המליצה שנאמרו לכבודי, לכבוד גבור היום, שהיה למשל ולמופת כביכול לכל צעירי ישראל, ומורת רוחי גברה כפלים מאשדות שבח וקלוס שנשפכו עלי אותו ערב, שכן ידע יפה הלב, שאלמלי לא קפצה עלי בינתיים אהבתי האומללה ודאי שהייתי מחזיק בתכניתי הראשונה ולא הייתי נוטל תעודת־מסע ליפו אלא לברלין. אולם גזירה נגזרה עלי לכבוש את רעיונותי בלבי ולתת להם לשבחי חברי, שישפכו על ראשי, כאלו יציאתי לארץ ישראל נבעה מתוך הרגשות ציוניות בלבד, שאין בהן משום תערובת כל שהיא של סבוכים אישיים ופרטיים.

לא אבי ולא אחי הבכור מאיר שרויים היו אותה שעה בבית, שניהם עשו זמן רב ביקטרינסלב לרגל עסקי הבית. פרידתי מאמי ומשאר הקרובים עברה כרגיל וכמקובל. אמי בקשה מאתי לכתוב לה לעתים קרובות ולהודיע על חיי ארץ ישראל בפרטות רבה. עמדה וברכה אותי ברכת אם יהודית, שארץ ישראל יקרה עליה מכל יקר וקדושה מכל קדושה שבעולם.

פרידתי מבוברויסק היתה מרה ועכורה יותר. לחש לי הלב, שסכנה רבה צרורה ביציאתי זו, לעזוב את חנה לוזינסקי לנפשה. אולם נבעלו לפני כל הדרכים ולא נשתיירה אלא זו האחת: קדימה, ביחוד אחרי שנאמרו ונאמו כל נאומי השבח והתהלה לכבודי. מבוברויסק נסעתי ברכבת מסלת הברזל עד הומל ומשם ירדתי אל האניה המפליגה לקיוב. החלק השני של מסעי, מתחלה על גלי הסוג' ולבסוף על זרמי הסבא דניפר, עבר עלי מתוך שמחת נפש רבה. כאן נתחוור לי, מפני מה שפך גוגול את מיטב שירתו על הדניפר ומפני מה מילא נהר זה תפקיד כל כך רב בשירי־הגבורה הקדומים של רוסיה, ומפני מה נקרא נהר זה „ירדנה של רוסיה". בזרמיו של נהר זה הוטבלו הרוסים הראשונים טבילת דתם, בשעה שסרו הרוסים

מאחרי אליליהם הקדומים ודבקו באלהי הנצרות. רחבים ואטים הם מימי הדניפר, והשמים הכחולים וחופי החול המאירים מעניקים להם רבוא רבבות של גוונים ובני גוונים. כל מי שהפליג במי הדניפר לבו נפתח להבין, מפני מה חבבוהו והעריצוהו שבטים רבים ושונים.

שני שבועות נתעכבתי בקיוב. העיר עצמה שפכה עלי קסמים רבים ועצומים. אף היום, אחרי שהכרתי את מוסקבה, פטרבורג, וורשה ואודיסה, יהמה בי הלב לזכרה של קיוב העיר, היפה בערי רוסיה. לא נאה בלבד היא קיוב, אלא גם רבת חן ואצילות. קיוב שוכנת על הדניפר, והוא שטבע בה חותם של הדר, ואלמלי ניתנה הרשות הייתי אומר: משהו מקדושת ירושלים חופף עליה. מעולם לא הלך הלב שבי אחרי ערים עשירות ונהדרות. המושך את לבי ביותר בערים — אפין של אלה, ואין אופי נקנה לעיר אלא על ידי מסורת תרבות. בא אני לעיר — מטה אני את אזני לשמוע: לא קול שואן, מתפאר ומתיהר, אלא קול חרישי, שקט, לחש להם כמעט לא נשמע — רז עמוק, משול לאגדת עם קדושה, קרובה, קרובה, שסחה אם לילדה. רק בה בקיוב נגלה לי בפעם הראשונה, שנפש להן לערים, עיר עיר ונפשה. אפשר והרגשתי זו הושפעה השפעה רבה על ידי הספרים המרובים על קיוב שקראתי בהם, טרם ראיתיה בעיני. ידעתי, שקיוב נוסדה על ידי הכוזרים, על ידי עם, שקבל על עצמו דת ישראל, עם שנגלה פתאום על שמי התולדה וכגילויו כך כבויו. ידעתי, שקיוב היתה מקום תורה לישראל במאה השש עשרה, ועליה המשילו את הכתוב: „כי מקיוב תצא תורה". ושוב ידעתי: קיוב העיר רותה דמי ישראל מימיה הקדומים עד ימינו אלה, מימי מלכי קיוב הראשונים עד חמלניצקי ימ"ש ומחמלניצקי עד הפרעות האחרונות בימינו. וגם זאת ידעתי: אין לי רשות לדור בה, בעיר זו הקדושה לכנסיה האורתודוכסית, שבכל לילה ולילה עורכים בה ציד על יהודים שבאו לשם בלי רשות, לסחור בה ולהרויח את פרנסת יומם. אולם עלה בידי להמלט מידי הבלשים והצידים, ובמשך שני שבועות עשיתי בה.

ברם לא יפיה של העיר ריתק אותי לשבועיים ימים. במשך ימי נסיעתי בדניפר, מהומל עד קיוב, הטיל עלי הנהר השקט והשלו מכבדו, מהרהוריו הכבדים. שוב התחלתי מהפך בתכניתי בעינים פקוחות ובודק אותה בדיקה מעולה ונודע לי, שרמאות עצמית היתה כאן, כלומר, שכחשתי את אמתי ללבי. השאלה, מה אעשה עם בואי לארץ ישראל, עמדה עכשיו לפני גלויה וברורה באכזריותה. ידעתי על הנסיונות המרובים והקשים, שנתנסו בהם העולים הראשונים, חלוצי

חבת־ציון: היעמוד בי רוחי לשאת ולסבול? ופתאום נשתוממתי, שעד כאן לא עלה על דעת איש מחברי לשאלני על כך, על מטרת נסיעתי. אפשר ואמונם רב היה בכוח רצוני ובריאות גופי. אולם אני לא הפרזתי על כחותי ועל יכלתי, וכאן נתגנב ובא ספק ראשון ללבי. ידעתי, שדרך זו שצעדתי בה היא הדרך הנכונה, אולם ידעתי גם ידעתי, שהדרך הנכונה לא תמיד היא הדרך האפשרית. נצנץ בי הרעיון, לרכוש לעצמי סוכנות א"י של אחד מבתי העסק הגדולים ברוסיה, כדי לפתור לכל הפחות במקצת את שאלת פרנסתי בארץ. משנצנץ בי רעיון זה החלטתי בנפשי לפנות בענין אל בית־העסק של ברודסקי. בית ברודסקי, אחד הבתים היהודיים העשירים ביותר ברוסיה, עסק בסוכר ובקמח, ואני — אך ידיעה מועטה ידעתי על דברי מסחר אלה. אולם כלום יש צורך רב לחלוץ לדעת?!

לא היה הדבר קל ביותר לבוא לבית ברודסקי ולעמוד לפני ראש הבית. לפיכך פניתי תחילה אל הפרופ' מנדלשטם, אל רופא העינים המפורסם. בעצם לא היה מנדלשטם פרופיסור כלל. במשך שנים רבות היה דוצנט באוניברסיטה בקיוב. כמה וכמה פעמים בחרה בו הפקולטה המדיצינית לפרופיסור ולמנהל המחלקה לרפואת העין, למשרה שבאמת עמד בראשה מנדלשטם במשך שנים מספר בתורת ממלא מקום המנהל שחלה, אולם הסינאט של האוניברסיטה סרב לאשר דבר בחירה זו, משום שמנדלשטם יהודי היה ויהודי גאה, שדחה מעל פניו בשאט נפש כל פתוי וכל נסוי של המרה. עמדו בני ישראל והכתירו אותו בשכר זה בתואר פרופיסור. מנדלשטם היה מפורסם כאחד הגדולים ובני סמך במקצוע הרפואה ברוסיה. מלבד זה היה בעל השכלה כללית רבה וידוע היה כאוהב ישראל ועניניו. מנדלשטם קיבל את פני בסבר פנים יפות, שמע לתכניתי ועודד את רוחי. הוא אמר לי, ששמח הוא מאוד על כל יהודי העוזב את רוסיה, שכן דעתו והשקפתו על עתידותיהם של יהודי רוסיה עכורות הן מאוד. כל יהודי שיש בידו להציל את נפשו יצא מעמק הבכא, כל עוד לא נגעלה הדרך.

מנדלשטם נתן לידי מכתב המלצה לבית ברודסקי. האיש השני, שבקרתיו בקיוב שאף הוא סייע בידי להכנס לבית ברודסקי, היה המשורר העברי יהודה ליב לוין (יהל"ל) — שהיה בימיו מקובל כמשורר העברי החשוב ביותר בימיו אחרי י.ל.ג. יהל"ל היה המשורר העברי הראשון שראיתיו פנים אל פנים, ומודני שאכזבה נחלתי עם פגישה ראשונה זו. הרי אף עצמי ראיתי מעין משורר, וכבר יצרתי לעצמי דמות מבהיקה של משורר עברי. והנה לפני עוזר בבית מסחר, טפוסי ומובהק, ובכל תארו לא היה אף רמז בן רמז למשורר אמתי, כפי

שתארתיו בחזיוני, אף רמז לאיש המעלה. אף לא היה יהל״ל אדיב ביותר אלי; הוא קבל אותי ביבשות רבה וברשמיות יתירה. ואני הרי הייתי מעריץ גדול לבת שירתו, ולימים נצטערתי צער רב על שנודעתי אליו פנים אל פנים. יהל״ל היה עוזר בבית העסק של ברודסקי והוא אמר לי מראש, שאין לי לקוות אף תקוה כל שהיא בבית הזה. אולם הוא הרשה לי לבקרהו בלשכת בית־העסק, והוא אמר לסדר את הענין כך, שאחד מן האחים ברודסקי יקבלני בעניני. בלשכה הציגני לפני אחד מחבריו, אליעזר שולמן, אף הוא סופר עברי ומוקירה של ספרות ישראל.

שולמן הכניסני לחדר האורחים של ראש בית העסק והציג אותי לפני השוע הגדול והתקיף ברודסקי בכבודו ובעצמו. לא הספקתי להוציא מפי אף מלים מועטות, ועיני ברודסקי נתרחבו וננעצו בי, כאילו עמדה לפניו חיה מופלאה מיערות בראשית. הנה עומד לפניו צעיר יהודי, יודע שפת עבר ובעל השכלה תיכונית, בריא ובעל שכל — ופשפש ומצא דוקא לטוב לפניו לצאת לארץ ישראל! הוא שאל אותי לאבותי, לטעמים שהניעוני לצאת לארץ. שאלה זו פתחה לפני פתח הזדמנות לשאת לפניו נאום תעמולה נלהב וארוך. אותו רגע שכחתי לגמרי, שבאתי אל האיש הזה בענין מעשי־מסחרי, וכל הרהור על קמח ועל סוכר נעקר לגמרי מראשי. במקום לדבר על עניני אני התחלתי מדבר לפניו על גאולת ישראל ועל מדינת היהודים וכל כך נתלהבתי בדבורי, כאילו נמצאתי באולם גדול מלא שומעים מפה לפה. ברודסקי לא הפסיקני בדבורי. כל הזמן הביט עלי בהשתוממות, הוא עלי בהשתוממות ואני מציץ בו בפליאה, ומבטינו מבטי יוצאים לדו־קרב. ידעתי, שאין ברודסקי נוטה חבה לחבת־ציון, שהוא חבר לאותה קבוצה קטנה של שועי ישראל ברוסיה, שהיו כורעים ומתפתלים לפני שלטונות רוסיה, מקיימים מצות פטריוטיות יתירה בתקותם לשפר על ידי כך את מצבם של יהודי רוסיה. והוא הוא שהמריצני אותה שעה להיות מליצה של הלאומיות הישראלית לפניו.

אין אני רשאי להעלים על כך, שאותו רגע הרגשתי הרגשת נקם. ימים רבים חולם הייתי על כך, להטיח בפני אחד השועים האלה את דעתי עליהם ועל דרכיהם. והואיל ולא הייתי חייב לדעת, שברודסקי נמנה על קבוצת פוליקוב, גינצבורג ושאר שועי ישראל, המחמירים במצות הפטריוטיות של רוסיה הרשמית יותר מבני רוסיה האמיתיים, עמדתי ושפכתי בפניו קיתון של תוכחות והתרסות על ראשי הכנופיה הזאת, הוכחתי אותם בדברים נמרצים וחריפים על מנהגם שהם נוהגים בתנועת חבת ציון והגעתי ער לידי כך, שכניתים בשם בוגדים. נאום התעמולה

שנשאתי בלשכתו לא היה בו כדי לסייע בידי להשיג את מטרתי — לקבל סוכנות לארץ ישראל מבית העסק שלו. כשסיימתי את דברי על הלאומיות ועל שאלת היהודים שבתי אל תחילתי, אל שאלת הסוכנות לקמח ולסוכר. ברודדסקי השיב בקול יבש, שכבר יש לו סוכן בארץ ישראל לבית־עסקו.

מקיוב נסעתי ליקטרינוסלב, מקום עשיתי ימים אחדים אצל אחי מאיר. אבי היה אותם ימים בחרסון. הוא היה נתון במצוק מסחרי קשה. הוא קנה מאת אציל פולני ופרוזר שמו, שהיה שקוע עד לצוארו ולמעלה מזה בחובות, יער גדול, גדול מכפי שהיה יכול לקנות אותו בבת אחת. והיער היה כבר ממושכן על ידי בעליו, אולם לאבי נודע הדבר רק אחר הקניה. בשל העסק הזה נפל אבי בפעם הראשונה בימי חייו בידי מלוים־ברבית קשים, והוא לא ידע כיצד להתיר את עצמו מן הסבך. כמוצא יחיד נדמתה עליו הארכת זמן פרעונם של השטרות. אי־אפשר היה לאמר, שאבי עמד בפני שמיטת כספים, שכן רבו האקטיבים של אבי על חובותיו, אלא שזקוק היה לזמן כדי למכור את רכושו ולקבל כסף במזומנים. ואבי סבל יסורים. קשה היה על אבי, קשה מאוד לשאת פרוטה של אחרים בכיסו. והואיל והאמין בשכלו הישר היה שואל תכופות עצה מפי, וכך לא זזה ידי מידו בעסקיו. ביקטרינסלב קבלתי ממנו מכתב ובו הוא תאר לפני את מצבו: יכול הוא להאריך את זמן פרעונם של חלק משטרותיו בקלות; אולם מכיון שלא יהיה לו הון מזומן רב לא יהיה בידו להמשיך את עסקיו וסוף סוף לא יהיה בידו לפרוע את שטרותיו כעבור זמן הארכתם. יש בידו להשיג בקושי רב הארכת זמן פרעונם של כל שטרותיו; אם יעלה הדבר בידו שוב בטוח הוא, שבמשך שתי שנים יוכל לשלם את חובותיו עם רבית דרבית. מעולם לא הרהרתי אף הרהור קל של ספק ביושר לבו של אבי. הוא לא חשב על זה בלבד, היאך להקל על עצמו; רצונו היחידי היה, לבלי להיות חייב אף פרוטה לאדם. החלטתי בנפשי לעוץ לו, שילך בדרך השניה, ואת תשובתי הלבשתי בשורה אחת, ובפתגם אחד מן המדרש, שדרש „בת מאה כבת עשרים ליופי, בת עשרים כבת שלש לחטא". רק פסוק זה בלבד כתבתי לו, ופירושו בכאן, בשאילת עצה מפי בענין מצבו: „אם מוכרח אתה להאריך את השטרות של עשרים אלף הרי הם כשלשת אלפים לנאמנותך ולישרך, ומאה אלפים נאים כעשרים אלף. לימים, כשפרע אבי את חובותיו ושוב עמד בית־עסקו איתן, היה אומר, שמעולם לא קבל מכתב מסחרי קצר ורב תוכן כמכתבי. אולם שבח זה לא לי נאמר אלא לחז"ל, שטבעו מטבעות חזקות והגיוניות רבות כמותה של זו.

לחנה לוזינסקי כתבתי כמעט יום יום. אולם ביקטרינוסלב התחלתי מרגיש, שמכתביה נעשים כבושים יותר ויותר, והרגשתי, שבבוברויסק נשתנה דבר־מה שלא לטובתי. ניטלה המנוחה מלבי, וודאי שהייתי חש לבוא לבוברויסק להודע על סיבת השינוי, אלמלא היה קשה עלי להראות בעיני הצבור בבוברויסק לאחר משתי־הפרידה השואנים שערכו לכבודי. נתתי את לבי לאפשרות אחרת. אותה שעה עשה ליאון לוזינסקי בקחובקה, זה מרכזו של מסחר התבואה בפלך חרסון. לוזינסקי היה פקיד בבית־העסק של דרייפוס, שנתרכז בידיו כמעט כל ממכר התבואה לחוץ לארץ שבאוקריינה. במקום לצאת לבוברויסק יצאתי לקחובקה. ליאון קבל את פני בסבר נאה של חברות כרגיל וכמקובל ובימיה הראשונים של פגישתנו לא יכולתי להבחין שום שינוי במנהגו עמי. הוא הציג אותי לפני ידידיו החדשים וסח לי הרבה מעשיות נוראות על חיי הסוחרים בקחובקה ועוזריהם וסוכניהם, שעיקר שעשועיהם בשעות הפנאי — המשחק בקלפים. דרך אגב, בקחובקה ראיתי בפעם הראשונה ירידתה של השבת. כמעט כל חנויות ישראל בקחובקה ובתי־העסק פתוחים היו ביום השבת. אמנם ידעתי על מציאותן של חנויות פתוחות בשבת במינסק ויותר מכן ביקטרינוסלב, אולם לא ראיתי עד כאן שיעשו את יום השבת כולו חול כמו שראיתי בקחובקה. והמופלא בדבר לגבי — ששוב לא היה חידוש בדבר, שהכל ראו בכך, בחילול השבת, דבר המובן מאליו. בני אדם קונים, מוכרים, עוסקים במשא ומתן, כאילו לא נתקיימה מעולם מסורת קדושה בת כמה וכמה דורות על שמירת השבת וקדושתה. איני יודע, מה רוח שליטה היתה בפנים בתי ישראל שבעיירה, אפשר ורוח החג היתה שרויה עליהם, אולם פני הרחובות היו פני חולין לכל דבר.

בעזרתו של ליאון לוזינסקי נודעתי בקחובקה לאלחנן ליב לוינסקי, זה שהיה לימים חברי בעבודתנו המשותפת בירחון „השלח" בעריכתו של אחד־העם. אותם ימים לא היה עדיין לוינסקי מפורסם ברבים. הוא ענין אותי מבחינה אחרת: הוא היה אחד מבני ביל"ו, יצא לארץ־ישראל וחזר. סחתי לו על תכניותי, שעדיין לא ויתרתי עליהן כלל וכלל. לוינסקי העמיד אותי על טיבם של המכשולים והקשיים הנוראים העומדים לפני בארץ על כל צעד ושעל. לדעתו, רק גופות ברזל ונפשות פלדה יש בכוחם לעמוד בנסיונות הקשים ההם. הוא לא ניסה, חס וחלילה, להניאני מרצוני לצאת לארץ־ישראל. אולם הוא ראה חובה לפניו לספר לי את האמת הערומה ללא כחל וללא שרק. בגלות — אמר לי לוינסקי, — יכולים אנו להיות יהודים למחצה, ורובנו הלואי ויהיו יהודים לשליש ולרביע. כל היוצא

לארץ־ישראל ועושה שם, יהודי גמור הוא, היוצא לשם מחזיר את החלקים הלקויים שבנו לטיבם היהודי הראשון. נכרי שבא להתגייר אומרים לו — לפי דברי התלמוד — ראה כמה קשה יהדות זו. כמה איסורים היא אוסרת, כמה חומרות היא מחמירה, כמה מצוות היא מטילה, כמה גדולים יסורי עם ישראל, היאך הוא שפל ונבזה בעיני הגויים. ורק משעמד בנסיון זה מכניסים אותו תחת כנפי השכינה, מגיירים אותו. זו דרכו של לוינסקי לגלות את האמת דרך חריפה היתה, פקחית ועם זה ידידותית. הרגשתי: לפני עומד אוהב ישראל מובהק; אולם אהבתו לעמו לא הוציאה את אהבתו לכל פרט ופרט מישראל.

במשך הימים האחרונים לישיבתי בקחובקה הרגשתי והכרתי, שדעתו של לוזינסקי עכורה עליו מאוד. יכולני לסבור, שדאגות עסקו מטרידות אותו ביותר, אלמלא ידידות זו מוגברת ומופרזת שהוכיח לי בימים האחרונים. בגלוי הרגשותיו אלי היתה הפרזה זו שנוהגים בידיד, בשעה שעשו כנגדו דבר איבה או אומרים לעשות. אולם חשדי זה היה לו על מה לסמוך. כשבאתי עליו בדברים והפצרתי שיגלה לי את סיבת מבוכתו וחוסר־המנוחה שבנפשו עמד והגיש לי טיליגרמה שקבל מביתו. אחותו חנה נתארשה...

איני יכול לאמר, שידיעה זו פגעה בי כרעם ביום בהיר, שכן שמי לא היו בהירים כלל וזה כבר מכוסים היו עננים קודרים ומאימים. אולם ידיעה זו הממתני. מלים נעתקו מפי. רציתי לאמר דבר־מה, אולם לשוני לא נשמעה לי, ועברו שעות עד שחזר לי כוח הדבור. אף דבור אחד של התנגדות למעשה זה לא נפלט מפי. שעה זו אמצתי את כל כחותי לבלי לחשוף ברגעים קשים אלה את פצעי לבי. לפני עמד אדם, ידידי, חברי לשאיפה ואחי הצעירה, שנפשי אהבה אותה, וההרגשה הראשונה, שהטילה גלים בלבי — הרגשת נקמה ארסית. הרגשה זו היא גם ציותה עלי דרך נוהג: רציתי להוכיח לו, שדי חזק אני לעמוד במכה זו שהוכיתי.

עמדתי וגלגלתי את המצוקה בצדקה והתחלתי מדבר בהתלהבות יתירה על תכניותי לנסיעה לארץ־ישראל: מכיון שכך הרי אוכל להתמסר כולי לשאיפותי ושוב לא יפגעו בי שאיפותי האישיות ולא יטו אותי מן הדרך האמתית, מן הדרך היחידה, להקדיש את כל כחותי לתעודה הנעלה. ידידי נדמה אותה שעה כולו אחוז התפעלות מהתנהגותי. הוא לא הרגיש, שעוז זה שלי מופרז הוא, צבוע הוא. במקום לעזוב אותי לנפשי הסוערה הוא התחיל לעודד ולחזק את רוחי ולסעדני בהחלטתי. ודבריו היו כמלח על פצעי השותתים דם. גבורתי נשתה, עוז התנהגותי גז חלף ויחידי נשארתי עם יסורי לבי העמוקים, יסורי אהבה נכזבה. לילותי היו מקור

יסורים לי. כרובם של בני אדם עברו עלי כמה לילות נדודים ועמל נפש, שנגרמו על ידי מחלות קשות ועל ידי זעזועי נפש מכאיבים, אולם לילה זה אחרון, שעשיתי בקחובקה, עומד במדור מיוחד בפרשת חיי, במדור שחור. מחזות האימים שתיארו בהם את יסורי הגיהנום של הרשעים בעולם הבא נוצרו ונולדו בלילות כאלה.

מקחובקה נסעתי לאודיסה השוכנת על חוף הים השחור. כלפי חוץ שקט ושלו הייתי, אולם בפנים הלב סבלתי יסורי גיהנום. הרגשתי שמתגלגל אני במורד במהירות איומה. ניטל הכוח ממחשבותי, גז הגאון מהכרת עצמי, ורציות חולניות הניעו אותי למעשים, שלא הייתי נענה להם בשום פנים במצב כתקונו. שוב לא ידעתי את נפשי, לא ידעתי, מה גדול ועמוק הקרע שקרעו המאורעות בהויתי וטבעו את חותמם על כל מחשבותי ומעשי. רק כאב צורב חשתי עמוק עמוק והתאמצתי להמם ולשתק אותו, הרגשתי רק בזכרון אחד, שרציתי לדחות אותו לפנה דחויה שבנפש, שכן ידעתי, שזכרון זה נחרת עמוק עמוק ושוב אין בידי לעקור אותו על שרשו.

בספר הבריאה ישנם שני ספורים על בריאותו של אדם, אחד ארוך והשני קצר. לפי הספור האחד ראה הבורא שלא טוב לו לאדם להיות לבדו, רחם עליו והעמיד לו עזר כנגדו, עם שלקח צלע מצלעותיו ויצר את חוה. אם ניתנה הרשות לאמר הרי נוסח זה גברי יותר. אדם הוא חשוב במעלה בבריאה, הכונה האלהית הראשונה, ובו באדם נתגלמה הדמות האידיאלית של האדם. ואלו חוה — יצירה שניה היא, תוספת, השלמה. אדם לעצמו נברא, ואילו חוה — שתהא משמשת אותו, את האדם. היא נבראה בשביל רצונו של אחר. והספור השני, הנוסח הקצר, מגולל תמונה שונה מזו על בריאת האדם. לא נפרדו אדם וחוה במעשה הבריאה, זכר ונקבה נבראו ושניהם קרויים אדם. „זה ספר תולדות אדם, ביום ברוא אלהים אדם בדמות אלהים עשה אותו: זכר ונקבה בראם ויברך אותם ויקרא את שמם אדם ביום הבראם". נוסח שני קצר הוא, בלי גן עדן, בלי עץ הדעת ובלי הנחש. נוסח שני אינו גברי־אנוכי ולפיכך יורד הוא לסתרי הבריאה ועומד על רז היצירה יותר מנוסח ראשון. ולפיכך אינו גורס אדם לחוד וחוה לחוד. זוג אחד נברא וזוג זה שמו אדם ומהותו אדם. הוא אינו מעדיף את האחד על חברו, אינו מחשיב את זה על זו; אין אדם גבר קונה מקום ראשון במעלה ואין חוה רק בבחינת עזר כנגדו. האדם נזר הבריאה אחד הוא, בלתי נחלק, אלא מתגלה בדמות כפולה. אולם אין היא אלא טעות ראיה, לקוי הוא במערכת הפנים הבלתי שלמים ולקוי הוא במחשבתנו הארצית הבלתי שלמה.

תיאור הבריאה של אדם וחוה העטור באגדה הנפלאה על ישיבתם בגן עדן ועל גירושם, בו אדם הוא בבחינת אדון, המחכה אפילו בטעמו מעץ הדעת, שחוה תגיש לו, שיחד את גאון הגבר של האמן. הוא ראה את ע צ מ ו כאדם השלם, ובגאונו טעה את הטעות הקשה ביותר, שאמן עלול לטעות. בטוח אני שאלמלי תפס ספור הבריאה של אדם וחוה לשון אחרון, הקצר ביותר ופשוט ביותר ואמתי ביותר, היו שאיפותיו ויצריו של האמן נכנסים לתוך ערוץ מגמה אחרת, שונה מן הראשונה. היינו עומדים על בעית־עולם זו של אדם־חוה עמידה מעולה ועמוקה יותר, לא בבחינה הפשוטה, ההמונית, אלא בבחינה עליונה יותר, ומבחינה זו אפשר וחיינו היו מתעטפים בצורות נאות ומובחרות משלנו. היינו משיגים את הכמיהה העולמית של אדם אל חוה שלו השגה עמוקה יותר, אפשר שיתר כובד ראש היה נקנה לנו ב ת ו ך אהבתנו ולא היינו נוהגים בה באהבה זו קלות ראש. אפשר ועולמנו היה מבורך ביתר רבוי של אנשים שלמים, הרמוניים.

והריני חוזר אל הרצאתי, אל פרשת עצמי. בלב רצוץ ונשבר ונדכה כולי עזבתי את קחובקה והגעתי לאודיסה, לעיר חדשה, גאה ויפה זו, הכרך הדרומי ביותר של ממלכת רוסיה. האור המרובה הנשפך על העיר הזאת מקבלה את כל הבא בשעריה ומטביל אותו ברשת קרניו. ממגדליה עינו קולטת ניצוצות מן המזרח הקרוב. אף נפש אחת מכרה וקרובה לא היתה לי באודיסה. אותה שעה כבר שמשה אודיסה מרכז ל„חבת ציון" ולהשכלה מודרנית של דור שני להשכלה. ולפיכך החלטתי לבלי לעבור על עיר זו בחטיפה אלא להשתמש בהזדמנות זו להכיר פנים אל פנים את האישים החשובים ביותר, את מנהיגיו של מרכז יהודי חשוב זה.

ראשון לבקורי היה בקורי אצל ר' משה ליב ליליינבלום, שהיה מפורסם בכל עולם ישראל כאחד מעמודי „חובבי ציון". מאמריו וחבוריו בעברית וברוסית על הגיונם החריף ועל תכנם העשיר השפיעו השפעה כבירה על הדור היהודי הלאומי הצעיר. ואני קראתי כל מה שיצא מתחת עטו ואף המאמרים הקטנים, הבלתי חשובים ביותר, בכלל. לפי הרושם שעשו עלי כתביו דמיתי לראות לפני חובב ציון נלהב, מלא אש התלהבות לתכניתה של גאולת ישראל, הנובעת מתוך כמיהת עולם של לב יהודי לארץ ישראל. בטוח הייתי בכל לבי ושכלי, שליליינבלום יבין יותר ללבי, יבין יותר מכל חברי וידידי ומכל אלה שנזדמנתי עמהם בדרכי לאודיסה, שהוא יסעדני ויחזקני סעד מוסרי, סעד זה שכל כך הייתי זקוק אליו אותה שעה. הרי הוא אחד הראשונים, שקרא לעם ישראל: שובה לארצך, שובה

למולדתך. והדברים נאמרו מיד לאחר פרעות שנות השמונים. אפשר וליליינבלום היה בעל־המוח החשוב ביותר בעצוב השאיפה הלאומית החדשה. והוא בז היה למליצות ריקות, טפילות, הדורות. הוא היה בעל הגיון בכולו, הוא היה פונה לא אל לבו של אדם מישראל בלבד אלא נשתמש בכל מלוא ידיעותיו בתולדות ישראל ובתולדות העולם כדי לעורר את שכלו, את רוחו של האדם. סבור הייתי, שרשאי אני לבוא אצלו ולאמר: אני אחד מבני הדור הצעיר, ששמע לדבריך והלך אחריך; באתי אצלך משום שרוצה אני לקיים בחיים את שאיפתך אתה ואני רוצה ללכת בדרך, שהתוית לנו א ת ה. בקצור: קראתנו ונבואה.

כרעם הממני שעה שראיתי לפני גבר באמצע שנותיו, שפניו דומים היו יותר לפני רב בעיירה קטנה ונדחת, אדם בטלן, חסר ישע, מאשר לפניו של לוחם נלהב לאידיאל לאומי חדש. כל חיצוניותו רחוקה היתה מרחק רב, רב מאוד, מזו הדמות האידיאלית שדמיתי לעצמי. אולם לא מראהו החיצוני בלבד הכזיבה אותי קשות: לא היה דבר בכל מהותו ובדבורו מליליינבלום זה שטפחתיו שנים רבות בלבי. הוא היה קר, חסר מרץ, נטול כל ניצוץ של התלהבות וכל רמז של התעוררות; דבורו קר היה ונוקשה, כאילו לא פי אנוש אמרו אלא נחרתו בחרט חד ושנון. שאלתו הראשונה ששאל אותי היתה פשוטה, ישרה, נטולה כל רמז לאידיאלים רמים: „כמה כסף לך"? והיה בה בשאלה בלבד כדי לקצץ את כנפי. נפלתי מאיגרא רמא, משמי השמים על שאיפותיהם אין סוף, לבירא עמיקתא של המציאות האנושית. ממשה ליב ליליינבלום לא צפיתי לשאלה פכחית כזו. עדיין לא עמדתי אז כהלכה, שאדם בעל הגיון קר בכל מאמריו וספוריו כמותו של ליליינבלום בדין הוא שינהג בפרט כדרך שהוא נוהג בכלל, שאכן היא היא דרכו בפרטות ובכללות. עדיין צעיר הייתי מהבין, שחושב הגיוני כמו ליליינבלום לא יכול היה להסיח את דעתו משאלה פשוטה וחמרית זו, כשעמד לפניו אדם צעיר, שעזב את האפשרות של עליה במעלות החיים וההשכלה ושם את פעמיו לארץ־ישראל. ויתר דכאון דוכאתי כשהפסיקו את שיחתנו יהודים שבאו אל ליליינבלום בענין מקום קבורה ומחירים של תכריכים... ליליינבלום שמש אותם ימים בשתי כהונות, בכהונת מזכירו של הד"ר ל. פינסקר, של יושב הראש לועד חובבי ציון ברוסיה, ובכהונת מזכירה של „חברה קדישא" בקהלת אודיסה. אני נכנסתי אצלו ללשכת „חברה קדישא" ומיד נקנתה לי דעת ראשונה בהתעסקותו יום יום של ליליינבלום שלי הגדול. דומה היה עלי אותה שעה, כאילו לא בא כל ענין זה אלא להעליבני עלבון אישי; מצד אחד מעורר עטו לתחיה, ומהצד השני

אדם פקיד בלשכה העומד על המקח בעניני מקומות קבורה ומחירי תכריכים — שתי האומנויות האלה לא יכלו להמזג מזיגה שלמה במוחי, לא התאימו בשום פנים זו לזו. לימים נזדעזע לבי זעזוע מעין זה כשנפגשתי בפעם הראשונה עם י"ל פרץ, וב„חברה קדישא" של עדת ישראל בוורשה, ששימש שם באותה כהונה ממש ששימש לילייגבלום באודיסה.

כשהתודעתי כעבור ימים מספר אל עוד כמה אישים מקרב חברי הועד־המרכזי של „חובבי ציון" התאוננתי בפני מי שהוא על קבלת הפנים שערך לי לילייגבלום. הלה נחם אותי ואמר לי, שאני איני הראשון והיחיד, שלילייגבלום קבל אותו בחומרה ובקפידה. ולא עוד אלא שטען בזכותו של לילייגבלום ואמר, שבתורת מזכיר הועד של „חובבי ציון" הרי הוא נושא בבחינה מסוימת אחריות על כל צעד ומעשה, שנעשים בעניני א"י, ועליו להיות זהיר בכך, שכל מי שיצא לארץ־ישראל יעמוד יפה יפה על הצפוי לו בעתיד. והוא שסח לי מעשה.

מעשה ולפני ימים מועטים בא לאודיסה מקיוב חובב ציון נלהב, שידיעותיו על ארץ־ישראל ומצבה מטושטשות היו. בעיירתו היה חובב ציון זה חנוני זעיר. פתאום עמד זה ומכר את חנותו, אסף מאות אחדות של רובלים והכין את עצמו ליציאה לארץ־ישראל, שם אמר להקים בית חרושת לתעשית כפתורי צדפה. וזו היתה תכניתו. מעולם לא עסק בכפתורי צדפה אלה, ורק בדרך מקרה נפל על המצאה זו. הוא קרא באיזה ספר, שעל שפת הים שבין חיפה ובין צידון מצויות צדפות בשפע, והצדפות הפקר הן; ומצדפות אלה אמר לייצר כפתורים. סח היה לכל אדם בהתלהבות רבה על תכניותיו, והבריות הביטו עליו כעל מטורף למחצה. אולם לא עלה בידי איש להעביר אותו על דעתו זו הנואלת. בכיס בגדיו שמור היה עמו פנקס, ובפנקס רשומות ספרות שונות, המוכיחות ברור, שבית החרושת שלו בעתיד ימציא רוחים עצומים. והנה בא אותו יהודי אצל ר' משה לילייגבלום. לאחר ששמע לילייגבלום בקרירות את דבר תכניותיו, שאל אותו קצרות ואכזרות: „ומי יקנה את כפתוריך?" נתרתח היהודי מכעס ופניו הסמיקו: „מה שאלה היא זו, מי יקנה את כפתורי? כמובן הערבים, ערבי סוריה וארץ־ישראל, ומצרים ומסופוטמיה. ותפלה לי אחת: שיהיה בידי בית־חרשתי לספק את הדרישה המרובה". ענה לילייגבלום באותה נעימה שקטה ואכזרית: „חבר נכבד, דומני, שטעות היא בידך. אין הערבים מכפתרים את בגדיהם אלא קושרים אותם בחגורה ובשרוכים". נשתתק היהודי, כאילו קיתון של צוננים שפכו על פניו.

ובית־החרושת לכפתורי־צדפה נחרב על ידי שרוכי הערבים, או נכון יותר, במאמר פיו הצונן של ליליינבלום.

ואף על פי כן הכניסני ר' מל"ל לביתו של הד"ר ל. פינסקר והמליץ עלי בדברים חמים, שלא מתוך מצוקה חמרית אני יוצא לארץ־ישראל אלא הרעיון, רעיון חבת ציון על טהרתו, הוא שהניע את מחשבתי ואת מעשי. ד"ר פינסקר עשה עלי רושם אחר, שונה בכולו מן הרושם שעשה עלי ליליינבלום. סבר ידידותי לפניו ואציל במראהו, ומיד הרגשתי, שעומד אני לפני אדם, שהרבה מתנות רוח ניתנו לו ממרומים. מועטים אישים כאלה באומה ומועטים אפילו מגבורי האומה הנבחרים. הללו כאילו נועדו מאת ההשגחה לגלם בגופם ובנפשם את ערכי הרוח היפים ביותר של עמם. עד היום חשובה המחברת הקטנה של פינסקר: „אבטו־אמנסיפציה", כספר מופת לתנועה הלאומית; עשרה הרעיוני המגובש, סגנונו הנעלה והאציל מעוררים עד היום את התפעלותו של כל יהודי בר דעת והשכלה. בקרב „חובבי ציון" היו רבים שדעתם לא היתה נוחה בו בפינסקר. ביחוד לא היו שבעים רצון בקרב הרבנים המשמרים, לגבם זר ונכרי היה האיש, וכנגדו נתרקמו מזימות ותככים; פינסקר הרי הגיע אל יהדותו דרך עולם המערב, ולאומיותו טהורה היתה מכל תערובת מסורתית־דתית. אולם כבוד זה שרחשו אליו הכל הוא ששימש תריס בפני מלחמה גלויה בו. עם שפינסקר יהודי רוסי היה ובנו של חוקר ותלמיד חכם עברי היה, הרי היה איש־מערב טפוסי, והיה נתון כולו להשפעת השקפות ורעיונות מערביים. בבחינה זו הכשיר פינסקר את הקרקע למנהיג השני האירופי־המערבי של התנועה, לאיש, שכיום הזה הוא דברה המדיני והקרוב ביותר לנפשה של יהדות המזרח, לתיאודור הרצל.

פרק חמשה עשר.

כשלון

כעבור זמן מה הכרתי גם את הארי שבחבורת המשכילים, והסופרים של אודיסה, את מנדלי מוכר ספרים המפורסם. אם זכרוני אינו מטעני הרי י. ח. רבניצקי — באותם הימים היה הוא מורה עברי וסופר מתחיל — הוא שהכניסני אל ביתו של מנדלי מוכר ספרים. ידעתי יפה את כתביו העבריים של הסופר הזה, אולם את הרושם העז ביותר עשו עלי — מודני — כתביו בלשון היהודית המדוברת, כגון ספריו המצוינים: „די קליאטשע" (נתפרסם בעברית בידי המחבר בשם „הסוסה") ו„יודעל", שנתחבבו על המון בית ישראל וחבבו אותו עליהם. מנדלי קבל אותי בסבר פנים יפות. ושיחתו — אשד מים חזק, זרם בלתי פוסק של מעשיות, ספורים, בדיחות, דברי הלצה, משחקי מלים, לשון נופל על לשון וכיוצא באלה. ובשעת מעשה היו פניו עוטים מעטה סטירי ולפעמים אף מפיס־תופולי, ודומה היה שפניו אומרים: „לשוא טרחתכם ויגיעכם, אותי לא תרמו, יודע אני אתכם יפה יפה"...

לא היה מטבעי כלל וכלל ליסב במסיבה ולהתעטף בשתיקה, רוחו של מנדלי המתיז ברקים, המקר מאמרים ודברי חכמה כמעין בלתי פוסק, עורר אותי ביחוד בשעת שיחה. אולם זכורני יפה, שמנדלי לא רק גבר עלי וסתם את פי אלא גם הכניס בלבי הרגשה של חוסר אונים וישע. וכמה שמח הייתי, שעלה בידי להכניס לפעמים דבור קצר לתוך השיחה.

מנדלי מוכר ספרים הזמין אותי לבוא להתפלל בימים הנוראים, בראש השנה וביום הכפורים, אל בית תפלתו ולשמוע ל„עבודה" שלו. בעצם לא היה בית תפלה זה שלו אלא של בית „תלמוד־תורה" ליהודי אודיסה, שמנדלי היה מזכירו. בבית תפלה זה היו מתכנסים כל טובי המשכילים העברים שבאודיסה. ומנדלי תקן בבית תפלה זה תקנה שהיתה חביבה עליו ביותר: הוא היה מתרגם מסדר התפלה של הימים הנוראים כמה וכמה תפלות מלשון הקודש לשפה היהודית המדוברת. ומנדלי, שידע את שתי הלשונות האלה ידיעה מפליאה, תרגם את הדברים תרגום רב חן, רוח עממית שרויה היתה על התרגום, ועם זה אף מדויק

היה כל צרכו. כשהיה פותח את פיו לתרגום היו השומעים משתתקים והיו מאזינים לקריאתו בפיות פעורים. בחברה זו הייתי לא רק אורח ארעי אלא גם הצעיר שבחבורה. ואף על פי כן קבלו את פני לא רק בידידות רבה ומובהקת אלא גם כחבר שוה־כבוד וזכויות. הרי סוף סוף לא אורח סתם הייתי בחברתם: הרי עמדתי בדרך לארץ־ישראל!

בליל שבת ראשון לעשייתי באודיסה הכניסו אותי אל בית אחד שעמד בפרבר העיר. המארח היה סוחר צעיר ושמו שכיח היה: אשר גינצבורג. ושכיח היה השם, שכן אותם ימים לא הופיע עדיין אותו מאמר מפורסם, שעתיד היה להעלות את השם הזה בשורה הראשונה של הטפרות והסופרים העברים. אולם אף אותם ימים כבר נתפרסם שמו של האיש הזה פרסום לשבח בחוג המצומצם של סופרים והקוראים העברים. כבר באותם הימים היו מדברים עליו כעל כוכב חדש עולה בשמי ישראל. וכבר אז היו מדברים עליו בקול רועד, כדרך דבורם של חסידי צדיק מפורסם. מספרים היו עליו נפלאות, על גדולתו בתורה ובהשכלה חילונית, במקצועות שונים של המדע. אולם על הכל היו משבחים את שכלו החריף ואת אפיו החזק מצור, שאינו נוטה לויתורים ולפשרות, שכופה עליו לחפש ולהגיע עד תוכם של דברים, עד האמת לאמתה. באתי אל בית אשר גינצבורג לאחר סעודת שבת ראשונה ומצאתי שם מסבה גדולה של חכמים וידידים.

הרושם שעשה עלי אותה שעה אדם קטן קומה זה כשעמדתי לפניו בפעם הראשונה ועינינו ננעצו זה בזה, היה כל כך פתאומי וכל כך עמוק, ששום אדם לא עשה עלי רושם כזה לא לפניו ולא לאחריו. על פניו שפוך היה ברק רוחני נפלא, פשוט וחגיגי כאחד. פנים גלויים ורבי מבע, שמרוץ מחשבותיו הפנימיות חרת עליהם סימנים ברורים ומסוימים: סדר־מחשבות חמור בהגיונו, ברור, טבעי, בלתי כפוי מן החוץ, ולפיכך גם שלם והרמוני. בניגוד למנדלי מוכר ספרים לא היה מרבה שיחה ונתן להם לאורחיו שיכלכלו את השיחה. אולם ניכר ובולט היה הדבר, שמנהגי אורחיו מנהגם של תלמידים בפני רבם; יהיה מה שיהיה ערוץ שיחתם ומחשבתם — דומה שנתכוון היה כלפי נקודה מסוימת, שתהא דעת הרב נוחה הימנו. בין האורחים מסובים היו כמה אנשים, שחבה יתירה היתה בודעת מהם למליצות נשגבות, לרעיונות עמוקים, מסובכים כביכול, והיו מערימים את הרעיונות האלה ערמות ערמות זו על גבי זו. ואוי לו למי שנסתבך בשעת שיחה בסבוכי מחשבה. היה אז דבר המורה שנון כחודו של איזמל, שהיה חותך

בקלות את הסבך, וכל הערמה הגדולה והנהדרה של מחשבות היה נהפך לגל עלוב של סמרטוטי מחשבה וקורי רעיון. ודרך החתוך שלו כדרך חיתוכו של מנתח בקי ומנוסה: מיעוט של איבוד דם ורבוי של פעולה ותועלת.

אכן מיותר הוא להוסיף שעיקרה של שיחה בבית אשר גינצבורג — בשאלת ישראל ובשאלת ארץ ישראל. אמנם אף נושאים אחרים, נושאים ספרותיים ומדיניים, הועלו על השלחן, אולם אף אלה סובבו בעיקר על צירה של הלאומיות הישראלית.

זמן קצר לאחר פגישה זו פרסם אשר גינצבורג בקורת חריפה, כמעט מכלה, על דרכי עשייתה של תנועת „חבת ציון". שם המאמר: „לא זו הדרך", וחתום עליו: אחד העם. אין ספק בדבר, שאחד העם בחר בכנוי זה מתוך צניעות וענוה מלידה: לאמר אחד מן העם. אמנם כנוי זה נתן המחבר לעצמו, אבל פירוש ניתן לו לימים על ידי הצבור ולא עברו ימים מועטים, וכל הקהל ענה אחריו: אחד העם, שליח העם, דברו של העם, במובן האציל ביותר של כנוי זה. אשר גינצבורג השקט, הצנוע, הפרוש מן הקהל הרב, היה למנהיג רוחני. הוא לא שאף למנהיגות, לא ביקש אותה, אבל המנהיגות חיפשתו ומצאתו. בכל טיבו לא היה אף צל צלה של שאיפה לגדולה, אולם הוא היה אדם גדול. לי היה אחד העם כל ימיו מדריך ומורה, ועבודה משותפת של עשרות בשנים וקורבה של ידידות לא היה בהן כדי למעט את המרוח — המרוח בין מורה ובין תלמיד — אף במקצת. לעולם אאמין בדבר, שאכן אושר מיוחד נפל בחלקי, שבמשך רוב ימי חיי נטלתי חלק בעבודה ובמפעל משותפים עם אחד העם, במפעל יקר ללב שנינו. ומקור גאון היה ויהיה לי הדבר, שמעולם לא שכחתי ואפילו לרגע קל במעמדו את הדבר, שאני בן דורו של גדול מחשבה זה ומרובה מכן, של יהודי גדול זה. בטוח אני ומאמין בעמקי לבי, שאם מסתכל הקב"ה בשאונה והמונה של האנושיות אשר יצר ורואה בעניות גווניה ובחוסר לחלוחיתה, הוא מתמלא עליה רחמים ומטיל אחד מגדולי הדורות למטה, אל עולם האדם, כדי להקל את מצוקותיו של זה לשעה, כדי להטיל יתר חיים בתוך מדבר צחיח זה של חיי יום יום. שליח כזה מן השמים היה אחד העם.

רק ימים מספר נשארו עד בוא האניה, שעלי היה להפליג בה לקושטא. מוכן הייתי כולי לנסיעה — והנה נגלה עלי אבי פתאום באחד הבקרים. מראהו הטיל חרדה בלבי, פניו הזקינו ושרידי דאגה עמוקה חרשו את מצחו. אבי היה תמיד איש נבון בעסקיו, זהיר ומתון ומעולם לא הכניס את ראשו בסבך עסקים, שהיו

למעלה מיכלתו ומכחותיו החמריים. והנה נכנס בפעם הראשונה לעסק גדול, ששוב אין שליטתו עליו שליטה שלימה ונסתבך בסבוכים כספיים. הוא ביקש מאתי להסתלק מרעיון הנסיעה לארץ ישראל ולהשאר על ידו בבית־עסקו. אבי חש צורך רב בעוזר קרוב ללבו ובבעל יועץ, שיכול להטיל עליו מקצת מדאגות מצבו המסובך, וגדול אמונו ורב בטחונו בחושי המסחרי. הוא אינו מתנגד, חס וחלילה, לרעיונותי ולאיפותי, הרי הוא גופו הגיע, לפי דברי עצמו, לאמת של רעיון „חבת ציון". ואף על פי כן ביקש מאתי לבלי לעזוב אותו לנפשו באחד הרגעים הקשים ביותר בחייו. אכן משהו נורא ומפחיד בקריאה זו שאב קורא לבנו לעשות לו דבר טובה. מצב זה ודאי קשה היה, קשה מאוד לאבי, אולם אף אני חשתי מורת־רוח קשה בדבר. לא הייתי רגיל מעולם לראות את אבי בשעת חולשתו, במצב של חוסר ישע ומוצא, שהרי ראיתיו תמיד כאיש גאה, בטוח בכחות עצמו ואוהב שררה. שוב לא יכלו לדור במחיצה אחת שבלבי ובדמיוני המושגים „אבי" ו„חולשה".

שני ימים רצופים נמשך הקרב בלבי. ושוב עלי להודות בדבר, כשם שבהחלטתי הראשונה על דבר יציאתי לארץ ישראל ולהיות חלוץ בבניה לא תפס האידיאל של ארץ ישראל את המקום הראשון בלבי, אף עכשיו לא ארץ ישראל עמדה במרכז ספקותי ומלחמתי. אמנם גדולה וכנה היתה השאיפה הפנימית לארץ ישראל, אולם לא בה עיקר שאלתי. מה שמנע ברגע זה להענות מיד לבקשת אבי ולהשמע לו — הוא רגש הבושה בפני ידידי ומכרי. הרי דברתי בפני כל ראמות ונשגבות על תכניותי בעתיד בא"י, הרי כבר הגעתי לאודיסה, לזו התחנה הרוסית האחרונה בדרך לארץ ישראל. ועכשיו הוטל עליו לשוב בחרפה על עקבי? היאך אוכל להביט בפני ידידי, היאך אוכל להציץ בעיני מכרי? מעתה אהיה לשיחה בפי כל ו„הנחשל" יקראוני, שמריהו „הנחשל". יראתי להמצא תמיד במצב של התגוננות. מלבד זה הרגשתי, שהטלתי על עצמי חובה מוסרית מסוימת כלפי כל התנועה כולה, כלומר, שמצבי דומה כמעט למצבו של אבי. שניהם, גם האב וגם הבן, עומדים לפני פשיטת רגל. כל הדברים והטעמים האלה הסברתי וחזרתי והסברתי לאבי. ואבי השתדל להרגיע את רוחי ולשדלני בדברים. כלום לא אני דברתי על לבו לנסות ולהאריך את זמן פרעונם של השטרות, כדי שיהיה בידו לפרוע אותם לאחר זמן? כלום יש במעשהו אף משום אבק של רמאות? והרי אין הוא נפרע ממני אלא כדרך שפרעתי לו: אף הוא אינו מיעץ לי להסתלק בהחלט מן הרעיון של יציאה ועליה לארץ אלא מבקש הוא מאתי לדחות את הענין לפי שעה.

מתוך בחינה שטחית אפשר וטעם של שיגרה זה שבפיו מאיר עינים, אולם בעצמו של דבר הרי הבדל עיקרי בין מצבו הוא לבין מצבי אני, הבדל מהותי ופסיכולוגי. אלמלי היינו אנו בני אדם מקיימים את חובות הלב כלפי עצמנו כדרך שאנו מקיימים את מצוות החוק, אלמלי היינו נוהגים בהן אותו הידור, אלמלי יראים היינו מפניהן אותה יראה, אלמלי נשמעים היינו לקולו של המצפון הפנימי כדרך שאנו נשמעים לדעת הקהל — אין ספק בדבר שהיינו מעולים ממה שהננו כיום הזה.

ועדיין מסרב ומתעקש הייתי, אולם בלבי הרגשתי, ששוב ניטל טעם ויסוד לסרבנותי. נעניתי וויתרתי. יצאתי מאודיסה ולא נפרדתי מאיש. הפלגתי עם אבי לניקולייב באניה. אותו יום היה יום סערה על הים. ועלינו צפה ועלה דמותו הערפלית של יונה הנביא. ברוחי הייתי אף אני בחופה של יפו ואף אני בורח הנני כברוח יונה מפני שליחותו. ואין ביני לבין יונה אלא שיונה ברח מפני ה׳ ואני ברחתי מפני עצמי.

בדרכי הביתה עמדתי בבוברויסק ונפגשתי עם חנה לוזינסקי. שנינו, חנה ואני, ילדים חדלי ישע היינו, ואף אחד מאתנו לא ידע מה המעשה אשר עלינו לעשות. חומת צור עמדה ביניהו — אירושיה. ואף פרידתנו חדלת ישע היתה, אלמית היתה, כפגישתנו.

סמוך לאותם הימים חלה שקיעתי עד למדרגה התחתונה, שאדם צעיר כמותי עלול לשקוע. אף עכשיו, מתוך מרחק רב, אין בפי אלא דבר זה בלבד: הצעדתי את עצמי אל פתחי תהום — ניטלה גאותי וגלה כבוד־עצמי ממני. למצב כזה מגיעים כמה צעירים וצעירות, שסבורים בנפשותם שהגיעו לידי בגרות מינית שלמה והנה הם מתחילים לשחק בנכסי החיים היקרים ביותר, כאילו טפלים הם. נתארסתי. מעשה יבש, בנלי, בלי אופי ובלי טעם, מעשה־בגידה כלפי אחרים ויותר מכן כלפי עצמי. ואף למעשי דחפני יצר שפל, יצר הנקמה. לא היה ברצוני אלא להוכיח לבריות, שאהבתי לחנה לוזינסקי אינה גדולה ועמוקה מאהבתה של חנה אלי. לא רציתי, שיתגוללו רחמי הבריות עלי, ולפיכך נתאכזרתי כלפי עצמי. אולם השפל והפחות ביותר במעשי הוא, שלא במכשירי נקמה משלי בלבד שמרתי לנקום את נקמתי אלא גם הכנסתי איש שלישי, זר, אל תוך הענין. כדי לבייש את חוה שלי הראשונה הגעתי לידי השפלת כבודה של חוה שניה.

איני יכול להתעכב הרבה על מאורע קצר זה בחיי הצעירים. רק דבור אחד בלבד: לא היה לי מקום להניח את ראשי הנבוך ואת לבי הנסער. לא דעת הצבור עינתה אותי. מה חטאי ומה פשעי לחברה, לצבור? כלום אין הבנליות, כלום אין

חוסר־טעם ממעשים בכל יום, מן הרגיל ביותר? דרכי שהלכתי בה — דרך כל בשר. אולם משנתיחדתי עם עצמי, באו אלי כל מוראותיהם של יסורי הנפש, ובכל נים מנימי נפשי והויתי הרגשתי את השאיפה הצורבת — למחוק ללא כל שיור, ללא כל הסוס שבלב, את מעשי האחרון.

היתה תקופה זו תקופת מבוכה ורבת יסורים בחיי. רואה אני מחרוזת חיי שחלפו, ופתאום מחרוזת זו וחוט זה מאבדים את דרכם הישרה והחלקלקה ופונים אל מבוא סתום. והאבידה לשעה קלה, אולם העניבות שחלו בחוטי עמדו לעולם. פצעים שהעלו קרום עדיין פצעים הם, והצלקת — צלקת; באים רגעים בחיי האדם והצלקות גורמות כאב, כאב יסורים. מבעד לבשר נטול הרגש אורב ארסה של החרטה.

ואם מוצא אתה כיעור רב בזיווג שבא לעולם על ידי שדכנות, בהטלת מקח וממכר באהבה, כשאנשים זקנים ונתונים לשגרת החול של החיים עושים סחורה בצעירים וצעירות, על אחת כמה וכמה מכוערה זו הונאה עצמית, שגבר עושה סחורה בעצמו. וקל וחומר בן בנו של קל וחומר חטאו זה של האדם, שטעם טעם האושר והטהרה של אהבה אמיתית. המדובר כאן באותם הימים, שהתחלתי לשחק „משחק האהבה" על כל הכיעור והבזוי הכרוכים בו. התחלתי לחקות את עצמי. אירע לו לאדם לעשות כך הרי הוא שוטה או מנוול. או שמשחק הוא עם צל עצמו על פני הקיר או שהוא מרמה את עצמו ומרמה אחרים.

אלמלי היינו מסוגלים לחזור בנו מדרך האולת לאחר צעדנו הראשון היינו עוקרים מן העולם רוב פשעינו וחטאינו; טעמו ותכנו של החטא היה ניטל ממנו. אולם הרע שבדבר הוא, שכל אולת — מדרכם של הבריות לקרוא אולת לדבר, שהיה ראוי לקראו: שפלות — ממריצה את נפילתנו וירידתנו ומביאה אותנו במהירות איתנה אל פי תהום. אנוס הייתי לכתוב מכתבים לארושתי ולא היה בי העוז לפרוש מכתיבה זו. והמכתבים היו, כמובן, כוזבים מתחלתם ועד סופם, הן בתכנם והן בצורתם. אם יש מקצת אמת במאמר, שלא באה הלשון אלא לכסות על דברים שבלב, הרי הגעתי אותם ימים למדרגה אמנותית גבוהה. לקחתי את עצמי דוגמא לעצמי, זייפתי את כתב ידי אני, גנבתי את סגנוני אני, חקיתי את המכתבים שנכתבו לכתחילה בשביל חנה לוזינסקי. ושוב איני סבור, שהיה בכך משום הטעאה מדעת. בעצם לא שאפתי אלא לכך, להשתמט מן האמת הערומה, להתחמק מעורי אני ולקרוע את הכבלים שכבלו אותי ואת הויתי. אולם ניטלה ממני הבקורת העצמית ומסתבך הייתי וחוזר ומסתבך בכזבים חדשים. ורעיון

מעורפל עלה במוחי אותה שעה: אפשר וברגע שאאבד את כוח השליטה על כבלי אקנה כוח שליטה על עצמי ועל הויתי? הרגשות אמת מולידות פסוקים נאים, אפשר ופסוקים נאים יולידו הרגשות אמת? אפשר ואוכל לכפות על עצמי על ידי השתדלות יתירה ממצב של נטית לב אמיתית וידידות כנה?

בעניי הרב, במצוקה זו של פושט־רגל גמור, על כשלון היציאה לארץ־ישראל בלבי, על שרשרת זו מתלבטת של קשר־אירושין כוזב, שנגררה אחרי לכל מקום, — חפשתי לי שוב מפלט אל התורה ואל ההשכלה ואל עטי. שבתי בהתלהבות חדשה ויתירה אל שלחן כתיבתי ואל ספרי. אבי זרזני ליתן את דעתי על עניני בית־העסק, אולם לא בא עלי במפגיע. הרגישו בי הורי, שסובל אני יסורים רבים, אולם בלבם קוו, שסופם של היסורים לאבד את עוקצם ואת חריפותם וסופי אני לשוב לבריאות הגוף ולשלות הנפש. סבורים היו, שסופי להסיח דעתי מחלומותי, לשאת אשה ולהעשיר את עמי ישראל בבית אב חדש.

והנה נתרחש איזה דבר בלתי צפוי בלבי פנימה. רציתי לשתק ולהמם את היסורים בתורה ובדעת וראיתי בהם בספרי מעין סם משכר. ולא עלה על דעתי כלל, שעל ידי השקידה על הספרים תטוהר נפשי ותתחדש נשמתי. שוקד הייתי שקידה רבה על הספרים, וביחוד על השירים. שוב ראיתי את עצמי שרוי בעולם של חירות, בעולם שלא הכביד עלי משאו של שקר איום, שאין מנוס ממנו. שוב נתחוור לי בבהירות רבה, שחייב אני לשים קץ למצב זה שאני מצוי בו באשמתי אני, ואני בלבד. מיום ליום קשתה עלי הכתיבה ביד אחת שירים טהורים וזכים ומכתבי כזב. מכתבי נעשו נדירים משבוע לשבוע והתקרבתי צעד אחר צעד אל האמת. מתחילה לא הייתי אלא מרמז על האמת בין השטין, וכשנסללה הדרך יפה יפה התחלתי לנגוע בזהירות באמת עצמה בתוך השטין. לאחר כן פסקתי לגמרי לכתוב, שכן בעצם לא היה לי מעולם מה לכתוב לארושתי זו.

ושוב באה עלי תקופה יקרה ונאמנה בסביסלוביץ עיר מולדתי, בין־זמנים חדש, שוב הקיפוני דמויות העבר הקדום ונפשי שטה במרחבי חירות של ימים עברו. היה עולם זה, שיצרתי במו רוחי, שאין לאחרים אף שליטה קלה עליו, ויכולתי לחיות בו את חיי ללא מפריע. הימים היו עוברים בקריאה והלילות בכתיבת שירים. שקט נפלא שרר בערבים בעיירה, שלות סתרים ובדידות: לא שתיקה צחיחה, מרגיזה, מוכנית, אלא דממה רבת תנועה, שופעת אלי מכל עברים, כורכת שמים וארץ יחד ומגלגלת אותם בדומיה. מה רבה היתה השלוה הנסוכה על פני הלילה, ורבה היתה החדוה וגדולה תשוקת העבודה, ומתרעם הייתי על

השחר שהיה מפציע והולך אי שם בשמים ועל קרני השמש הראשונות, החרדות, שדחקו את רגלי הלילה.

כשנקבצו אצלי צרור שירים עמדתי ושלחתי אותם למקרא ליהודה ליב גורדון, שרבה היתה השפעתו עלי. ותשובתו נתקבלה מיד: המשורר הגדול ביותר של הדור מדבר בשבחם של שירי. הוא כתב לי בפירוש, שכשרון לי. לפי דעתו חסר אני רק נסיון ואמון, אין שירי חלקים כל צרכם ונטולים הם עדיין ברק. אולם לצערי מפורסם היה הדבר ברבים, שדרכו של גורדון להלל כל מתחיל, אבל אני ראיתי בדבריו עדות מובהקת לכחי בשירה והחלטתי לפרסם מיד ספר שירים. ושוב חייב אני להודות בדבר, שמלבד רצוני להגלות ברבים בשירי היה לי עוד טעם כמוס. רציתי להראות לה, לחנה לוזינסקי, מי הוא האיש, שהיא פנתה לו עורף. ההיה בכך משום רגש נקמה? שוב איני יודע באמת, מה היה בדבר. אפשר ובלא יודעים הרגשתי שעלי להחזיק טובה לחנה בעד שירי, שהרי לה היו השירים יותר מאשר לכל אדם זולתה.

וכך באתי לוורשה עם צרור השירים בילקוטי ועם הכמיהה בלבי לפרסום. באותם הימים היתה וורשה מרכז לספרות העברית החדשה בתקופת התפתחותה החדשה ופריחתה. וורשה היתה גם כרך ראשון אירופי שראיתי בחיי. לא רק שגדולה היתה וורשה פי שנים מקיוב או מאודיסה אלא גם שונה היתה מהן בטיבה ובאופיה. קיוב היא עיר רוסית־ביצנטית מובהקת, והיא כולה עטויה מעטה קדושה וגבורה של אגדת עם עתיקה, של קדמות יסודה וגידולה. יש ביפיה של עיר זו משום אחדות ומשום רכוז, יש בנוויה משום פנימיות יתירה, שנצטברה דורות על דורות. ואלו יפיה של אודיסה חיצוני הוא, יש בו משום תערובת שמחת־חיים דרומית־איטלקית ומשום התפארות והתיהרות של עני שעלה לגדולה. אודיסה לא הביטה מאחוריה, אל רוסיה הרחבה, אלא לפניה, אל הים התיכון ואל המזרח הקרוב. מה שאין כן וורשה: היא כולה אירופית־מערבית, היא עיר אחרונה למזרח וראשונה למערב. ושלש ערים שמשו לה למופת — ולא למטרה אחרונה — פריס, ברלין, ווינה. מוצא אתה בעיר הזאת אך מעט מן היסוד הסלאבי, ועולה ודאי עליה בכך פראג. מי שראה את וורשה אף ראיה שטחית מיד הוא מבחין בה, שמיסדיה מצויים היו תחת השפעת המערב, תחילה מערב של פריס־ווינה ולבסוף של מערב ברלין הפרוסית. בעיר זו הרגשתי בפעם הראשונה, שבמערב אירופה אני, בחוץ־לארץ. ושני דברים פירנסו הרגשתי זו: לא ידעתי לדבר פולנית, ואף היהודית המדוברת בפי יהודי וורשה שונה היא מלשון יהודית המדוברת בליטא ובריישין. המשטר

הרוסי, הצבא הרוסי והקתדרלה הרוסית על חמש כפותיה המבריקות בברק נצחון על פני הככר הנאה ביותר של העיר, על הככר הזכסי, לא היה בידם ליטול מן העיר את צביונה האירופי־המערבי. הללו לא נתרכבו ולא נתמזגו עם העיר. העיר בפולניותה עמדה, והיסודות הרוסים והמרוססים לא היו אלא כתם גדול בגופה של פולין. הדבור הרוסי היה נשמע בכל רחובות וורשה וסימטאותיה. אולם הכל ראו בה בלשון הרוסית לשון המשטר והחיילות. ומצב קשה, קשה מאוד, נוצר בשביל יהודי רוסיה שגורשו ונדחקו מרוסיה הפנימית למרכזי המסחר והתעשיה של היהודים, לוורשה וללודז. לשונם היתה הלשון הרוסית, וכך היו הללו שלא מרצונם ושלא מדעתם מסייעים לה לממשלה הרוסית ולפקידיה במלאכת הרסוס מתוך כפייה של מדינת פולין, לכלי שרת בידי תופשי השלטון, שכל כוונותיהם היו כוונות אנטיפולניות. ולא עוד אלא שמשתי בחינות נאים היו בני ישראל אלה למעשה־הרסוס מאשר הקצינים הרוסים והפקידים: ראשית, לא באו אלה על שכרם, והממשלה נמצאת מכניסה ואינה מוציאה, ושנית, בתור יהודים לא נתבוללו בין הפולנים, מה שאין כן הרוסים ממש. סחים היו עליהם, על הפקידים הרוסים הגבוהים שבפולין, שבאים הם ללמד ונמצאים למדים. לא היה עולה בידם ללמד את מי שהוא רוסית, אולם כנגד זה למדו יפה את הלשון הפולנית: הנשים הצעירות, שלמדו אותם פולנית, רבות חן היו ומושכות את הלב ביותר. אשר ליהודים יוצאי רוסיה שנדדו לפולין הרי בני ישראל בעצמם, יהודי פולין, לא הרגישו אליהם רגשות קורבה יתירה, שכן הללו גרמו שלא מדעת ושלא מרצון הרבה לקלקלת היחסים בין הפולנים ובין יהודי פולין מדורי דורות — אם בכלל עשויים היו יחסים אלה להתקלקל עוד.

שני חדשים ישבתי בוורשה — בדיוק אותו הזמן שעבר מיום שמסרתי לדפוס ספר שירי, ועד היום שהופיע בשם פשוט: „עשרה שירים". בעזרת ספר זה ועל ידי עסקנותי בתנועת „חבת ציון" נפתחו בנקל לפני שערי העולם הספרותי העברי בוורשה. ביחוד הראה לי סימני ידידות רבה שאול פנחס רבינוביץ, הידוע בעולם העברי בכנויו שפ"ר. הן האדם והן תנאי החיים שהיה נתון בהם ודאי ראויים הם לשמש אות וסמל לרוח הזמן, וכדאי הוא לרשום לזכרון טפוס אנושי זה. לא סופר בלבד היה האיש אלא גם עסקן חרוץ בקרב „חובבי ציון" — מזכירה הראשי של החברה. אחד מבניו גורש לסיביריה על שום חבתו היתרה והגלויה לתנועה הסוציאליסטית ברוסיה. האיש שפ"ר היה תלמיד חכם גדול, ביחוד גדול היה כחו בדברי ימי ישראל. כשרונו לשפות הפליא והפתיע את הלבבות. ודרך

מיוחדת היתה לו בלמוד לשון זרה וחדשה, וראויה היא דרך זו להקרא בשם: התקפה בסערה. רגיל היה ליטול מלון של אחת הלשונות, לומד את המלים על פה, כופה עליה להכנס לתוך לבו. משבלע את החומר ההיולי של הלשון, את החומר המלולי, היה מתאמץ לעכלה, לגלגל אותה במסכת אורגאנית שלמה, קונה את דרכי שמושה ורוחה. רגיל הייתי לבקרו תכופות. הוא דר בדירה עלובה של שני חדרים, ואור השמש חדר אליה רק לעתים רחוקות מאוד. הספריה שלו ושולחן הכתיבה עמדו בחדר המטות. ואף על פי כן רבו שוטניו ואויביו של האיש, קנאו אותו בשל „שכרו" כביכול, שקבל מועד „חובבי ציון", ושמועות מחפירות הופצו על „ישרותו" של האיש. שפ"ר סבל יסורים נוראים בשל השמועות האלה, ובכל זאת נשאר על משמרתו, ושקדן גדול היה בעבודתו, הן בעבודת הספרות והן בפעולת התנועה של „חבת ציון".

הארי שבעדת ישראל בורשה היה חיים זליג סלונימסקי, זקן מופלג בן שמונים, שנשתמרו בו סימני צעירות להפליא. סלונימסקי היה מקובל בעולם ישראל כאגדה עתיקה חיה. ידוע היה בציבור בכשרונותיו המתמטיים הגדולים וזכה לפרס של האקדמיה־למדעים הרוסית, וכן נתפרסם בשל המצאתו לשלוח בבת אחת ועל פני חוט אחד כמה טלגרמות. אולם את פרסומו הרב קנה בעולם החרדים של ישראל על שום מלחמתו, מלחמת שלושים שנה, על זכותו של הלוח היהודי. לא היתה מלחמה זו רווית דמים כמלחמת שלושים השנה של גרמניה, אולם דעתו של הצבור העברי נתעוררה ועמדה בהתעוררות זו שלושים שנה. מימות עולם נודעת חבתו היתירה של ישראל לשמים ולמערכותיהם. כלום לא נאמר בו באברהם אבינו, שהקב"ה צוה עליו לצאת החוצה ולספור את הכוכבים?... כנראה, סימן הוא לבנים, שיהיה גדול חלקם בשמים מאשר באדמה. וכך נתרכזה מלחמת שלושים השנים של זליג סלונימסקי מסביב למאורה של היהדות, לירח, זה המפתח של הלוח היהודי. סלונימסקי הוכיח באותות ובמופתים מתמטיים, שהיהודים במזרח הרחוק אינם חייבים להתכוון בקביעת מועדיהם כלפי המרידיאן של גרנביטש אלא של ירושלים: ענין אסטרונומי יהודי מיוחד. וסלונימסקי נלחם על השקפתו בכוח ארי ובפראותו. והחרדים מבני ישראל נלחמו על צדו בהתלהבות — נאמן היה עליהם.

ואמנם דומה היה זליג סלונימסקי בגופו לארי. זקן עצום, לבן כשלג, בעל ארבע זויות, כסה את פניו, שכמעט לא עלה עליהם עוד קמט, ומביניהם האירו שתי עינים פקחיות, בהירות של יהודי תלמיד חכם. לא שבעה עיני מהביט

בו. קשה היה לי להכריע בדבר, מה הפליא ביותר באדם הזה, רוחו הכביר או גופו־לבושו של רוח זה. סלונימסקי נהג בי מנהג אב זקן, רב האהבה לנכדיו. פיו לא היה פוסק מלדבר, אבל דבורו ללא קשר היה, מקפץ היה בשיחתו קפיצות גסות מענין לענין. בן שמונים וכל אברי גופו עדיין בריאים היו להפליא, ואף שיחתו רעננה היתה להפליא. ואף על פי כן ברור היה למסתכל בעין חדה באיש הזה, שהכוח שחי בו ונשא אותו — כוח ההתמדה של פעולה ועבודה במשך שמונים שנה.

העתון „הצפירה" עמד אז בשנה החמישית לקיומו. סלונימסקי היה עורכו הראשי של העתון, אולם המוציא לאור האמיתי היה סוקולוב הצעיר, בעל כשרונות מפליאים, בעל ידיעות אנציקלופדיות ברשויות שונות של הדעת ופורה בעבודתו בפריה שאין כמותה. מאמר אחר מאמר היו נובעים מעטו הזריז, ודומה היה שכולם הוצאות שונות בזו אחר זו של האדם גופו, וכל הוצאה מתוקנה ומעולה מחברתה. אולם כל העבודות האלה — עבודות אנציקלופדיות היו ביסודן, שכינסו ורכזו חומר־ידיעות עצום ונגעו באלף ענינים כאחד. כל מרצו הענקי של המחבר נבלעו ברבוי החומר ובהרחב הדעת, ושני הממדים של השטח, האורך והרוחב מלאוהו, ושוב לא שיירו מקום לממד העומק. כל שאלה וכל בעיה שנגע בה סוקולוב, — ואי היא השאלה שלא נגע בה במאמריו? — יצאה מתחת עטו שנונה ומלוטשה, שקולה יפה בכל חלקיה ושלמה בתכלית. אולם הפנים, פנים שלו, עמד בערבוביה, בלתי מאורגן כל צרכו. סוקולוב היה שחיין זריז בים שקט, אבל מעולם לא היה מן הנחשונים הקופצים אל הים בשעת סערה. מחבב היה ים שקט, המזרים בשלוה את מימיו, ובורח מפני סערה שבים. וכשבאו ימי סערה, — ואין ים בלי סערה, — הרי העדיף לעצמו לעמוד מן הצד, במקום בטוח, לחכות עד יעברו הנחשולים העצומים, והרי היה שופך קצת שמן על פני המים.

כזו היתה דמותו הרוחנית של סוקולוב. הוא הקיף בעינו את כל החיים כולם, אבל לא חדר למעמקיהם. רוחו היתה מתיזה ברקים, רב השכלה היה, פקח ורב תבונה, אולם בלי התלהבות. שכן התלהבות סערה שבנפש היא, וסערה לא ידעה נפשו. ימים רבים היה הרוח החיה של „הצפירה" ושל „האיזראעליט" (הפולני) כאחד. בחלקו של סוקולוב נפל המדור הפוליטי. הוא היה עוסק בשאלות היום; עם כל סערת היצרים, שנתלקחה מסביב לשאלה זו או חברתה — הרי מאמריו היו תמיד שקטים ושלוים, שקולים יפה יפה ונאים לשני הצדדים הנלחמים כאחד. לתנועת „חבת ציון" התנגד; והוא נלחם בה, בתנועה, בגלוי ובמסקניות,

לפעמים אף בלעג חריף. הוא, שהיה רווי ושקוי רוח ישראל כאחד מיחידי סגולה שבדור, שהיה מלא בכל לבו תולדות ישראל ודעת ישראל, לא מצא בתנועת „חבת ציון" שום דבר שהיה יכול לספק את רוחו ואת השקפתו על ישראל ועתידו.

ואף סוקולוב נהג בי חבה יתרה. אולם מנהג היה בידו לקבל כל אדם בסבר פנים יפות, ואפילו את מתנגדו, ובכלל בכל נוהג שהוא נוהג בעולם ובאדם — נוהג של ג'נטלמן, של הג'נטלמן. אולם סלונימסקי לא נהג בו כבוד וחבה. בעצם זו היתה מלחמה בין כוח שוקע ובין כוח עולה. סחים היו, שפעם בא סלונימסקי ... רתח כולו לאחר שיחה ומריבה עם סוקולוב. כששבה בו רוחו במקצת, אמר מתוך משיכת־כתפים: „סוף סוף הרי לא לעולם יחיה סוקולוב זה, האמת דברתי?" האסטרונום היהודי הזקן והמתמטיקן התרגל, כנראה, הרגל רב אל החיים: למחשב החשבונות הותיק של הלוח העברי אבד, כנראה, חוש הזמן, חושו שלו.

כעבור זמן מה באה ב„הצפירה" רשימת בקורת על ספר השירים שלי, בשני המשכים. המבקר לא היה סופר שאומנותו בכך ומעולם לא כתב מאמר בקורת. הוא כתב מאמר יחידי זה בתורת נסיון, ורק כדי לגרום לי טובת הנאה. אף אני גופי לא יכולתי להודות, שמבקר הוא בעל טעם, ואף על פי כן לא מנע ממני דבר זה לשמוח על הבקורת שמחה עמוקה. שלחתי גליונות אלה של „הצפירה" לכל ידידי ומכרי, ושני טופסים לליאון לוזינסקי, אחד לו ואחד לחנה.

לאחר שהצליח בידי להתודע אל מנהיגיו הרוחניים של ישראל באודיסה ובוורשה ולאחר שעלה בידי — כך סבור הייתי אותה שעה — להיות אחד מבני החבורה עם הוצאת ספר השירים שלי, שוב ניערתי מעל עצמי כל מחשבה להדרש למסחר ולבית־עסקו של אבי. נגעלה לעולם הדרך בפני אל בית עסקו של אבא. אלמלי היתה אומנות זו של סופרים עברים באותם הימים אומנות ממש, כדרך שמשמשת היא לסופרים מאומות העולם, ודאי שהייתי מתמסר כולי לה ולא הייתי מחזר אחרי אומנויות אחרות. אולם טפוס זה של סופר עברי שאומנותו בכך עדיין לא בא לעולם. רק מועטים מבין הסופרים העברים יכלו להתפרנס מפרי עטם, ורק המסובים בשתי מערכות העתונים העבריים בלבד, משום שעורכים ומו"לים כאחד היו. כל שאר הסופרים מצווים היו להתפרנס בדרכים אחרות, שכן אותם ימים לא היה בידי הספרות העברית לפרנס בלחם צר וחמאה זעומה אף את המעולים שבבניה. לא היתה אומנותו של סופר עברי בימים ההם אומנות ממש אלא בבחינת מותרות בלבד.

אלמלי היה מנבא מי שהוא אותה שעה, שבמשך זמן קצר של עשרים שנה

יקום מחנה שלם של סופרים עברים, שמקור פרנסתם היחידי — עטם, היה נראה על הבריות כהוזה וחולם חלומות בהקיץ. לא פלל איש, שיהדות ארצות המזרח עמדה אותה שעה על ספה של תקופה חדשה ושל התפתחות רוחנית חדשה. אדרבה, כל הסימנים והאותות בשמי ישראל העידו על כך, ששאלות היום הבוערות, הכלכליות והמדיניות, וביחוד שאלת היציאה וההגירה, יבלעו את כל כוחותיה של יהדות המזרח, ושוב לא ישתייר אף שיור קל של אמוץ רוחני ושכלי ליצירה הרוחנית. אולם נראה הדבר, שלא היה בידי הרדיפות, רדיפותיה של הממשלה, ולא בידי שנאתן של האומות השליטות לחסום בפני היהדות את הדרך לשחרורה הרוחני העצמי.

לפני יציאתי לברלין בקרתי לימים מועטים את סביסלוביץ. סוף סוף נענו הורי לתכניותי וקבלו אותי כדרך שמקבלים פני אורח חשוב ואהוב. סוף סוף הרי מחבר הייתי, מחבר ספר שירים! ואמי אפתה ובשלה כנהוג, כאלו מזמן הייתי את עצמי לנסיעה למדבריות רחוקים. עזבתי את בית אבותי, ומשא צרכי אוכל וברכות יוצאות מן הלב של בית אבותי וידידי וקרובי — לי צידה לדרכי.

בדרך לברלין נתעכבתי פעמיים: במינסק כדי לקבל תעודת־מסע ולהפרד מאת ידידי ובקובנה — לפי בקשתה והפצרתה של אמי — לקבל את ברכתו של הרב המפורסם, ר׳ יצחק אלחנן ספקטור. רק יום אחד נשארתי בקובנה, שכן קבל אותי הרב הגאון תיכף לבואי. סחתי לו, למה ראיתי לבוא אליו ומה תכנית זו של למודי בחוץ לארץ. סחתי לו כמו כן, שאיני יודע עדיין, מה שמוש אשתמש בידיעות ביהדות שאקנה בחו״ל. אפשר ואהיה סופר, אפשר ואהיה רב, לפי רוח הזמן, אולם אם כה ואם כה — זקוק אני לברכתו. סבור הייתי, שרב גאון זה, שהמונות ישראל ראו בו צדיק וגאון עולם, ואף המשכילים העריצו אותו, ישתדל להעמיד פני חשיבות יתירה, וביחוד בטוח הייתי, שיעשה עלי רושם ביראתו הרבה. לא מינה ולא מקצתה. הוא חלק לי מברכתו בפשטות יתירה, בידידות ובחבה רבה, כאילו לא היום נודעתי לו בראשונה, אלא מכירני ומחבבני משכבר הימים.

במאורע זה מסתיימת תקופה שניה משלוש תקופות נדודי: מברזין עד דינבורג, מדינבורג למינסק, ממינסק לבובריוסק, ואחריהן הישיבה בשני מרכזי היהדות הגדולים, באודיסה ובוורשה. עוד מתחילתי הייתי ה״יהודי הנצחי״ בזעיר אנפין. כל מקום שישבתי בו, אם ישיבת ארעי ואם ישיבת קבע, הייתי נכנס במגע ישר עם חיי ישראל על כל צבוריו ושכבותיו, ובכל מקום ובכל שעה היו

דאגותיה, תקוותיה וחלומותיה של נפש ישראל דאגותי אני, תקוותי אני וחלומותי אני. אהבתי את הספרים ובאהבה רבה הייתי משקע את נפשי בזכרונות עברו של ישראל. מעולם לא פרשתי משאונם והמונם של החיים. החיים שתקפו אותי מכל העברים משכו אותי אל תוך תוכם, עוררו אותי לפעולה, למלחמה, הרהיבוני, הקסימוני, וממקור העבר לא שאבתי אלא סימני דרכים לחלומות עתידי. התקופה האחרונה והשלישית של שנות־נדודי עברה עלי בגרמניה: עולם אחר וחדש בתכלית, עם אחר, יהודים אחרים.

פרק ששה עשר.

ימי למודי באוניברסיטה של ברלין

ארצות נכר! אין אדם מודרני, אם בן ארצות אירופה, ואם מארצות שמעבר לים האוקינוס, אין אדם, שעשה במשך שנים מרובות בארץ של תרבות למחצה, יכול להשיג, כמה מן הקסם ומן הרז צרור היה בשביל המשכיל הרוסי וביחוד שביחוד בשביל המשכיל היהודי־הרוסי במלה זעירה זו „חוץ־לארץ" (וכמה מקסימה היא עוד היום!). לא היה ואין בכך משום הרגשת החידוש ויצרו, הידועה לכל אדם בעל דמיון במקצת, ואף לא משום השאיפה לשנויים, החיה כמעט בלב כל אדם. בשביל המשכיל הרוסי היה במלה זו — ועודנה אף היום — השאיפה העמוקה לחירות. בלב כל משכיל רוסי חיים היו הכסופים, כסופי תפלה, להמלט ולו לרגע מבית־אסורים ענקי, זה ששמו רוסיה, לנשום בחזהו ולו אף פעם את אויר של חירות, לראות בעיני בשר ממש, כיצד מהלכים הבריות ללא פחד ואימה בפניהם ובעיניהם, לשמוע, היאך בני אדם דנים באלהות ובאדם, בשטן ובממשלה כרצונם, ואין האימה שרויה עליהם מפני מחשבת עצמם.

ואם נתן את דעתנו על כך, שהמלה „חוץ־לארץ" לא היתה מכוונת כלפי צרפת, אנגליה, כלפי ארצות הברית של אמריקה, אלא שהרוסי המסתפק במועט התכון לכך לגרמניה הפרוסית ולאוסטריה־אונגאריה וראה בארצות ההן גן־עדן של מטה — מן הנקל לתאר, כמה קשה היה גיהנום זה של מטה, בתוכו חי האדם הרוסי, וכמה זעומה היתה השגתו בחירות. ואם אלף ספרים יקרא בן הארץ האחרת על רוסיה, על ארץ זו המופלאה, לא יוכל לתאר לעצמו די צרכו את המופלאות ואת הזרויות של מציאות אותה ארץ. והרגשה זו של חירות ניתנה לו לאדם רוסי זה בלבד, שנמנה על הלוחצים ועל המשעבדים או על לקויי הרוח.

אותו רגע שעברתי את הגבול הרוסי ובאתי אל התחנה הפרוסית הראשונה, לאיידטקונן, הרגשתי את עצמי כאילו יצאתי מעבדות לחירות. שוב אין ידה של הממשלה הרוסית תקיפה כאן. אלמלי רוח של תפלה היתה שרויה עלי אותו רגע הייתי מברך ברכת „מתיר אסורים", ואלמלי לא נתביישתי הייתי נופל על צוארו של הג׳נדרם הפרוסי שנכנס לקרון ומנשקו בהתלהבות. רק לימים עמדנו על

כך, ש„הוה מתרחק מן הרשות" נאמר במקצת אף בג'נדרם פרוסי, שאף זה אינו מעין זך של צדק ומדות טובות, שמן הראוי להזהר אף במחיצתו — כל זה למדנו לימים מתוך הנסיון, כשנתרחבו במקצת תחומי השגתנו על החירות ושוב לא היתה פרוסיה לנו כלל כל החמודות בגן עדן של מטה.

המו גלגלו הרכבת ורקדו בקצב על פני המסלה הגרמנית ואף רעיונותי צהלו ורקדו בלבי כנגדם. אף אני נתאויתי לצאת במחול, והואיל ולא לרקודים ומחולות נוצרה הרכבת, הוצאתי את החבילה העצומה, בה צרורים מגדנות אמי, שהיא בשלה, צלתה, אפתה, טגנה למעני והזמנתי את חברי לנסיעה אשר בתא לסעודה. ידעתי לדבר גרמנית, או לכל הפחות בטוח הייתי בלבי, שיודע אני לדבר; על כל פנים הגרמנים אשר ברכבת הבינו יפה את הזמנתי, ועל כל נגיסה ונגיסה היו אומרים: „מצוין". כשקרבנו לברלין נתרוקן כמעט הסל. ספרתי להם לנוסעים, שאמי הכינה בידיה את כל המטעמים האלה; הגרמנים פיהם לא פסק מהלל ומשבח את אמי ואני גופי הייתי ברקיע השביעי.

בדמדומי בוקר סתיו מוקדם באתי לעיר ברלין. בתחנה פגש אותי חברי נחמן סירקין, שהיה אותה שעה כבר תלמיד האוניברסיטה של ברלין. מנורות החשמל הגדולות בתחנת „רחוב פרידריך" עשו עלי רושם של שמשות ארציות תלויות ויורדות, והן שהפכו את שחור הלילה לאור היום. והריני מהלך ושט בים של אור רב דמיונות — ונבא בי הלב: סימן יפה לבאות עלי בעיר זו. סירקין לא נתן לי לשכור עגלה: העגלה עולה בדמים מרובים ואין הדבר נאה לסטודנט כלל וכלל. הוא הזמין לשם כך, להסעת מטלטלי, את בעלת ביתו עם עגלה קטנה, ורתום בה כלב. ובעגלה מצאו כלי מקום לרוחה, ואני וסירקין מהלכים היינו ומתקרבים ברגל לדירתו, ודומים היינו אותה שעה להולכי רגל אל מקום המקדש.

הכלב משך בעגלת־היד הטעונה כלי, בעלת הבית מהלכת אחריו ומזרזתו, ואני וסירקין שרכנו את דרכנו, דרך של שנים או שלשה קילומטרים, ברחובות העיר אל חדרו אשר בצפונה של ברלין. לא אעלים על האמת: כניסתי זו לעיר ברלין לא נדמתה עלי ככניסת מלכים ולא הרהיבה את הלב ביותר. מעולם לא ציירתי לי כניסה זו בדמות עגלת־יד קטנה ורתום בה כלב בית, הרי עד אותה שעה לא ידעתי כלל, שכחו של כלב בית יפה אף להסעת מטלטלים מן התחנה! אולם משהסביר לי סירקין, שדרך כניסה כזו נאה היא לסטודנטים, נחה עלי דעתי והסחתי מלבי את כל המעשה. וחדרו של סירקין בקומה החמשית של בית־עובדים טפוסי: בית גדול ורחב, שדרו בו המונות המונות. והחדר גדול היה, רב אור

ומרוהט כהלכה. עד בואי היה סירקין משלם בעד החדר ובעד פת שחרית חמשה עשר מרק לחודש, ואילו בעד שנינו הוקצב שכר של עשרים וחמשה מרק.

עד מהרה נוכחתי, שפת שחרית של חדרנו עמדה על ספל אחד של קפה ושתי חתיכות של לחם שחור, מרוחות בשכבה דקה של חמאה. ורשות היתה בידו של הדייר להחליף את שתי חתיכות הלחם עם חמאה בשתי עוגות סולת בלי חמאה, שכן שקולות היו שתי העוגות סלת בלי חמאה כנגד שתי חתיכות לחם דגן מרוחות בחמאה. בימות החול היה סירקין מעדיף את הלחם השחור המרוח בחמאה, ואילו בשבתות היה מוותר על הכמות לטובת האיכות — זכרון לחלת הסולת שהיו אוכלים בשבתות בבית אבא בארץ הרחוקה. בעלות החדרים לסטודנטים היו ברובן פועלות או נשותיהן של פועלים. שכר העבודה הבינוני של פועל בברלין באותם הימים עמד על שבעים וחמשה עד תשעים מרק לחודש, ושכר הדירה שהיה מקבל מאת הסטודנט היה לו ערך רב בחיי המשפחה. לפיכך היו נוהגים כבוד רב בסטודנטים.

מיד לאחר אכילת פת־שחרית ראשונה בברלין הביא אותי סירקין אל אולם־המקרא הרוסי — שני חדרים מרוהטים לא בהדור רב, בינונים בגדלם, ובהם כל העתונים הרוסים הליברלים. העתונים הריאקציונים אסורים היו לבוא בקהל הקוראים מקרב הסטודנטים. העתונות היהודית!— בא כוח שלה באולם זה, הוא ה„ווסכוד". רק כעבור זמן רב הסכימה האגודה להכניס לתוך אולם הקריאה גם עתונים עבריים, לאחר מלחמה קשה ורבת מריבות, שנתנהלה בכתלי האגודה ובאספות פומביות במשך חדשים רצופים. רובם של הקוראים, כתשעים אחוזים, יהודים היו, ושאר עשרת האחוזים — רוסים או פולנים.

ראוי להעיר כאן, שהמלחמה כנגד העתונים העבריים התנהלה לא על ידי הסטודנטים הרוסים או הפולנים אלא על ידי הסטודנטים היהודים, שראו חובה לעצמם להביע את בוזם ללאומיות השוביניסטית עם מלחמה זו שנלחמו כנגד העתונים העבריים. לפי דעתם, הרי על ידי לשונם בלבד „הצפירה" ו„המליץ" עתוני הריאקציה הם. מנהג מוזר זה שנהגו מעיד כמאה עדים על הרוח ששרר במוחותיהם ובלבותיהם של הסטודנטים היהודים, שנדחו בעצם מבתי המדרשות העליונים ברוסיה על שום שיהודים הם. משבאו לברלין עמדו מיד והכריזו על רוסיותם ונתרחקו מכל דבר שיש בו כדי לקשרם אל גזעם הם ואל עמם הם.

כדי להסביר כראוי מצב משונה ומוזר זה הריני להזכיר כאן דבר מאורע אחד, שאירע כעבור זמן מה לבואי לברלין. שוב איני זוכר יפה, אימתי נתרחש

מאורע זה, אם קודם בואי או סמוך לבואי — מעשה ונוסדה „האגודה המדעית הרוסית־היהודית", ונתרכזו מסביבה הסטודנטים היהודים הלאומיים, והעמידה מטרה לעצמה — חזוק תנועת התחיה בישראל. לא עברו ימים מרובים ונתכוננה קבוצה אחרת, אף היא רובה סטודנטים יהודים מרוסיה ומפולין, ורק מיעוטה הקטן — רוסים ופולנים, ומטרתה לשמש אגודה שכנגד לאגודה היהודית־הלאומית. החברים היהודים של האגודה החדשה הציעו לקרוא אותה בשם: „אגודה רוסית". אולם כאן פגעו בהתנגדות עקשנית של שני הפולנים אשר בחבורה. הם היו אומרים: „ברחנו מפולין כדי למצוא מפלט מן הדרך האכזרית של רסוס פולין על ידי הממשלה הרוסית. כלום מן הראוי הוא שאנחנו נשים על פנינו מרצוננו מסוה רוסי?" אחרי שהגיעו לידי פשרה מנחת את הדעת בסעיף זה בקש רשות הדבור אחד הסטודנטים ומנדלשטם שמו. בנאום ארוך ומלא כובד ראש הוא הציע פשרה אחרת. מצד אחד הוא מבין יפה, שבדין הוא שיהא השם מבטא את היסוד הרוסי כל צרכו, מצד השני הוא מבין יפה ללבם של שני הסטודנטים הפולנים, ולפיכך הרי הוא מציע שם, שלפי דעתו עשוי הוא להניח את דעת שני הצדדים, היינו „האגודה הסלבית". הצעתו של זה נדחתה. שנים מקרב הסטודנטים הרוסים ואחד משני הפולנים התחילו מפקפקים במוצאם הסלאבי של היהודים. מנדלשטם לא היה כלל מן השוטים, ואף על פי כן לא הבין, כמה מן הגחוך ומן החרפה היה בהצעתו שהציע. כל כך שקוע היה מנדל־שטם בכפירה בכל דבר שיש בו כדי ליחד את ישראל יחוד עם, ששוב לא הרגיש בדבר, שאחרים — לא יהודים — מרגישים בהם בישראל ורואים בהם מכשול ועכבה.

בשנות התשעים של המאה שעברה שרויה היתה גרמניה בשכרון נצחונותיה הגדולים על צרפת, בשכרון חלומותיה על יצירתה של מלכות רומי חדשה, מלכות מושלת בכפה. ואין דבר שיעמיד אותנו על מצב רוחה של גרמניה באותן השנים מדברי „קנצלר הברזל" שלה. מדברי ביסמרק, שאמר: „אנו הגרמנים אין אנו יראים אלא מפני האלהים שבשמים". ופירושם של הדברים: אין אנו נותנים את לבנו על דעת הקהל בעולם, אנו עצמנו שופטים על מעשינו ודברינו. אין אנו כופרים במציאותו של אלהים, אולם העניינים שביניהם ובין המקום עניינו הפרטיים הם, והואיל ואנו הכח הגדול ביותר על האדמה — כאלהים בשמים — הרי סופנו שנבוא עמו לידי פשרה.

רוח זו כללית של גרמניה בשנות התשעים לא עברה בלי השפעה על יהדות

גרמניה. היהודי הגרמני, אחרון ליהודי המערב שהגיעו לכלל שווי זכויות, הרגיש בעצמו, שקרוי הוא למלא שליחות יהודית מיוחדת, לשמש מנהיג מוסרי של היהדות העולמית, כל שהמצב הפרוע של היהדות העולמית לא נעל את הדרך בפני הנהגה מוסרית כזאת. עוד לא קמה אז תנועה מדינית יהודית כללית, בעלת תכנית מדינית מקיפה. עד הרבע האחרון של המאה הי"ט עמדה צרפת בראש ודבריה נשמעים היו בכל העולם; מכאן, כפעולה מקבילה, מעמדה של היהדות הצרפתית בעולם ישראל: היהדות הצרפתית הלכה לפני העם הישראלי. חברת „כל ישראל חברים" היתה בבחינת מנהיג מקובל ומוסכם בכל הענינים הכוללים ליהדות העולמית והיא היתה דברה של האומה הישראלית.

לאחר 1870 שוב לא יכלה היהדות הגרמנית להסתפק במצב של שני במעלה בעולמו של ישראל — הרי בתוך גוף המדינה החדשה, שהתכוננה להיות אחת המעצמות הגדולות ביותר בעולם — חיו. אף מבחינה אוביקטיבית רשאים היו יהודי גרמניה לבוא בטענה על המקום הראשון בתוך הקבוצים הישראליים. שכן סוף סוף הרי יהדות גרמניה — הקבוץ הגדול ביותר של היהודים שווי הזכויות בעולם; הרי יהודי גליציה היו משוחררים רק למחצה ומבחינה ידועה שייכים היו ליהודי המזרח. מלבד זה הרי מצבה הגיאוגרפי של יהדות גרמנית הקנה לה לזו הכרעה בעניני ישראל.

קשה ביותר היתה שאלת היהודים ברוסיה, וגרמניה היתה שכנתה של מדינה זו. אולם עוד טעם בדבר, וטעם חשוב, שהיה בידי יהדות גרמניה לחשוב את עצמה למנהיגה של היהדות ודברה. הרי הם יהודי גרמניה שכוננו ויסדו את „חכמת ישראל" החדשה, והם הם שסללו דרכים חדשות במדע היהדות. במחקר עברו העשיר של ישראל עמדו יהודי גרמניה בראש. מפעליה הנהדרים ביותר של „חכמת ישראל" החדשה כרוכים בשמותיהם של מ. מנדלסון ותלמידיו, בשמותיהם של צונץ, גייגר, שטיינשניידר, יוסט, פירסט, גרטץ ורבים כיוצא בהם! הוה אומר, שכמה טעמים ונמוקים עמדו להם ליהודי גרמניה בהרגשתם, שראויים הם לעמוד בראש היהדות העולמית, אולם הם לא יכלו להגיע לידי שלטון על הלבבות אלא תוך מלחמה קשה ורבת מרירות, ושעה זו שאני עומד עליה בזכרונותי הגיעה המלחמה הזאת לידי שיאה.

יהודי גרמניה הביטו על יהודי המזרח כעל נחותי דרגה. הם לא ידעו דבר וחצי דבר על המלחמה המדינית החשובה והמאורגנת, שתססה אותה שעה בקרב יהדות רוסיה. הם לא ידעו דבר על התחיה הכבירה שעברה על המונות ישראל

הגדולים במזרח אירופה והרימה אותם למדרגה גבוהה. אף אחד לא נגנב לו רמז על הספרות העברית החדשה, שהתחילה אותה שעה פריחתה. ואשר לספרות ב„אידיש" הרי יהודי גרמניה חשבו לעצמם פחיתות הכבוד להודע עליה דבר, שכן הלשון המדוברת של יהודי המזרח, מזרחה של אירופה, היתה כקוץ בעיניהם של יהודי גרמניה (בפיהם Mauscheln). גם חשבו לה לרעה על שהיא מזכירה להם, שעוד לפני דורות מועטים לא ידעו אף הם לשון אחרת מלבד לשון מדוברת זו.

אף לפני דורי שלי מצויים היו סטודנטים יהודים־רוסים בברלין; אולם לא היו הללו מרובים כבזמני ואף היו בני טפוס אנושי אחר משלנו. אף אחד מהם לא גמר בית ספר תיכוני. האוניברסיטה של ברלין, כרובן של שאר האוניברסטאות בגרמניה, נשתבחה על שום עקרים אחדים מצוינים משלה. היא לא דרשה מן הסטודנטים בני חוץ־לארץ שום דרישות, לא חייבה אותם על בחינות כניסה מיוחדות ולא דרשה מהם שום תעודות על הכשרתם המוקדמת בהשכלה. כמה וכמה מבחורי הישיבה, שנפשם יצאה להשכלה ולדעת ולא היו להם שום סיכויים להתקבל בבית ספר תיכוני בארצם נשתמשו שמוש רחב באפשרות זו שנפתחה להם. הם היו נכנסים בלי בחינה קודמת אל האוניברסיטה והיו בה כסטודנטים לכל דבר. מהם המוכשרים ביותר צעדו צעדים מהירים בדרך ההשכלה, ולא עוד אלא שהגיעו לכלל פרסום בעולם המדעי על שום עבודותיהם ומחקריהם החשובים. אולם ברובם נשארו „סטודנטי עולם". כשבאתי לברלין מצאתי עוד כמה סטודנטים יהודים־רוסים טפוסיים כאלה. אולם משנת 1887 נשתנו הדברים בתכלית. אל שערי האוניברסיטה של ברלין הגיעו המונות המונות של סטודנטים יהודים, שעברו בארצם דרך בית ספר תיכוני מתוקן ורק הגזירות החדשות על השכלת היהודים ברוסיה נעלו בפניהם את בתי המדרשות העליונים בארצם. הגזירות האלה הבריחו אותם שיירות שיירות לחוץ־לארץ, — לשווייץ, לצרפת, אולם בעיקר לגרמניה.

רובם של הסטודנטים היהודים מרוסיה למדו תורת הרפואה וכימיה. באותם הימים היתה כימיה המדע המודרני, שהכל היו רודפים אחריו, ולפיכך משכה אליה את לבם של רוב הצעירים מישראל. רק מועטים מבין הסטודנטים עסקו בפילוסופיה טהורה, ורק שנים או שלשה למדו מתימטיקה. ואני נאמן הייתי לתכנית בראשית שלי: להקדיש את עצמי לתלמוד מדע היהדות. ושתי דרכים עמדו לפני: יכולתי להכנס לבית המדרש לרבנים מיסודו של הד„ר הילדסהיימר, ראש האורתודוכסיה היהודית הקיצונית, או להכנס לבית המדרש העליון לחכמת

ישראל, בה קבלו את תורתם הרבנים הליברלים. אבל למדו בבית מדרש זה רבים שלא הכשירו את עצמם לרבנות. אף בית מדרש עליון זה רחוק היה מדעותיה של היהדות הריפורמית; באמריקה של ימינו, למשל, הרי בית מדרש זה מכוון ליהדות הקונסרבטיבית. ידעתי, שבית המדרש לרבנים מיסודו של הילדסהיימר כמעט נעול בפני. תנאי הכניסה הקשים וכן השלטון החמור אשר בתוך בית־המדרש גופו לא התאימו בכלל לרוחי ולכל מנהגי. אולם נכספתי להכיר פנים אל פנים את ראשה ומנהיגה של היהדות הגרמנית השמרנית ולפיכך בקרתי את הרב הילדסהיימר בביתו. הוא קבל את פני בשבע שעות בבוקר, לאחר שהתפלל כבר תפלת שחרית. ושאלה ראשונה ששאלני, אם התפללתי כבר. לא רציתי לשקר לרב והודיתי לו, שעדיין לא התפללתי. הרב השתמש מיד בתשובתי והתחיל מטיף לי מוסר, אמנם בצורה נמוסית ונאה מאוד. במשך רגעים מועטים של שיחה עמדתי על כך, שלא דרכי בית המדרש ומנהלו דרכי, והשתדלתי להטות את השיחה אל הנושא הכללי של שאלת יהודי רוסיה. השתדלתי לתבל את שיחתי עם הרב בכמה פסוקים ומאמרים עבריים, לא, חס וחלילה, כדי להתהדר בידיעותי בתורה ובתלמוד אלא משום שלא הספיקה לי ידיעתי בלשון הגרמנית. דבריו של ד"ר הילדסהיימר העידו על התעניינות רבה במצבה של יהדות רוסיה, אולם ראיתי בו שליחו של הסדר הישן, שקפא על השקפותיו ויחסיו העתיקים, ושוב אין לבו נתון אלא במעט לשאלות היהדות החיה, הסובלת והנלחמת על קיומה.

גאונה של ברלין, תפארת רחובותיה — „בין התרזות", הפותח ב„שער ברנדבורג" על „רחמתו המרובעת" מברונזה ומסיים בארמון המלך. משני צדי הרחוב היכלות הנסיכים השונים, בתי הצירים של ממלכות חוץ, המוזיאונים והאוניברסיטה. כמו כן מרכזי בתי־העסק הגדולים ועל ידם בתי־קפה שנתפרסמו בעולם, וביניהם המפורסם ביותר „בית־הקפה של באור", מקום פגישה וכנוס של הסופרים, המלומדים ואישי המדינה. אותם ימים היו „התרזות" לא רק מרכז ברלין אלא כל גרמניה כולה ואף של אירופה כולה.

אף בית המדרש לחכמת ישראל סלל לעצמו את הדרך אל התרזות, וכתבתו, לכל הפחות, הקנתה לו חשיבות מה. אולם מלבד הכתובת, שהראתה על בית־המדרש כעל בית קרוב ל„בין התרזות" הרי המוסד גופו, שהציג לעצמו מטרה — מתן השכלה ותורה לחוקרים ולרבנים בעתיד, לא היה מסודר בטוב טעם ולא הנחיל כבוד רב ליהדות גרמניה. בתי ברלין בנויים עמוק עמוק כלפי מטה, לפעמים שתים ושלש חצרות לבית אחד, ובנין־החזית מכוון כלפי הרחוב. בקומה

השלישית של בנין מרובע, שעמד בחצר מעין זו, היו לו לבית המדרש שלשה אולמות שרויים באפלה, שלא היו מנחילים כבוד אף לבית ספר עממי ממדרגה נמוכה. כשנכנסתי בפעם הראשונה אל בית המדרש כדי לרשום את עצמי בין תלמידי המוסד נפגעתי פגיעה קשה. הנה הוא הכבוד שיהדות גרמניה מכבדת בו את התורה! ואף מורי בית המדרש עלובים היו כבית עצמו. בסך־הכל למדו בו ארבעה מורים: ד״ר יואל מוללר מורה לתלמוד, ד״ר דוד קסל לדברי ימי־ישראל, ד״ר חיים שטיינטל למדע המקרא ולפילוסופיה דתית וד״ר מייבאום לתורת ההטפה. החשוב ביניהם, המפורסם כאחד החוקרים המובהקים ביותר במקצועו, המאור הגדול במדעו, היה שטיינטל. מקצועו המיוחד: המחקר הבלשני והתרבותי־ההיסטורי; הוא יסד יחד עם מ. לצרוס את „כתב העת לפסיכולוגיה של העמים", ובו השתתפו טובי המלומדים של הדור. ספרו העיקרי של שטיינטל: „מקור הלשון" נחשב לספר המופת של התקופה. חברו בבית המדרש לחכמת ישראל, ד״ר קסל, היה היסטוריון ממדרגה שניה, ואף מילר ומייבום לא היו גדולים ביותר בתורה ובחכמה.

בבית המדרש למדו אותה שעה כשלשים תלמיד, רובם בני חוץ־לארץ, ורוב רובם של אלה יוצאי גליציה ואונגריה. ארבעה מרוסיה היינו. הסטודנטים מקרב יהודי גרמניה היו לקויים בידיעותיהם ביהדות להפליא; ידיעתם בתורה וביהדות לא עלתה על ידיעתם של תלמידי החדר בעיירתנו מן ה„זמן" הרביעי או ה„חמישי". ואף על פי כן ראו בהם בבית המדרש את המעולים ואת המיוחסים שבתלמידים, ונהגו בהם המורים בחבה ובחשיבות יתירה. תעודת־מוצאם היא שהקנתה להם חשיבות יתירה זו: הרי הם הם אשכנזים, ואנו זרים, בני חו״ל.

אחרי תקופת צונץ, גייגר וחבריהם ירדה היהדות הגרמנית מאיגרא רמה של מדע היהדות אל בירא עמיקתא, ובירידה מהירה. המלומדים הגדולים הראשונים יצאו מן העולם, וממלאי מקומם לא באו. הגיעו הדברים לידי ירידה עמוקה כזו, שרובם של רבני ברלין מאונגריה באו, ויהדות גרמניה לא יכלה להתפרנס אף פרנסה רוחנית זעומה מכיפה. מכאן מסתבר, מפני מה פנקו והחשיבו כל כך את התלמידים בני גרמניה גופה, והשתדלו לקיים ולהחזיק אותם ברבנות. שהללו דברו גרמנית — ובלי בת בטוי של בן חוץ לארץ — עובדה זו בלבד הכריעה את הכף לטובתם, היא שתקנה את כל הפגמים של ידיעתם ביהדות. בחיי הכרתי רבנים צעירים גרמנים, שלפי כל טיבם ונהגם נאים היו יותר לשמש בכהונת כומר פרוטסטנטי בבית יראתם מאשר לשמש בכהונת רב בבית המדרש לישראל.

אולם נוח היה להם ונעים היה להם ליהודי גרמניה לשמוע דרשות בפטריוטיות גרמנית מפי אחד משלהם מאשר מפי יהודי אונגריה שבא לארצם.

אנוס אני להודות, שברשות מדע היהדות למדתי יותר מפי הפרופיסורים הנוצרים באוניברסיטה שבברלין מאשר מפי המורים והמרצים היהודים בבית המדרש לחכמת ישראל. ושוב אין תמיהה בדבר כלל וכלל. חכמי ישראל מתקופת צונץ־גייגר (באמצע המאה הי"ט), שעשו באמת גדולות במחקר היהדות, נתכוונו לחשוף ולגלות לעולם את אוצרות הרוח והתרבות של עבר ישראל. צונץ הודיע בפירוש, שנתיב האמנסיפציה עובר דרך שבילה של חכמת ישראל: משיודע לו לעולם הגדול, מה גדולים ומה אצילים היו אבותיהם של ישראל מיד יראו אותו כאחד מהם.

ולא היה בין המלומד היהודי לבין חברו המלומד הנוצרי אלא הבדל בזמן בלבד: בשביל שניהם היו אוצרות רוחו של ישראל שפונים טמונים בבית קברות גדול. לגבי המלומד הנוצרי התחיל זמנו של בית עלמין זה בנצרת, עם לידתו של ישו, ולגבי החוקר היהודי נחתם בית עלמין זה עם מתן הזמן החדש. הרגשה עמוקה של יראת הכבוד היא שהניעה את החוקרים היהודים להציב מצבות נהדרות ונשגבות לעברו של ישראל ולקשטן בפרחים נאים: „כאן ינוחו דורות תפארת — ינוחו בשלום על משכבם".

ואשר מוכרח היה לבוא קם ונהיה. אם עבר מת הוא עברו של ישראל לבן ישראל של ימינו הרי מת יהודי זה לעברו של ישראל. במצב כזה שוב לא היה בידי בית המדרש לחכמת ישראל אשר בברלין לפרנס את יהודי מזרחה של אירופה אף פרנסה זעומה, שכן יהודים אלה גדלו ונתחנכו ברוח אחרת ובסביבה אחרת. לגבי צעירי ישראל ממזרח אירופה היתה היהדות חיה ונאבקת ונלחמת, השואפת לקראת עתיד חדש ודרכי גידול והתפתחות חדשות. הנה נסיתי להכנס בשיחה עם מורינו אשר בבית המדרש על הספרות העברית החדשה, על הסופרים החשובים ביותר של דורנו, על משורריו ומספריו. אולם הם לא הבינו, מה בעצם ועל מה אני סח להם. בשבילם היתה הלשון העברית לשון שעברה, לשון העבר בלבד, וכל השתדלותנו והתאמצותנו להפיח בה רוח חיים חדשים נראו בעיניהם של אלה לאבוד זמן לבטלה.

המתנגד המובהק ביותר ללשון העברית בתורת לשון חיה, בתורת סמל של רצון יהודי עממי ותרבות עברית חדשה, שעומדת בתחילתה, היה הד"ר מייבאום, אחד הרבנים החשובים ביותר של עדת ישראל המאוחדת בברלין.

הוא לא נלחם בלשון זו על שום שאין בידה, בתורת שפת הספר, לשרנס את צרכיו, צרכי תרבות ובטוי של האדם החדש, אלא משום שקבע עיקר לעצמו להלחם מלחמה גלויה בכל דבר שיש בו משום ביטוי לרצון יהודי עממי. מייבאום היה אחד מרבני גרמניה, שראו חובה ומצוה לעצמם להגן ולסוכך על יהדות גרמניה מפני הרוחות המסוכנות המנשבות מן הלאומיות היהודית אשר במזרח. מייבאום, שהיה מיוצאי אונגריה, עמד וקנה לעצמו לאומיות גרמנית צרה, ובחריפותו של נואם מוכשר ומובהק עשה כל מה שהיה בידו לדרוש את היהדות ברוח בלתי־לאומית, ולא עוד אלא שדרש גם את היהדות העתיקה ברוח אנטי־לאומית. בחריצותו הרבה ובבימויו הנפלא נתגלו פתאום נביאי ישראל הראשונים כקוסמופוליטים, והיהדות היתה בפיו לצורה חסרת צבעי גזע ויצרי סערה, לצורה פילוסופית של אמונת־אחדות טהורה. היא הרוח, בה השתדל לחנך ולגדל את השומעים־התלמידים בבית־המדרש לחכמת ישראל. אולם לא כל התלמידים רכים היו כקנה ונשמעו לו ולדבריו כתלמידים הגרמנים או האונגרים. ביחוד קשתה עליו העבודה עם שני תלמידים: עם יוסף לוריה ועמי; אף פרצו מריבות בינו ובין אחדים מבני גליציה, צבי מלטר, יהושע טהון, מרדכי אהרנפרייז. בשעת תרגילי ההטפה היה פורץ פתאום אחד מאלה החמשה ופותח בויכוח חריף ומשתדל להשיב על תורתו של הרב בחריפות. עד שבאנו אנחנו היו — כפי שסחו לנו התלמידים הותיקים — שלום ושלוה ואחדות שרויים בבית המדרש. אנו הראשונים היינו, שהעזנו להפריע את התנועה השלטת בבית־העלמין של ה„יודאיזמוס", באותו בית פרוש ובדל מן העולם היהודי החי, ששמו: „בית מדרש עליון לחכמת ישראל" בברלין.

מנהג היה בידי מורי בית המדרש לחמת ישראל להכניס לתוך ביתם לסדר הראשון של פסח תלמידים מספר. ואף אנו הוזמנו על ידי הד"ר מייבאום להתארח בליל חג בביתו. ההסברים שיצאו מפי הרב המודרני, מנהגי הסדר ומצוותיו דומים היו בחריפותם ובזרותם לדרשות הרחוקות והמופלאות של המגידים הישנים בעיירה הקטנה. וכל ההסברים לא נתכוונו אלא כלפי מטרה אחת: להראות ולהוכיח, שמעולם לא מילא הרעיון הלאומי תפקיד כל שהוא בתולדה הישראלית. אף הספור הדרמטי על יציאת מצרים לא בא לפי דבריו אלא לשמש סמל בלבד. בכוונת מכוון הטיתי את השיחה אל הרוח החדשה שנתעוררה ביהדות מזרחה של אירופה וסחתי על הספרות העברית החדשה, שעמדה אז בפריחתה ברוסיה. ד"ר מייבאום רצה, כנראה, להכות אותי מכה נצחת, עמד ואמר חגיגית: „עיקר

הוא בידי לבלי לכתוב עברית". כששאלתי אותו, מפני מה? — ענה ואמר לי שקטות: „משום שבן גרמניה אני". לא נעניתי יותר לדבריו, אולם כעבור זמן מה, עוד באותו ערב גופו, הטיתי את שיחתנו כלפי הלשון האנגלית ואף אמרתי חגיגית: „עיקר הוא בידי לבלי לכתוב אנגלית". ד"ר מייבאום, שלא הבין לדברי ולא נרמז, הביט עלי בעינים תמהות ושאל שקטות: „מפני מה לא?" ואף אני עניתי לו שקטות, שקטות: „משום שאיני יודע לשון זו". מאותו יום ואילך לא הוזמנתי לביתו של הד"ר מייבאום.

פרק שבעה עשר

האגודה היהודית־הרוסית

צבור הסטודנטים מרוסיה בברלין היה בבחינת עם לבדד ישכון, ושונים היו חייו מחיי הסטודנטים הגרמנים. לא היו נפגשים אלה עם אלה אלא באולם ההרצאות ובלבורטוריום בלבד. וכן לא היתה שוררת ביניהם קורבה חברתית או קורבה מדינית, שכן לא היו עלולים שני קבוצים אלה, קבוץ הסטודנטים הרוסים והמון הסטודנטים הגרמנים, לעמוד יפה איש על טיב חברו. מצד אחד — בני הארץ, מעורים יפה בשרשי ארץ מולדתם, בעלי דעת זחוחה וגאים על ארצם ועל מדינתם, שהאמינו בכל לבם שלא ברא אלהים את העולם אלא כדי שגרמניה תעמוד בראשו ותחנכו לתרבות ולדרך ארץ; מהצד השני — נכרים ללא מולדת, שנתלשו מעל קרקעם־מכורתם, בני אדם צעירים מעוני ספקות ואכולי פחד, שבקשו להם מעין אחיזה כלכלית וחברתית בעולם, שאינו עולמם. עתידותיהם לוטים היו בערפל, תכניותיהם מטושטשות, שכן לא כולם החליטו בלבם החלטה נמרצת לשוב לרוסיה ארץ מולדתם. והדבור העתיק: „אין השבע עומד על נפש הרעב" — אמור גם בשובע וברעב רוחניים ומשמעות כפולה לו בכאן: „אין השבע רוצה להבין לנפש הרעב, ולהיפך, אין הרעב יכול להבין לנפש השבע".

ונוסף לכך, זה הפרסום שנקנה לו לסטודנט יוצא רוסיה, שניהיליסטן ומופקר הוא, ולפיכך דנו אותו דין לא יבוא בקהל אנשים הגונים, חיוביים. מלבד זה רוב רובם של הסטודנטים הרוסים, כתשעים אחוזים מהם, יהודים היו, ורוב רובם של הסטודנטים הגרמנים, אף אלה כתשעים אחוזים, היו או אנטישמיים מובהקים או על כל פנים שנתפסו בלבם לאנטישמיות. אפשר שיסוד האנטישמיות לא היה מכריע בדבר היחסים שבין שני הקיבוצים האלה, אלמלא היה תפקיד מיוחד במינו זה, שמילא שלא מרצון ושלא מדעת הסטודנט היהודי־הגרמני. הסטודנט היהודי־הרוסי רחוק וזר היה לחברו הסטודנט הגרמני, והאנטישמיות כפופה היתה כדרך שכפופים כל היצרים לחוק המרחק במרובע של הריחוק: כל שהוא רחוק כן פוחת והולך כחו. האנטישמי הגרמני נקעה נפשו נקיעה עמוקה וחזקה מן היהודי הגרמני, וכל שרחוק היה אנטישמי זה מן היהודי כן גברו בו

מידותיו האנושיות, מדות האדם באשר הוא אדם. וכאן נתעורר שוב רגש הכבוד הטבטוני העתיק ורגש הצדק העתיק: מאמין היה הסטודנט הגרמני, שהוא אינו רשאי להפלות ביחסו אל הבריות בין הסטודנט היהודי הרוסי לבין הסטודנט היהודי־הגרמני. ולפיכך התחיל בז את היהודי הרוסי בכח ובעוז כדרך שבז היה את בן ארצו, את הסטודנט היהודי־הגרמני.

הצבור היהודי־הרוסי של סטודנטים בגרמניה חי חיים מופרשים ומובדלים, בגופם חיים היו הללו בברלין, בבירת גרמניה החדשה, אולם בעצם חיו על אי בודד ומופרש. פרושים היו הסטודנטים האלה מחיי החברה הגרמנית, אולם מחוץ לרשות זו הרי עמד לו ליהודי־הרוסי עולם מלא של אפשריות מדעיות ואמנותיות. כל מוסד של תרבות פתוח היה לפניו, כל מוזיאון אמנותי — רשות פתוחה לכל אדם. ויאמר הדבר לשבחו של האדם־הפרט האשכנזי, שתכופות גוברות יראת הכבוד והאהבה לאמנות ולמדע על נהגו השלילי כלפי האדם מישראל וכלפי הנכרי בן חו״ל, והסטודנט היהודי־הרוסי, שכשרון אמת ניתן לו ובאהבת עבודה והשתדלות על האמת ועל היופי ניחן, מצא במורו ואפילו בחברו הגרמני סעד ותומך.

נעולים בפני הסטודנטים היהודי־הרוסי החיים המדיניים הפנימיים, הוא לא היה יכול לראות ולהתבונן בהם אלא מן הצד, מרחוק. ושוב עלינו ליתן את דעתנו על כך, שגרמניה לא היתה ארץ של הגירה, ולא שימשה מרכז למהגרים הנפלטים מארצותיהם. בא נכרי לאמריקה הרי הוא מרגיש את עצמו עם צעידה ראשונה בתוך עולם זה בן בית. יכול הוא ורשאי הוא לפתוח בבנין בלי פחד ובלי היסוס שבלב. מצוין הדבר: רבים מיהודי המזרח, מזרח אירופה, שנדדו לאמריקה, הביאו עמם דגלי אמריקה שהתקינו לעצמם עוד בביתם. נמצאו תעודות־מסע בכיסם היו עוברים את הגבול הרוסי בראש גלוי ובקומה זקופה, לא נמצאו להם והיו „גונבים״ את הגבול, אולם משעברו את הגבול היו קרויים בפי עצמם: „אנו האמריקאים״!

צרפת ואנגליה לא היו ארצות הגירה בבחינה זו שהיתה אמריקה. ואף על פי כן רשאי היה בן הנכר לקוות בארצות אלה, שסופו להשריש בארץ ולהכנס לתוך עולמה. בצרפת היו חוקי ההתאזרחות קשים ומסובכים מחוקי ההתאזרחות באנגליה, אולם בשתי הארצות ההן היו קימים חוקים וכללים קבועים לכך. ואילו בגרמניה מוכרח היה בן הנכר, וביחוד היהודי שבא מרוסיה, לתלות את תקותו בזמן, אפשר ויבוא יום ובניו יהיו אזרחים בארץ. בצרפת, באנגליה ובאמריקה

רשאי היה הבא מארץ זרה לשאוף לקיום האידאלים שלו ולפעול לטובתם באין מפריע; חוקי המדינה נתנו לו את הזכות לכך, ולפיכך יכול היה להשתתף השתתפות חיה בעניני המדינה של הארץ החדשה מיום בואו לארץ. ואילו בגרמניה אי אפשר היה דבר זה כלל וכלל. והרי בני הנעורים, וביחוד שביחוד בני הנעורים מרוסיה, מסורים היו בכל לבם ובכל אש התלהבותם לדברי מדינה ולזרמים המדיניים השונים בארץ. ואפשר ובכך מוצאים אנו את הטפוסי המובהק, את האופייני ביותר בצעירים אלה. הצעירים האלה יכולים היו לאכול פת במלח ולשתות מים במשורה, אבל לא יכלו לחיות בלי קרבות רוחניים ובלי אספות. ורק דלת אחת פתוחה היתה לפניהם. הן בני הארץ והן בני הנכר, הן יהודים והן נוצרים מתקבלים היו בסבר פנים יפות ובחמימות רבה, אנושית, בשורותיה של הסוציאלדימוקרטיה. כשתקנו ברוסיה את ההגבלות המפורסמות להשכלת בני ישראל בבתי הספר הגבוהים, עמדו כמה מאישי המדינה הנבונים ביותר והמרחיקים ראות ביותר, והתריעו על הסכנה הכרוכה בתקנות אלה, שיש בהן להפיל את הצעירים היהודים הרוסים לתוך זרועותיה של התנועה הסוציאליסטית. ובאה תורת המספרים והעידה על אמתה של התראה זו. אולם אין צורך בה בחכמת המספרים. מי שקנה מקצת דעת על אותה תקופה שאני מדבר עליה ועל אותה ארץ שוב אינו יכול לכפור בכך, שצרות־רוחה של הממשלה הרוסית, שנגררה אחרי חוקים ותקנות־הגבלות אלה, הביאה עליה כליון. הסטודנט היהודי־הרוסי גלה לגרמניה; ומגרמניה הביא עמו לרוסיה את זרע התנועה החדשה שבמערב והפיץ אותו במרחבי רוסיה הגדולה, הן בקרב בני ישראל והן בקרב שאר עמי רוסיה, וזרע זה הוא שהביא בסופו לידי חורבנו של המשטר הישן ברוסיה. איני רוצה להכניס את עצמי כאן בעבי השאלה, עד כמה החיש היהודי המורדף והנדח את מהלך החורבן הזה. ואין מרצוני ומכוונתי אלא להראות על המהלך ההכרחי של התולדה להראות היאך חוליה בחוליה נחרזת עד שנסתיימה ונשתכללה כל השרשרת כולה.

הסטודנטים הסוציאליסטים היהודים בברלין היו מאוגדים באגודה מיוחדת לעצמם; אולם מצבם לא היה משובח ומאושר ביותר. אמנם נותקו מעלינו כבלי רוסיה, יצאנו מעבדותה של זו, אבל רחוקים היינו מרחק רב מחירות אמת. כן, למשל, סכנה כרוכה היתה בחתימה על „הפורברטס" (עתונה המרכזי של הסוציאל־דימוקרטיה בגרמניה). היה יסוד לחשוש, שהחותם על עתון זה יעורר חשד בלב המשטרה, וסופה של זו לבלי להאריך לו לסטודנט את רשות הישיבה במדינה. ולפיכך נוהגים היו הסטודנטים לחתום על העתון הזה על שמה של בעלת הבית,

שהם גרים בו. אולם אף בכך לא היו בטוחים מאימתם של בלשים, שקבלו את משכורתם מידי הממשלה הרוסית ונתמכו בעבודתם על ידי המשטרה הפרוסית. מענין היה להתבונן במעשיה של המשטרה הפרוסית, היאך היתה נוהגת בפעולתו הפוליטית של הסטודנט בן חוץ לארץ: היא לא נהגה בהם לפעמים על פי החוקים והכללים הגרמניים ולא ראתה בעבודתם עבודה שנעשית בפנים גרמניה אלא דנה בו מתוך אספקלריה רוסית בלבד. לא פעם אחת אלא כמה וכמה פעמים אירע, שהענישה המשטרה הפרוסית — כמובן, בדרך אדמיניסטרטיבית — על עבירות שעברו הסטודנטים, שאינן עבירות כלל וכלל לפי חוקי המדינה. הממשלה הפרוסית הרחיבה לפי דרכה את חוקי האכסטריטוריאליות, שחייבים בהם כלפי הצירות של ממלכה זרה וכלפי סביבתה הקרובה, ונתנה אותם ענין, וכמובן, במובן הפוך מכן, לסטודנטים הרוסים הלומדים באוניברסיטאות של פרוסיה. ובפרלמנט הגרמני מיחו כמה פעמים צירי הסוציאלדימוקרטים על שרירות הלב, שנוהגים בה פקידים בני דרגות שונות במעלה, ועל ענין רב זה שמראים הפקידים — ענין הנובע לאו דוקא מטעמים מתקדמים בלבד — לענינים הפנימיים של ארץ רוסיה. מצב הדברים בגרמניה וביחוד בפרוסיה חייב על כך, שתנועת החירות ברוסיה תדוכא בכוח בעודה באבה. חירות פוליטית יחסית היא, ככל שאר הדברים. שמחה היתה פרוסיה להיות שרויה בשכנות עם שכן, שביחס אליו, בני ארצה מרגישים את עצמם בני חורין לכל דבר. די היה לה לגרמניה ברוחות החירות שנשבו עליה מכל העברים מן המערב.

יפה יותר היה גורלם של הסטודנטים היהודים הלאומיים. הואיל והממשלה הרוסית לא נתנה את דעתה כלל על שאלת הלאומיות היהודית — דיה היתה לנו חירות זו של פרוסיה שלא היתה מושפעה ועומדת על ידי רוסיה. ניתנה לנו הרשות ליסד אגודה ולקרוא לאספות פומביות, לאחר שמלאנו דרישות פורמליות, בלתי חשובות, בלבד. ושוב אני חוזר על מה שאמרתי למעלה: התנאים בפרוסיה והמצב בכלל נאים ונוחים היו יותר לצרכינו, לצרכי האגודה הלאומית, מאשר לצרכי הסטודנטים הסוציאליסטים. אולם שכרו של דבר זה עלה בהפסדו בבחינה אחרת, חסרה היתה לנו עטרת מעונים וקדושים על שאיפותיהם, עטרה זו המעוררת את רצון הפעולה וכחות הפעולה של הצעירים וכופה עליהם הפלאה שבלב.

וכך נוסדה האגודה המדעית הרוסית־היהודית, שמשכה אליה את טובי הכחות הצעירים היהודים, תלמידי בתי המדרש העליונים בגרמניה, ונעשתה לגורם חשוב ביותר בחיי כל צבור הסטודנטים היהודים־הרוסים. מיסדי האגודה היו

גדוליה הנאמנים של התנועה הלאומית היהודית, מהם גם כמה „חובבי ציון" נלהבים. ואף על פי ששם אגודה מדעית ניתן לה היתה האגודה מדינית בעיקרה. האגודה היתה הזירה הגדולה, עליה נתנגחו ונתנגשו שני הזרמים העיקריים בחיי הסטודנטים היהודים בברלין. ניתנה הרשות לאמר, שאופי מדעי ניתן לאגודה על ידי עמדתה לשאלת הלאומיות. אולם אותה שעה עדיין לא היתה קיימת בעולם ספרות מדעית, העוסקת במיוחד בשאלות אומה ולשון. אף הסוציאליסמוס ניזון היה אותם ימים מבחינה פובליציסטית וז'ורנליסטית, מהשקפה מקובלת זו, ובצורה שיש בה מעין הכרזת מלחמה ללאומיות המדעית. כנגד משפט קדום זה של הסוציאליסמוס בשאלת אומה ולשון מוטל היה עלינו להלחם מלחמה קשה, וכן חייבים היינו לתחום על עצמנו מן הלאומיות החולנית, הרעשנית, המקובלת, שאינה בדרך כלל מעולה מן הצורה הפחותה של השוביניות, שבעצם אין היא לאומיות אלא ארס שדבק בה בלאומיות. בעצם היה עלינו לתת תוכן חדש לשם לאומיות.

המיסדים העיקריים של האגודה היו שני סטודנטים צעירים, שלפי חנוכם ולפי כל אופים שונים היו שנוי גמור זה מזה, שעלול אדם להמשיל עליהם את המשל על יעקב ועשו. אולם בדין הוא להפוך את המשל. בספורי המקרא מדובר על עורות גדיי העזים, שלבש יעקב על ידיו הענוגות כדי להטעות את אביו הזקן העור ולדמות עליו כעשו. ואילו במאורע שלפנינו לבש אדם, שלפי טבעו עשו היה, את הלבוש הרוחני של יעקב והטעה במשך שנים רבות את חבריו. שני האנשים האלה היו: ליאון מוצקין ומוריץ קרפס.

מוצקין בא לברלין בגלל כשרונותיו הגאוניים המופלאים במתימטיקה, שנתפרסם בהם עוד בהיותו עלם רך, או מוטב שנאמר: הובא לברלין כ„ילד־פלאים". בהיותו בן שתים עשרה נבחן בכשרונותיו אלה על ידי הפרופיסורים למתימטיקה באוניברסיטה של קיוב, והם נתפעלו על כשרונותיו ועל עמקותו. על פי דרישתו הנמרצת של הפרופ' מנדלשטם, שעמד בקשרי ידידות עם אביו של מוצקין, הוחלט להביא את הילד לברלין, שישתלם שם במדעים. אביו של ליאון מוצקין, ר' חיים מוצקין, אדם רב בינה ומושרש עמוק עמוק במסורת ישראל, רצה למסור את בנו לידים אמונות, שישגיחו עליו ויפקחו על חנוכו ועל השכלתו של ליאון. ולפיכך מסר אותו בידי ההיסטוריון דוד קסל. מהרה נתקבל מוצקין בגימנזיום הומניסטי וקבל השכלה חינוכית לפי כל כללי החנוך והמשמעת הגרמניים. לנו, לידידיו, היה מוצקין למופת הגרמניות בבחינה התרבותית, והואיל וישבנו בגרמניה נתקבל עלינו מוצקין מתוך הסכמה שבשתיקה כמדריך וכמנהל: ברי

הוא, שידע יפה לנהל את סירתנו העלובה בין הכפים הגדולים של בירת גרמניה. ומוצקין, שידע יותר מאתנו את המצב בגרמניה, וידע מעצמו ובשרו את מעמדו של היהודי בן חוץ לארץ בקרב החברה הגרמנית — ואף בקרב החברה היהודית־הגרמנית בפרט — מאושר היה, כשהרגיש את עצמו חפשי מעולו של בית הספר הגרמני ושוב נמצא בחברת קרוביו „לבשר ולדם", בקרב חבריו החדשים מבין יהודי רוסיה. הכמיהה לרוחו הטהורה של בית אביו תקפה אותו במשנה עוז והגבירה בלבו את החשק לצאת מתחומי הבדידות, בין אנשים וסביבה זרים לו ולהרגשתו, שהיה נתון בה במשך שנים רבות, שנות הנערות והעלומים. יהדות זו גרמנית, יהדות קפואה ומאובנת של המשכילים מישראל בגרמניה, לא יכלה בשום אופן להניח את דעתו הערה, ודאגתו הראשונה היתה — לגייס את הכוחות הרוחניים של היהודים הרוסים שנתגלגלו בצו הגורל לבירת גרמניה.

משה קרפס בא מקרטש, עיר רוסית דרומית קטנה ונדחה על חוף הים האזובי, שגלתה ממנה זה כבר רוח ישראלית חמה ועמוקה — אם בכלל מצאה זו בקרטש מקום לשכנה. הוא היה בן למשפחה מתבוללת, ומסופק אני בדבר, אם ידע אף צורת אות עברית בשעה זו שהיה אחד ממיסדי האגודה המדעית היהודית־הרוסית בברלין. לפי חיצוניותו דומה היה יותר לאיש סקנדינביה או לגרמני, על כל פנים לא היה דומה כלל וכלל לאיש יהודי. בעלות הבית הברליניות שהיו משכירות חדרים לדירים סטודנטים יהודים־רוסים ראו בכל היהודים הרוסים רוסים ממש, וקרפס, שהיה מחליף את דירתו לעתים תכופות, נשאל כמה פעמים על ידי בעלות הבית: „מאין לו לרוסי שערות צהבהבות כאלה?" הוא היה חי חיי תענוגות, ופרצופו הלא־יהודי היה נעים לו, מאד נעים. קרפס למד תורת הכימיה ולפי דברי חבריו הקרובים לו במקצועו היה קרפס אף במקצועו בור גמור. מה הניע אדם זה לשקוד על תקנתו של ישראל ועניניו — היה בשבילנו, בשביל כולנו, סוד כמוס. לא חנוכו, לא פרשת גידולו והשכלתו, לא עמדתו ליהדות ולא השקפת־עולמו הכללית, שלא היה בה כלום מרצינות החיים ומכבדם, ואף לא כשרונותיו הרוחניים, יש בהם כדי להסביר לנו, מה ראה זה להדרש לאגודה וליעשות אחד ממיסדיה. אי אפשר היה לעמוד על כך, מה ראה ליסד אגודה מעין זו. גדולה מזו: במשך ימים רבים היה יושב ראש האגודה ועמד במשרה זו, ואילו מוצקין היה כנר שני במקהלה. כולנו הרגשנו, שפחיתות הכבוד לכולנו, שאדם כזה יעמוד בראש אגודתנו, אולם קרפס ידע יפה, כיצד להחזיק אותנו בידיו הזריזות והחרוצות, ובמשך זמן רב עמד בנשיאות האגודה.

חוסר הבושה שלו הגיע למדרגה עליונה. פעם קבל על עצמו לקרוא באגודה הרצאה על מהותה של הקבלה. ההרצאה סדורה היתה סדור נאה ומתובלת בכמה וכמה מאמרים לקוחים מן הזהר ומשאר ספרי קבלה, אולם ברור היה כשמש, שהדברים גנובים היו עמו, כלומר, שמי שהוא סידר ותיקן לו את ההרצאה. קרפס היה בחור מנוסה בדברים כאלה, חרוץ וזריז. עם תום ההרצאה לא נתן לנו להתווכח ולהשיב עליה — כפי שהיה מקובל עלינו להתווכח על כל הרצאה והרצאה. חבריו ראו והבינו תוכו של דבר והתחילו למחות בקול. אולם קרפס על דעתו עמד. ומופלא הדבר: הוא לא היה עוור כלל — במבט קופא הביט בפני חבריו הסטודנטים ולא נענה לדרישתם ולמחאתם. פרשת־חייו הבאים מלאה היתה „מעשי גבורה" נועזים כאלה. בקושי עצום עלה בידו לסיים את למודיו בתורת הכימיה ולקבל את התואר דוקטור. הוא שב לרוסיה והיה לתמהון הכל, לתמהון כל חבריו שידעו אותו יפה, לא לכימיקן אלא לרב מטעם הממשלה, לרב במושבות היהודיות של פלך חרסון. ולא די היה לו בכך אלא עמד ושם על ראשו עטרת רב בעיר הגדולה אודיסה: לא קהלת ישראל באודיסה בחרה אותו לרב עליה, אלא נכנס למשרה זו של רבנות באודיסה על ידי השלטונות הרוסים ולמורת רוחה של הועדה.

מודני, אף היום איני מבין, מה ראה קרפס להיות רב מטעם הממשלה בישראל. בכל אומנות אחרת שהיה בוחר לעסוק בה היה מוצא בקעה רחבה יותר להתגדר בה, כל אומנות היתה מכניסה לו יותר ריוח חמרי ויתר כבוד מאשר משרה זו של רבנות. שכן בזוי היה בעיני ישראל במשרתו זו בתורת רב, והחברה היהודית הגבוהה הרי היתה כמעט נעולה בפניו. אולם ברור לי דבר אחד: עוד בהיותו בברלין סטודנט לתורת הכימיה, התקין את עצמו בלבו לקראת משרה יהודית מיוחדת. כמו כן ברור לי, שקרפס היה לפי טבעו „מבריח טבל". הוא לא יכול לעבור בכשרות דרך שום גבול ואף אלמלי הוו בידו כל תעודות־המסע הדרושות. על כרחו היה צריך לרמות את שומרי הגבול. הרצאתו על הקבלה שימשה בשבילו מעין „כדור־תמרון". רוצה היה להוכח בפועל ממש, אם אפשר להעביר באיסור גם נכסי רוח דרך הגבול. והואיל ועלה הדבר בידו נצנצה ודאי בלבו מחשבה, לגלגל את עצמו כולו בסחורת־טבל. וכך נתגנב ועבר את הגבול היהודי.

אולם השפעתו כנשיא האגודה המדעית היהודית־הרוסית פחתה והלכה. לא עברו ימים מרובים והכל ראו בו אישיות מפוקפקת מאוד, סתום וכמוס, אבל מגוחך. הראש הרוחני של האגודה היה תמיד ליאון מוצקין. מזכיר האגודה היה יוסף לוריה, מי שהיה לימים העורך של השבועון „דער יוד" וכעת

מנהל החנוך של ההנהלה הציונית בארץ ישראל. לוריה, שלמד אתי יחד בבית־המדרש הגבוה לחכמת ישראל, קבל חנוך לא יהודי בעיקרו. כשבא לברלין החליט למלא את החסר לו בדעת היהדות, ודבר זה עלה בידו בסבלנותו הרבה, בשקידתו העצומה ובמסירותו, מסירות אבירים, לאידיאל שלו. לוריה היה בעל טבע בהיר וצנוע כאחד; שרוי היה בצל — הרי מרצונו הטוב עשה כך. הוא עסק בכובד ראש בלמודיו באוניברסיטה — הוא למד היסטוריה עולמית — והוא היה אחד הסטודנטים המוכשרים ביותר במקצוע זה. הרצאותיו באגודתנו היו תמיד רבות תוכן, בלי דבורים טפלים ומיותרים, וביחוד נצטיינו בכך, שיסוד ממשי ועניני ניתן להן תמיד.

שלשתנו, — מוצקין, לוריה ואני — היינו בבחינת ה„שלישיה" באגודה. נמשכנו זה לזה באופן אינסטינקטיבי. לא הודענו זה לזה הודעת־ידידות חגיגית ולא נשבענו זה לזה שבועת אמונים לעולם ועד, ואף על פי כן ידידותנו נמשכת והולכת זה יותר מארבעים שנה. הדבק שדבק אותנו — התנועה הלאומית בישראל; ותכניתנו שנתכנה באותן שנים רחוקות בברלין לא פחתה ציוניותה מציוניותה של ההסתדרות הציונית העולמית, שעתידה היתה להתכונן כעבור שבע שנים. אנחנו הטלנו על שכמנו את העבודה וחילקנו בינינו לפי כוחותינו ולפי כשרונותינו. מוצקין היה איש הסדר והארגון ובעל ההגיון, לוריה איש העיון וההסטוריון ואני המטיף־התועמלן. מטבעי מכניס גרים הייתי, ואף כוח הגיוני חם ונלהב היה. לא היתה דעתי נוחה מאמתיות קרות בלבד, נפשי שאפה לאמתיות, שיש בהן כדי להלהיב ולהסעיר.

ודרכה של אגודתנו להתאסף אחת לשבוע ובמוצאי שבת, אולם לא היו אספות אלה אלא מרכז עבודתנו או נקודת־הבערה שלה. ואילו רוב העבודה היתה צריכה להעשות יום יום, בהתמדה ובשקידה, — והעבודה — הכנסת גרים לתנועתנו, רכישת לבבות ונפשות לרעיוננו, והלבבות שנשבו טעונים היו אימון והדרכה, עד שהיו כשרים לעמוד במחנה, בתנועתנו. והואיל ולא אמרנו די ברכישת סטודנטים, שכבר למדו באוניברסיטה, בלבד, עמדנו ותיקנו ציד נפש לכל הלכותיו על הבאים להסתופף בברלין ובבתי מדרשותיה. יום יום היתה הרכבת הבאה לברלין ממזרחה של אירופה פולטת חבורות חבורות חדשות של סטודנטים חדשים, והן סוציאליסטים והן לאומיים אורבים היו להם בתחנה. והבאים — „ירוקים" ממש, רובם לא ידעו עדיין כהלכה, למי מאתנו נתונה חבתם, ועתידותיהם הצבוריים הכרע ניתן להם בהשפעות הראשונות שהושפעו על ידינו. וההתחרות בין שני

הזרמים היתה התחרות קנאית, נלהבת, לפעמים מלאת כעסים ומרי. סוכני שני הזרמים היו באים בהשכמה, לפני עלות השחר, אל התחנות, המוארות באור שלהבות החשמל. והיכר ניתן לו לסטודנט הרוסי שבא בפעם הראשונה לברלין, לא בפניו ולא בבגדיו בלבד, אלא בעיקר בחבילות המרובות ובמזודות השונות, שהיו נגררות אחריו. והתמונה נחרתה לעד בזכרוני. המחזה מתגולל בתחנת „פרידריכשטרסה" או „אלכסנדרפלץ". מקרון של המחלקה הרביעית מתקלף והולך סטודנט, הגורר אחריו את חבילותיו ומזודותיו זו אחר זו. שני צעירים פורשים מתוך המון הבאים אל התחנה ומתחילים לסייע על ידו במשיכת החבילות ובגרירת המזודות. כל אחד מהם בא בטענה, שרק בידו הכבוד והזכות ללוות את הבא למקום דירתו. וכך עומדים שלשה צעירים זה על יד זה ועל יד החבילות המרובות, עיניהם נפוחות מנדודי שינה, ופניהם מתפללים למעט שינה, למעט תנומות.

פרק שמונה עשר.

שכר ואידיאלים

בדרך כלל היתה כל אגודה של סטודנטים מתכנסת בבית־מועד משלה, על פי הרוב בחדר מיוחד בבית־אוכל. בתי האוכל הגרמנים ברובם בתי־משקה לשכר היו, רוב פרנסתם על השכר, והאוכל לא היה אלא בבחינת טפל למשקה. בעל בית האוכל יותר משהיה נותן את דעתו על תאבונם של אורחיו היה מתענין בצמאונם.

הסטודנטים הגרמנים נאמנים היו למנהג אבותיהם הקדמונים, שהיו מרבים בשתית שכר, כל המרבה בשתיה אהוב היה, חביב היה, וכל הממעט בשתיה ניטל כבודו, פנה הדרו. הסטודנטים היהודים־הגרמנים נתלבטו קשות בשאלה זו של שתיית שכר. הם השתדלו והתאמצו בכל לבם לעשות כמעשי הגרמנים האמתים; אולם לא היתה מלאכה זו לגבם מלאכה קלה ונקיה כלל וכלל. שכן לא הרי זה כהרי זה... נגוד קל היה ביניהם. הגרמני האמתי עליו היה לכנס את כל כוחות רצונו כדי לכבוש את יצר השתייה, ואילו היהודי הגרמני עליו היה לאזור את כל כוחו כדי לשתות שתיה הגונה. הנטיות היהודיות הקדמוניות עברו בירושה לבני בניהם המתגוררים בגרמניה, והנטיות האלה מעורות באדמת ארץ „זבת חלב ודבש" ולא שכר. ויאמר הדבר לשבחם ולכבודם של הסטודנטים היהודים־הגרמנים, שהתאמצותם, התאמצות של גבורה מיוחדת במינה, לזכות בכתר של שתיינים מומחים, הביאה פרי, והצילו את שם ישראל מחרפה איומה זו של „נזירי שכר" וגלגו מעל עצמם חרפת עמם. ואף על פי כן לא נטשטש ההבדל בין הגרמני מלידה ובין היהודי־הגרמני: אמנם עשו היהודים חיל במשתה השכר, אולם שונים היו מן הגרמנים בדרכים, בקול, בגוני גוניה של השתייה. שאלו הראשונים חדוה עמם והתלהבות עמם בשעת שתיה, שותים היו כאילו עומדים היו ב„עבודה" ואושר „העבודה" שפוך עליהם, משול להרגשת אושר זו שממלאה את לב הכומר לאלהיו, ואילו האחרונים, מבני ישראל, היו פותחים בשתייה מתוך החלטה, עזה וכנה, מתוך דעת יתירה, כאילו מצווים היו ועומדים למלא את חובתם, חובה קשה ומטרידה.

שאלת השכר כמעט שהטילה בסכנה את קיומה של האגודה שלנו, וגדולה השפעתה בתולדותיה של זו. מובן מאליו, שאף ההצלחה הבינונית שעלתה להם

לסטודנטים היהודים־הגרמנים על ידי אמון של דורות מספר, לא נקנתה לנו לטירונים. דורות על דורות אין מספר היינו ברוסיה ולא עלה בידינו לעמוד על סודה של אמנות זו, אמנות השתייה של ה„וודקה" הרוסי, ואיך נעשה בן לילה לשתיינים מנוסים של השכר הגרמני? המשקה המקובל שלנו מי ציקוריה, ששם מכובד ניתן לו: קפה. ואם רוח של שכרות היתה נחה עלינו היינו מזמינים כוס של יין צמוקים — משקאות שאי אפשר היה להזמין אותם בבית אוכל גרמני אלא בקושי רב. ולפיכך מרובים היו קשיינו בהשגת מקום אספה וכנוס לחברינו. מנהג היה בידי בעלי בתי המסעדות לתת להם למסדרי אספות של סטודנטים חדר חנם: בעל בית המסעדה היה בא על שכרו על ידי המשקאות שהיו הנאספים מזמינים. עשרים סטודנטים גרמנים עלולים היו להריק אל תוך גרונם במשך הלילה משלש מאות עד ארבע מאות כוסות שכר, והזמנה זו דיה היתה לבעל הבית. ואילו באספותינו נוהגים היו להתכנס בתחילה כמאה איש. כשהיינו אומרים לבעל מסעדה, שיתכנסו אצלנו כמאה איש, היו נענים לבקשתנו ברצון. אולם דיה היתה אספה אחת משלנו כדי להוציא מלבו את שמחתו. מאה איש ויותר משלנו לא היו שקולים כנגד חצי תריסר של גרמנים טובים, אנשי חיל לשתות שכר. וכך אנוסים היינו לנוע ולנדוד מבית אוכל אחד אל משנהו. וגזירת הנדודים שנגזרה על האומה הישראלית נגזרה גם עלינו, על האגודה המדעית היהודית־הרוסית. בכל אספה ואספה היה מוצקין מתחנן לפני הסטודנטים כמעט בדמעות על עיניו: „ידידים, הרבו בשתיית שכר, כי בנפש אגודתנו הדבר!" אולם שומע לא היה לו. ודאי עלול אדם להביא פעם קרבן גדול לטובת רעיונו, אבל מועטים מאוד הם הבריות, העלולים להביא יום יום קרבנות קטנים. נוסף לכך, שהשכר לא נתחבב על כולנו חבה יתירה, הרי רובנו צעירים עניים היינו, ולפיכך מזמינים היינו כוס תה, קפה או מי סודה, ולפעמים היו שנים או שלשה מזדמנים להזמנה אחת. וכשם שהיינו ממעטים בשתייה כך ממעטים היינו באכילה — עלבון גדול למלצר והפסד רב לבעל המסעדה. ואף „דמי טרחה" שהיינו נותנים למלצרים מתוך מבוכה ביד רחבה לא הצליחו להחזיר לנו את כבודנו בעיני המלצרים, שעמדו יפה על ההבדלים שביניינו ובין הסטודנטים הגרמנים והכירו, כמה ירודים אנו בתרבות. אמנם עיניהם היו ל„דמי הטרחה", אולם יותר מכן היו נותנים את דעתם לשמש „אדונים" אמתיים. סוף סוף החלטנו לשכור לנו אולם בשכר ולהפטר לעולם מצרה זו, שבעלי האכסניות יהיו מחשבים את כוח אכילתנו ושתייתנו.

סבור אני, שאגודתנו היתה האגודה היחידה בברלין, ששילמה שכר דירה

בעד אולם אספותיה, כלומר זו היתה האגודה הפרימיטיבית ביותר בעניני אכילה ושתייה. אולם במקום שאתה מוצא את עניותנו אתה מוצא גם את עשירותנו: בבעיות המרובות והקשות שנתגוללו באספותינו ובסערות הויכוחים, שבאו לאחר סיום כל הרצאה והרצאה ונמשכו עד שעה מאוחרת בלילה — לפעמים עד שאילת השחר שלחה את קרניה השלוות על פני גגות בתיה של ברלין. ושוב פתחנו לפני הסטודנטים הגרמנים פתח של השתוממות עלינו ועל מעשינו. הנה לפניהם חברים לתורה ולמדע — „הרוסים הפרועים" — שאינם שותים לא שכר ולא יין, ואף על פי כן הרי הם מהלכים כשכורים למחצה ומתדיינים ומתוכחים ופניהם מאירים ועיניהם מבריקות בהתלהבות פרא. בני עם שבע חיים, עושר ותרבות לא יכלו הללו בשום פנים לתפוס, שדי היה בדבור שפתים כדי להטיל עלינו שכרון חזק ומתמיד.

אגודתנו נוסדה על ידי צעירים לאומיים בשביל יהודים לאומיים; אולם היא נעשתה מרכז לסוציאליסטים ולאנטי־לאומיים, שהיו מתכנסים ובאים אלינו לשנן ולחדד את כלי זיינם הם. מבקרים היו הללו כל נשף ויכוחים שלנו, וכל אספה היתה מסתיימת כרגיל בסוציאליסמוס כנגד הלאומיות — ויהי נושא ההרצאה והויכוחים מה שיהיה. בבחינה אחת יפה היה חלקם של הסוציאליסטים מחלקנו. כשלא יכלו לנצח אותנו בדבריהם הם עמדו והביאו לעזרתם את גדולי הסוציאליסטים אשר בגרמניה, כדי לקפח אותנו, אם לא בכחות הוכחותיהם ומופתיהם הרי בכובד משקלם של גדולי העולם הסוציאליסטי. נשפי הויכוחים שלנו נתפרסמו פרסום רב, ומספר המשתתפים בנשפינו עלה לפעמים עד למאות. מהרה נתגלגלו שום נשפי־ויכוחים אלה במלחמה מפורשת ומובהקת בין שתי השקפות עולם, ומאות מסתכלים נלהבים וקנאים משתתפים במערכה.

אחד המתוכחים החריפים, מצד הסוציאליסטים, שלשונו לא ידעה רחם לעולם, היה פרוּוס, שהגיע כבר באותם הימים לפרסום רב בתור אחד מבעלי התריסין של הסוציאלדימוקרטיה. הוא נשתתף כמעט בכל האספות ונשפי הויכוחים שערכנו. הוא היה מהיר להשיב בויכוחים ורתוי לא נתן לאיש; לצערנו היה דרך דבורו נאה יותר לאספות עממיות מאשר לאגודה מדעית. הוא לא היה מדבר כדרך אדם העומד ודן בנושאים עיוניים, אלא מתלהב היה ומתרתח בהעזה מאיימת, כאילו מחסמות מהפכניות כבר נערכו בחוצות ברלין ומלחמה לחיים ולמות בין המעמדות השונים כבר פרצה. ושוב נזכר אני באחד מנאומיו באגודתנו. ואף על־פי שכבר עברו ארבעים שנה ויותר מן היום ההוא עדיין עומד המחזה לפני כמו חי.

פרווס עמד והרעים בכל כחו הרב כנגד ההבל של הלאומיות. ופיו — מעין המתגבר של ראיות ממרכס, מן ההיסטוריה ומן הפילוסופיה. וכשהרגיש בדבר, שראיותיו אלה מסובכות ומטושטשות הן וריח של למדנות יתרה נודף מהן, תפס בשולי בגדיו והתחיל רועם בקול: „צמר זה של בגדי הוא צמר כבשים, שרעו באנקרא, והצמר נסרק באנגליה ונארג בלודז, כפתורים אלה באו מגרמניה, והחוטים שבהם נתפרו באו מאוסטריה — כלום לא ברור הדבר כנכון היום, שעולמנו זה בו אנו שרויים עולם בין־לאומי הוא, ואפילו דבר טפל כזה כמו בגדי בא לעולם בעבודתם של עשרה שבטים שונים?".

ראיה זו, וביחוד משל זה, עשו רושם כביר. הרגישו ממש בחוש, כיצד חבתם של הנאספים מתחילה שופעת מכל עבר לפרווס. הנה כבר הורמו הידים למחיאות כפים, וכאן ארע דבר בלתי צפוי. פרווס לבוש היה בגד צר. כשהתחיל גורר אחריו, ממששו ומראה אותו לקהל, בתור עדות וראיה לדבריו, נקרע פתאום בשעת התרתחות התפר במרפקו, ומבעד למעיל הקרוע נשקפה כתנתו של פרווס. ישר ממולו של פרווס ישב נחמן סירקין, שעיניו בערו בחמה ובבוז. ובאותו רגע ממש שפרווס גמר את דבריו ואת ראיותיו קפץ סירקין, שלא יכול לכבוש עוד את זעמו בלבו, ופרץ בקול: „וקרע זה אשר במעיל אדוני בא מן הפרעות בקיוב". הרושם שעשו דברי סירקין נפלא היה ללא יתואר. פרווס דבר שעה ארוכה עד שהגיע לידי שיא האינטרנציונליות של בגדו. ובמכה אחת הרס סירקין את כל בנינו של זה! הידים שהורמו למחיאות כפים לפרווס דומה שינו את מהלכן. הכל ידעו, שעכשיו נתונות הללו לסירקין. באולם קם רעש איום. פרווס צעק בכל כחו, כמי שנטרפה עליו דעתו, שמעולם לא היה בקיוב, ובשעה שערכו את הפרעות הידועות בקיוב ישב הוא בפלכים הפנימיים של רוסיה. שום איש לא התענין בדבר, היכן עשה פרווס, על כל פנים בשביל נשף זה תש כחו של פרווס והיה כלא היה.

אף אישים אחרים צפו עלו לפעמים על פני אגודתנו, שלימים הגיעו לידי פרסום רב. טוגן־ברנובסקי, חכם הכלכלה הידוע הרוסי, אף הוא היה ביניהם, ואף מי שהיה בסופו למיסטיקן ברדייב ופטר סטרובה — אף בשנים ההן מפורסם היה הלה כמלומד — היו מבקרים את מעון אגודתנו. ודאי שלא יכולתי לדעת אותה שעה, שיבוא יום ואסב במפלגה אחת עם האיש הזה בדומה הרוסית הראשונה.

אגודתנו גדלה ורבתה מ„זמן" ל„זמן" ומספר חבריה גדל עם כל זרם חדש של סטודנטים שבא מרוסיה, ואף מרסומה בתור מרכז רוחני גדל והלך. מעט מעט היתה האגודה בית־לימוד, בו נתחנכו חנוך ארגוני־תועמלני הצעירים היהודיים

והכשירו את עצמם לפעולתם הבאה, בתורת עסקנים פעילים בתוך התנועה הלאומית הישראלית. והריני להזכיר במלים מועטות עוד שלושה חברים משלנו: את אביגדור יעקובסון, אויגן סוסקין והיינריך לווה. שלושת אלה בבחינת גרים הם, שנכנסו תחת כנפי התנועה הלאומית הישראלית במאמצינו, במאמצי האגודה.

יעקובסון בא מסימפרופול לברלין, הוא בן למשפחת משכילים, אבל מתבוללת בכולה. מתחילה לא היה בא אל האגודה אלא כאורח בלבד, אולם לא עברו ימים מועטים והוא נעשה לאחד משלנו, חסידה של התנועה הלאומית ואחד משליחיה רבי ההשפעה ביותר של תנועת התחיה בישראל. ידיעתו המובהקת והמצויינת בלשון הרוסית, השכלתו רבת הצדדים ורחבת ההיקף ודרכו המיוחדת לדון בתנועה הלאומית וברעיון הלאומי מתוך אספקלריה אסתטית — היו מכלי זינו החשובים ביותר. הוא עלה לגדולה בתנועה הלאומית ועד היום הוא משמש אותה בכל כחותיו ובנאמנות אבירים.

אויגן סוסקין היה הצעיר בחבורתנו. אף הוא בא מדרומה של רוסיה ואף הוא בן למשפחת מתבוללים. הוא היה ראשון בינינו, שלמד תורת החקלאות ובכוונת מכוון להשתמש לימים במדעו לעבודתו בארץ ישראל. עוד בתקופה הראשונה של בנינו בארץ עשה בה סוסקין שנים מספר, אולם לא עלה בידו — כדרך שאירע לכמה וכמה מן החלוצים הראשונים של מפעלנו — להכות שרשים בארץ ולהתערות בה. אולם הוא נשאר נאמן לתנועת התחיה בישראל עד היום הזה.

השלישי — היינריך לווה, כעת פרופיסור וספרן ראשי בספריה של האוניברסיטה בברלין. לווה היה חזיון מיוחד במינו בתוכנו. ראשית הוא היה היהודי הגרמני הראשון, יהודי גרמני ממש, באגודתנו. לפי חנוכו והשכלתו — הוא גמר את הגמנסיון המנזרי — היה זר ומרוחק מן היהדות; אולם משנכנס לאגודתנו היה אחד הקנאים ביותר לרעיון הלאומי היהודי ומתנגד רב פעלים להתבוללות. הוא ביקר את שיעורי בית המדרש העליון לחכמת ישראל והיה קשה עליו, קשה מאוד, להכנס לפני ולפנים של העולם החדש, הזר לו, של דעת היהדות. בהתמדה מופלאה ובעקשנות ראויה לתהלה התגבר על כל המכשולים. ואף על פי שלא התכוון מעולם להיות רב בישראל בחר ללמוד בבית המדרש העליון לחכמת ישראל מאותו טעם גופו, שמי שחשקה נפשו באכילת כשר חושב את ה„טשולנט" לשיא הכשרות ולחסידות יתירה. לווה לא ידע אף הברה רוסית אחת, ואף על פי כן לא פסח אף על אספה אחת של אגודתנו, אף על פי שכל ההרצאות והויכוחים כולם, פרט למקרים בודדים, נתנהלו ברוסית. וכל זה לא מנע בעדו גם מהשתתף בפועל מדי

פעם בפעם בויכוחינו. סוסקין, שהיה קרוב קורבה רבה ללווה, היה עומד ויושב על ידו ומתרגם לו פסוק אחר פסוק מדברי הנואם. בשעת הויכוחים לא ידע רחם וחמול על מתנגדו, ואף לא ניסה מימיו להמתיק במקצת את החומרה ואת הקפידה שבדרך ויכוחיו. פעם נכנס בויכוח עם אחד מן המתנגדים — במקרה היה המתנגד רב. — „מאין אתה?" — שאלו הרב. מ„גרוסוואַנצלבן" (עיר חיי־הפשפשים הגדולה) היתה תשובתו של לווה. ו„היכן משכנה של זו, של גרוסוואַנצלבן" — שאל הרב נבוך כולו. „לא רחוק מקליינוואַנצלבן" (עיר חיי־הפשפשים הקטנה) — השיב הלה. הרב ראה בכך משום עלבון לעצמו; אולם בעצם לא אמר לווה אלא את האמת לאמתה, ורשם בדיוק את שם העיר ואת מקומה הגיאוגרפי בגרמניה. אולם הוא שמח על כך שמחה רבה, להשיב בחריפות על דברי המתנגדים. ובסוסקין נהג לווה מנהג אב רחום לבנו: הוא הכניס אותו לתוך ביתו ודאג לו ולצרכיו ככל אשר השיגה ידו. וברית נכרתה על ידי שנים אלה בין המזרח ובין המערב, שעליה היה לשמש סמל הברית בין שני חלקי יהדות אלה. כבן המערב הקנה לווה לסוסקין את דעת הלשון הגרמנית; אולם מטיל אני ספק רב בדבר, אם עלה בידו לקבל את תמורת המערב על ידי המזרח. מלבד הלשון הרוסית — לשון שלא נזקק לה לווה ולא היה לו צורך בה — לא היתה באמתחתו של סוסקין מן המזרח כלום.

שנת 1891 היא השנה, בה אירע מאורע חשוב בדברי ימי ישראל ברוסיה, מאורע שיצר, או מוטב שנאמר: גילה, משבר עצום ביהדות רוסיה ועורר את בני ישראל לכל תפוצותיהם למפעל עזרה. כוונתי ל„גירוש מוסקבה" הידוע. מעשה זה לא יאמן, מעשה נבלה של הממשלה הרוסית, שהיה בו משום אכזריות יתירה על מעשה גירוש ספרד הידוע, שחל כארבע מאות שנה לפנים, שכן היה במעשה האחרון משום „הבה נתחכמה" של מחשבת תופת, הבהיר לפני העולם כולו, שחמשת המיליונים של יושבי רוסיה נידונו לחרם ולבוז. פרעות שנות השמונים עוד שיירו לה לממשלה הרוסית אמתלה, שלא היו אלה אלא התפרצות של שטנה איתנית, קדומה, שלא היו אלה אלא ספיחיה של תנועה עממית, שטופחה וגודלה בלב ההמונות הרוסים במשך מאות בשנים. אולם במעשה הגירוש הרי לא היתה יד העם באמצע ולא העם היה אחראי עליו אלא הממשלה, וגירוש היהודים ממוסקבה היה בעל היקף רב, שרק בידי ממשלה מודרנית, המזוינה בכל כלי הזין של השלטון החדש, לעשותו ולקיימו.

תכניות הגירוש נתכנו בפטרבורג על ידי מטה ראשי, שראשי המדברים בו היו פון פליבה ופובידונוסצב. והתכניות האלה לא התכוונו למעשה האחרון

בלבד — לא היה גירוש מוסקבה אלא נסיון ראשון — מכוונתן: להציק לבני ישראל אשר ברוסיה עד מות — כפשוטם של דברים. אותה שעה התקינה מוסקבה את עצמה להקביל את פני מושל הגליל החדש שלה, הוא הנסיך הגדול סרגיי. סרגיי, אחי המלך, היה ריאקציונר חשוך שבחשוכים ושונא ישראל מובהק. ועל העיר מוסקבה, העיר שארבעים פעם ארבעים בתי יראה משלהם שכנו בה, „מוסקבה כולה אבן לבנה", להטהר ולהתקדש לקראת פני שליטה החדש, ועיר הבירה הקדומה של רוסיה חייבת היתה להתרוקן מיושביה היהודים. אלפים משפחות מישראל, שדרו בעיר זו במשך עשרות בשנים, נתפסו פתאום בידי השוטרים, גורשו בכוח מבתיהם ונשלחו בהשגחת המשטרה אל הערים הרחוקות של „תחום המושב" לישראל, ולא היה בידי הערים ההן לתת למגורשים קורת גג על ראשם ולא לפרנסם. ונסיעתם לא נסיעה ישרה אל תחום המושב אלא חניות חניות: מבית כלא מזוהם אחד אל השני, עד שהגיעו אל המקום שאליו נועדו. וכן השיגו את חירותם — לרעוב ולמות בחוסר כל.

והגזירה יצאה בליל חורף קר וצורב בצנתו. אלפים שציפו לגזר דינם האכזרי ניסו להמלט, להחבא. אנשים, נשים וטף ביניהם חולים ותשושים, נשים הרות ניסו להמלט מן הפח אשר נטמן להם, נתחבאו וחפשו מקלט בבתי קברות ואפילו בבתי זונות. אולם המשטרה ערכה חיפושים רבי היקף, לפי שיטה מחושבת ומדוקדקת וללא רחם. את הבורחים גררו ממקומות מחבואם ואף ארכה של יום אחד לא ניתנה להם. אכזריות איומה זו של מעשה הגירוש אינה עשויה להתפס על ידי קורא של ימינו, על ידי קורא אירופי משכיל. אולם אף יהדות רוסיה, המנוסה בפורעניות, שנתנסתה בפרעות, שהיו נתכות עליה מזמן לזמן בסדר מבהיל, אף היא תקפתה חרדה נוראה. אותו ניצוץ בן ניצוץ של תקוה, שנתעורר בלבות יהודי רוסיה, שהממשלה הרוסית תעשה קץ לפרעות, כבה — ושוב פרץ בכוח איתנים נחשול חדש של יציאה מרוסיה. במשך שנות 92—1891 עברו את ים האוקינוס מאתים וחמשים אלף יהודים, רובם יוצאי רוסיה — מאתים וחמשים אלף בני אדם חדלי עצה ונתונים במצוקה — ועברו מן העולם הישן אל העולם החדש.

מאות אלפים אלה לא התמהמהו הרבה ויצאו לדרכם. הם מכרו את יתר רכושם בחצי מחירו, קנו בפרוטותיהם האחרונות כרטיסי־נסיעה של המחלקה הרביעית ויצאו ללא סדר וללא הגנה לדרך הרחבה, לדרך היסורים. היהדות העולמית לא היתה אז מסודרת כהיותה עתה. בני ישראל שבמערב היו עוד עסוקים אותה שעה בתכניות סדורים הם, במוסדותיהם הם המקומיים, הרוחניים, ובמוסדות

הצדקה שכוננו, וביחוד טפלו הרבה במוסדות הצדקה. העולם היהודי לא היה מוכן כלל לקראת אסון לאומי כגון זה. ועמדה היהדות העולמית חסרת ישע והתבוננה בזרם הענקי של בני אדם המשרכים את דרכם בעולם. אמנם חברת „כל ישראל חברים" המפורסמת יכולה היתה לקבל על עצמה את התפקיד של שתדלנים ומליצי יושר בפני השרים והמושלים אשר בעולם. אכן, פעולה זו נעשתה על ידה, ולא יותר מכן. ברון הירש, הנדבן הגדול, התחיל אותה שעה גופה קושר קשרים ראשונים של משא ומתן עם הממשלה הרוסית. בגרמניה לא היה אף רמז בן רמז להסתדרות יהודית בעלת היקף ואופי בין־לאומי רחב. מוסדות־הצדקה הקטנים שכוננו יהודי גרמניה לא היה בידם להענות לצרכים החדשים הענקים, כשם שאין בידי צנור של מים בגינה להלחם בלבה של הר גועש.

מסע המהגרים עבר דרך גרמניה. רכבות כבדות גוללו את קרונותיהם המלאים אדם מן הגבול הרוסי־הגרמני בדרך לברלין, והאנשים סחופים ודוויים, רעבים וצמאים, לפעמים היה מגיע מספרם כאלפים איש ליום. הנהלת מסלות־הברזל הגרמנית נהגה בנודדים האלה אותו כבוד שנהגה לימים, כעבור שנים רבות, בלנין וחבריו, כשנתנה להם לעבור דרך ארצה: דלתות הרכבת של הנודדים נעולות היו ושומרים הועמדו עליהן, שלא יעזוב מי שהוא את הקרון. הממשלה הפרוסית נתנה את דעתה על כך, שכל המהגרים יבואו לאמריקה ושאיש לא ישאר בדרך, ולא כל שכן על אדמת גרמניה. אולם כל המהגרים כולם מוכרחים היו לעבור בדרכם אל נמליהם הראשיים — המבורג וברמן — את מרכז הדרכים של גרמניה, את ברלין.

היהדות הגרמנית שבה פתאום אל עצמה ואל מקורותיה. כל התורות הפילוסופיות, הרציונליסטיות, התיאולוגיות נדפו כעשן; שוב לא שאל איש, אם היהודים אומה הם או כנסיה דתית בלבד: האינסטינקט העממי נתגלגל בפעולה מדעת ומכוונה... כאן הם, בתוכנו, היהודים, ולא עת לדבר היא העת הזאת. אין עם ואדם אחרים דואגים להם לבני ישראל, נדאג אנו להם! מי שהיה עד ראיה למחזה, היאך נענו יהודי גרמניה למצב איום זה, חייב הוא לאמר את האמת, שאכן גדולות ונפלאות עשו אלה. הם שכחו לגמרי על המרחק שטפחו וגדלו בין יהדות המערב ובין יהדות המזרח, הם שכחו את „כבודם", ובלבם היתה רק מחשבה אחת, שיהודים הם הסובלים ועליהם לטפל בהם כטפל באחים אומללים שפגעה בהם יד הגורל. בערי הגבול, בברלין ובהמבורג, נוסדו ועדי עזרה, ובראשם עמדו בני המשפחות העשירות ורבות ההשפעה הצבורית. מכל קצוי גרמניה התחילו שוטפים וזורמים

כספי עזרה. נשים נכבדות וצדקניות יסדו וועדים לכלכלת הנודדים בנמלים ובתחנות המעבר.

ועכשיו הגיעה שעתה של אגודתנו — אגודה יחידה של הסטודנטים היהודים־הרוסים, — שעת פעולה והתאמצות הכחות. מתחילה היינו בבחינת תורגמנים ומליצים בין המהגרים ובין וועדי העזרה של היהודים הגרמנים. המהגרים היו חסרי ישע ונטולי לשון. אנו הסטודנטים התפארנו בלבנו, בלב צעיר עז וחצוף, שיודעים אנו גרמנית כהלכה אך צעדה רגלנו מעבר לגבול הרוסי. אולם המהגרים אף השלית־לב זו לא ניתנה להם. רועדים וחרדים היו האנשים. הם חשדו בכל אדם שהיה מתקרב אליהם, שאינו מתקרב אלא להנאתו, חשדו בכל אדם, ש„סוכן" הוא מאותו הסוג של סוכנים שצצו אותה שעה ככמהין וכפטריות, לגזול את הפרוטה האחרונה מעניים שבעניים אלה. המהגרים זהירים היו מלשפוך את ענות לבם לפני זר מתוך חרדה שלא יבולע להם, שלא יסחטו מהם את רכושם האחרון. ומובן מאליו הדבר, שבחלקנו אנו, בחלק האגודה, נפל דבר התווך בינם ובין וועדי יהודי גרמניה. כמו כן מובן מאליו, שמוצקין היה מארגן כל העבודה הזאת. יותר ממאה חברים משלנו עמדו לשירותו של הועד, או, נכון לאמר: לשירותם של המהגרים. עיקרה של העבודה נתון היה על שכמי. בפעם הראשונה נזדמנה לנו האפשרות, שנכיר פנים אל פנים את היהודים הגרמנים, ורבים ממשפטי הקדומים שקננו בלבי כנגד יהודי גרמניה נעקרו אותה שעה עקירה גמורה מלבי. ראיתי ונתתי אל לבי, שגדול כחו ועמוק מכל תיאוריה ומכל קונסטרוקציה מחשבתית הוא האינסטינקט הנם במעמקי הלב; גדול כחו של דם מכחה של אידיאולוגיה! עבודה של דורות מרובים, מפעלה של תולדה עטורת שיבה וחרדה, אינם ניתנים להמחק ולהכרת על ידי דבוריו של דור אחד.

שלטונות מסלת הברזל הגרמניים הקצו בשביל המהגרים העוברים דרך ברלין אולם מיוחד בשרלוטנבורג — אותם ימים היתה שרלוטנבורג אחד החלקים הנאים ביותר של ברלין. — כל בוקר ובוקר, עם השכמה, היינו באים לשם לקבל את פני המהגרים — כשמונה מאות איש בערך ממוצע — בלחם ובקפה. משתקו במקצת את רעבונם התחילה המערכה של רחיצת התינוקות, שהיתה מוטלת על אגודה מיוחדת של נשים.

לעולם לא אשכח אשה אחת, שעבודה זו קרבה אותנו זה לזה; היא הגברת רייכנהיים, אחת הנשים הכבודות והעשירות ביותר בברלין, אשה באה בימים שהלבינו שערותיה. במשך כל ימי „פעולת העזרה", מן האביב עד

סוף הקיץ, ראו אותה באה בהשכמה אל האולם ההוא יחד עם הסטודנטים הצעירים. היא היתה באה בכרכרתה ההדורה בלוית בעלה. הבעל, שלא נתיחדה לו פעולה אחרת בין המהגרים, בילה את זמנו בחלוקת כספים — תמיכה למהגרים הנצרכים. ואילו הגברת רייכנהיים תיקנה וסדרה מחלקה מיוחדת להלבשה, ככל חוקתה ומשפטה. שעות רצופות היתה עסוקה ברחיצת הילדים ובהלבשתם בבגדים חדשים. וכל זה עשתה בטבעיות מפליאה, ברכות ובצניעות יתירה, כאילו לא עסקה מעולם בהתעסקות אחרת. בכל מנהגה והליכותיה לא היה אף שמץ מן הגאוה היתרה המתענוות ומדרכי הצדקה המקובלות. סבונה, מסרקה ומגבותיה ביישו את זהב בעלה. לימים הכרתי את המשפחה הזאת מקרוב. משפחת רייכנהיים גרה באחת החוילות הנאות ביותר של ברלין, ברובע „טירגרטן". לעתים תכופות מזומן הייתי למשתה תה בביתם, ופעם סדרו אספה בביתם, ועלי היה להרצות באספה זו על חייהם של יהודי רוסיה. הרצאה זו ראשונה היתה לי להרצאות בלשון הגרמנית — ולשוני הגרמנית לקויה היתה. אולם רוחי לא נפלה עלי כלל וכלל.

מתפקידה, תפקיד התווך, של אגודתנו — לעמוד יפה יפה על מצבם של המהגרים ולהרצות על כך בפני הועד של יהודי גרמניה. והנה נזדמן לנו לטפל בענינים מופלאים רבים. פעם נזדמנה לפנינו אשה, אם לששה ילדים, שבאה לברלין בלי פרוטה בכיסה, פשוטו כמשמעו. אבי המשפחה היה כבר באמריקה; והנה קמה האשה ויצאה עם ילדיה לנסוע לבעלה. הבאתי את האשה הזאת אל לשכת הועד, ושם שאלו אותה, היאך מלאה לבה לצאת לדרך רחוקה כזו ובידה אין כל, מלבד דמי נסיעה לברלין. האשה האומללה ספרה, שהיו לה די הוצאות הדרך, אולם הכסף — מאות־רובלים אחדות — נמס לאט לאט בדרך, וביחוד מאחר שעברה את הדרך בגנבה. הועד לא האמין ביותר לדבריה ושאלה, מדוע לא השתדלה לצאת ברשות ומדוע לא קיבלה תעודת־מסע כשרה לחוץ־לארץ? הרי נסיעה כזאת היתה עולה ביתר זול. מתוך התמרמרות רבה הוציאה האשה תעודת־מסע כשרה לה ולששת ילדיה. דבר כזה היה למעלה מהשגתו של יהודי גרמני. אם כן למה עברה אשה זו את הגבול בגניבה? והאשה הביטה בפני חברי הועד כולה תהיה והשתוממות. מהו בעצם ההבדל, אם יש לו ליהודי תעודת־מסע ואם אין לו: כלום אין מן ההכרח לו ליהודי לעבור את הגבול בגניבה?! כלום יכול הוא יהודי, בין אם יש לו תעודת מסע ובין אם אין לו, לנסוע ישר ובגלוי כדרך שנוסע מי שאינו יהודי? קשה היה לי, קשה מאוד, להסביר להם ליהודים גרמנים אלה, שודאי אמת בפיה של האשה הזאת. האשה הזאת היתה קרבן, קרבן חמרי

ורוחני של המשטר הרוסי, משטר הרדיפות והדכוי. היא אבדה את אמונתה באדם, את אמונתה בעצמה, באישיותה. בלבה תקוה אך אחת, שבעלה אשר באמריקה כתב לה את האמת לאמתה, שבארץ אגדית, בארץ פלאים זו, היהודים חיים ככל שאר בני אדם, מתנועעים כבני אדם, נושמים כבני אדם, כדרך שנושמים וחיים ה„גויים" בארץ מולדתה היא.

בתקופתו הראשונה של הועד, כלומר, כשהכספים עוד זרמו לרוב מכל קצוי גרמניה, הראה הועד רחבות לב ונדיבות רבה. הוא לא היה חוקר ודורש למצבו של המהגר ואינו עומד עמו על המתן. אולם כשהתחילו הצנורות מסתתמים לאט לאט פסקה הרחבות והיד קפצה לאט לאט. ועבודת התיווך שלנו, של אגודתנו, קשתה מיום ליום. סוף סוף החליט הועד לבלי לתת תמיכה כספית אלא למהגרים, שגורשו מארצם על ידי השלטונות, ואילו הנודדים מרשות חייבים לדאוג לצרכיהם. מתחילה כמעט אי אפשר היה להסביר לחברי הועד, שבעצם אין מהגרים מרשות ומרצון, שקשה להבחין הבחנה טכנית בין שני הסוגים האלה. הממשלה הרוסית הרי נתכוונה כונה מפורשת לסתום את צנורות החיונה לבני ישראל, ואף אחד מן המהגרים האלה לא יצא לאמריקה להנאתו ולשמחתו. אולם הועד על דעתו עמד ודרש מאתנו לחקור ולדרוש את המהגרים ולחלקם לשני הסוגים האלה. אנו, סטודנטים יהודים מרוסיה, ידענו יפה, שאין אנו יכולים לעמוד בגזירה זו שגזר עלינו הועד. ידענו יפה כמה נואלה היא הבדלה זו בין בני אדם שגורשו מבתיהם לבין בני אדם שהולכים ונחנקים בבתיהם. עמדנו ועשינו כמעשה יעקב אבינו עם הצאן אשר ללבן חותנו: כולם היו עקודים ברודים וטלואים. פתאום היו כל המהגרים שלנו מ ג ו ר ש י ם. הועד התחיל חושד בנו. כשהתחילו חברי הועד לדרוש ממני במפגיע דין וחשבון על מעשי, נתלהבתי ונתרתחתי והראיתי, כמה נואלת הבדלה זו, שאמרו להבדיל בין סוגי המהגרים. הבדלה זו מצערת ומלאכותית היא. אפשר שימצאו מקרים מועטים, שאפשר להכניס אותם לסוג זה או זה. אולם השאלה הרי שאלה לאומית היא ולא שאלה של פרטים. איני יודע, מה הכריע בכאן: כוח ההוכחה שלי או התלהבותי, אולם דברי עשו רושם על חברי הועד והוא הוציא שוב קול קורא לעזרה, וההחלטה על חלוקת המהגרים לסוגים בטלה ולא נתחדשה.

בין חברי הועד נמנה גם בעלה הצעיר של נכדת הגברת רייכנהיים, הוגו פרויס, ששימש אותה שעה קריין לתורת הסטטיסטיקה באוניברסיטה של ברלין. לימים נתפרסם כמתקן עניני עירית ברלין, ובשנת 1918 זכה לתקן את חוקת

הריפובליקה החדשה של גרמניה. פרויס קבל על עצמו, מלבד העבודה המשותפת עם כל שאר חברי הועד, לעבד את חומר הסטטיסטי של המהגרים. כששמע את כל נאומי ניגש אלי, הטני הצידה והקשה על דברי קושיה אישית: „אדון לוין, השקפתך נאה מאוד ונותנת כבוד לבעליה, אבל מה יהיה בסופה של הסטטיסטיקה שלי?" והוא הביע את הדברים בקול רווי יאוש של אדם, הרואה בהתמוטטות יסודות עולמו. לי לא היתה שום ברירה. עלי היה לבחור בין המהגרים ובין הסטטיסטיקה, והעליתי את האחרונה קרבן על מזבח העוני של המהגרים.

פרק תשעה עשר

אנו נלחמים בברון הירש

שותפות זו שלנו בעבודת „ועד העזרה" חיזקה את מעמדה של אגודתנו והגדילה את כבודה בעיני הבריות. רבים התחילו נותנים את דעתם על האגודה ועל עניניה. אמנם לשון האגודה היתה עוד כמלפנים רובה רוסית, אולם תורותיה והשקפותיה חיות נקנתה להן אגב שאלת חיים זו שעמדנו בה. מאות אלפים מהגרים הקנו להוכחותינו ולהטפתנו תוספת כוח, והיהודים הגרמנים נוכחו, שלא פושקי שפתים בלבד אנו, אלא מסורים אנו ליסודות בעיה קשה, שאפילו הם לא יכלו להשתמט הימנה, לפחות בגלוייה ההמוניים. אלמלי היתה א"י יכולה לשמש אותם ימים מרכז להגירה ישראלית גדולה ודאי שהיה עולה בידינו בנקל להטות את לב הועד של יהודי גרמניה לכוון מקצת מן הזרם של המהגרים לגבולות א"י. בין המהגרים נמצאו רבים, שדרכם לא היתה ברורה וסלולה לפניהם. לא השאלה: „לאן" מילאה את לבם אלא „מאין". ומחשבה אך אחת להם: להמלט מרוסיה! והיו ביניהם גם כמה וכמה, שבקשו מאתנו בדברים מפורשים לשלוח אותם לא"י.

אולם אותה שעה דוקא עבר על הישוב הקטן בא"י משבר. שליחו של הועד לישוב א"י (הועד האודיסאי) היה וולדימיר טיומקין. הוא גר ביפו וניהל את עניני הישוב הארצישראלי, כל שנשתתף בו הועד באודיסה. אישיותו של טיומקין היתה בלתי שכיחה. לפי השכלתו היה אינג'יניר, אולם עוד בהיותו צעיר נתגלו בו כשרונות עצומים של עוסק בצרכי צבור. הוא עזב את הסביבה של מתבוללים, בה גודל וחונך, ונתמסר כולו לתנועה היהודית הלאומית והיה אחד ממנהיגיה רבי ההשפעה ביותר. משנת 1889 עד 1901 גדלה תנועת חבת ציון גידול כביר. הנטיה לארץ ישראל היתה לתנועה עממית מובהקת בישראל. טיומקין בא כוחה של התנועה היה ביפו. אולם תש כחו של טיומקין בפני התנועה הזאת, שכן חסר היה ההתקנה וההכשרה הדרושות לכך, ואף עוזריו וסגניו כמותו היו. גם הוא וגם עוזריו לא ידעו כהלכה את הארץ, את אפשרויותיה ואת חוקותיה. הם לא עמדו על כך, שא"י צריכה תחילה להתקין את עצמה לכך, כדי שיהא בידה לשמש מרכז להגירה, שבמחי־יד אחד אי אפשר לעשות מעשה זה אפילו

בחציו. וגדול כוח תאבונו של טיומקין לפעולה על חכמתו. ובמשך זמן קצר נתגלגלו הענינים למורד, כמעט לידי קטסטרופה. בשנת 1891, שנת גירוש מוסקבה, לא באה א״י בחשבון כלל בשביל המהגרים והנודדים שלנו.

והמצב היה בו כדי לדכא את הנפש דכאון גמור; כולנו נוכחנו, שתנועת חבת ציון באה במצר; דלה היתה עמידתה בפני גודל התפקיד ההיסטורי המכריע של השעה. ובשעת־דכאון זו זרח כוכב תקוה על שמינו.

אותה שעה עמד הברון הירש באמצע משאו ומתנו עם הממשלה הרוסית. היה תחילה עם דעתו לתקן את מצבה של יהדות רוסיה על ידי רשת רחבה ומסועפת של בתי ספר למסחר ועל ידי יסוד מספר רב של מושבות יהודיות חקלאיות. לתכלית זו הקדיש עוד בשנת 1888 קרן מיוחדת בת חמשים מיליון פרנקים. אולם הממשלה הרוסית לא נחה דעתה ביותר מתכנית זו. היא לא נתכוונה כלל וכלל להיטיב את מצבם של יהודי רוסיה אלא רצתה להפטר מהם. עמדה והציעה לברון תכנית־שכנגד משלה; עמדה והודיעה שמוכנה ומזומנה היא לקבל את הקרבן הזה של חמשים מיליונים פרנק שאמר לתת הברון, ובתנאי שהקרן תמסר כולה לרשותה ולדעתה. תנאי זה לא נתקבל על דעתו של הברון, והתכנית נכשלה.

כאן ניתנה רשות להזכיר עובדה אחת, שידועה היתה ליהודי רוסיה ודורשי רשומותיה. דובנוב חשב אותה לראויה להרשם לעולם, שכן יש בה להבהיר באור חזק את טיבם של שני הצדדים בתכנית זו. כשראו שליחיו של הברון הירש, שלא ישיגו דבר ואפילו חצי דבר מאת הממשלה הרוסית, גמרו בלבם לשחד את האינקביזיטור הגדול, את פובידונוסצב. עמדו והגישו לו מתת של מיליון פרנקים לטובת בתי הספר הדתיים הרוסים, שנהלו מלחמה לחיים ולמות עם בתי הספר החילוניים. אולם מתת זו החטיאה את מטרתה: פובידונוסצב נטל את הכסף, אולם לא עשה כלום לטובת בני ישראל.

אחרי הדברים האלה נוכח הברון הירש, שנגעלו כל שערי התקוה ליהודי רוסיה ברוסיה גופה. הוא האמין, שאין תקנה לשאלת יהודי רוסיה אלא בהגירה רחבה וכבירה, ויסד את חברת יק״א. ממטרתה של החברה הזאת — להטיל סדר בהגירה היהודית מרוסיה. ברון הירש ויועציו בחרו בארגנטינה למרכז־הגירה לישראל. תכנית זו נתקבלה על דעת כל עשירי ישראל ברוסיה ועל חלק מן המשכילים היהודים, כלומר על דעת כל החוגים הצבוריים, שראו בארץ ישראל ובתנועת „חבת ציון״ סכנה להשקפתם על הוו של ישראל ועל עתידותיו, ולפיכך

התנגדו להן בכל כוחם. לארגנטינה לא היה שום ערך של אידיאה לישראל, ולפיכך היתה לאידיאל של ההגירה היהודית, לארץ ההגירה.

בן־לילה קמה תנועת ארגנטינה ובבחינת ניגוד לא"י. ראו הבריות בו, בברון הירש, מעין „משיח" חדש, בניגוד להברון רוטשילד, תומכו ומגינו הראשי של הישוב העברי בא"י. ונחלק ישראל לשתי מחנות: הניגוד בין „א"י" ובין „ארגנטינה" גדל מיום ליום, ונתמלאו צבורי ישראל מרירות ושנאה זה לזה, מריבת אחים ושנאת אחים.

ניגוד זה חדר ונכנס גם לתוך אגודתנו, מקום שמתנגדינו מצאו פתאום משענה מעשית חזקה, בדמותו וברצונו של עשיר עצום ומופלג. אנו הלאומיים נענינו לקרב זה. מוכנים היינו להוכיח לבאי עולם, שהמונות ישראל ודאי היו מכריעים לטובתה של א"י, אלמלי ניתנה להם יכולת ההכרעה ורשותה. קבלנו על עצמנו לערוך בחדשי החופש של הקיץ משאל־עם בקרב יהודי רוסיה. רצינו להשתמש בתוצאותיו של משאל־עם זה כדי להשפיע השפעה מוסרית על הברון הירש ועל יועציו ועל חסידיו. לא היינו בטוחים כלל וכלל, שלחץ זה ישנה למעשה את תכניתו של הברון; אולם ברצוננו היה להוכיח, שעם ישראל שרוי בעבדות כפולה, הוא עבד לאדונים, העמים הנכרים, ועבד לאילי הכסף משלו.

בימים שבין תיכון תכנית זו והוצאתה לפועל, במשך כל חדשי החורף והאביב, ניסיתי נסיון ראשון לקשר את חיי קשר אמיץ ואורגני לחיי חוקר לשמו. לאשרי הרב ניחנתי בכוח עבודה מופלא; במשך חדשים רצופים דיה היתה לי שינה של שעות מועטות ליום. ועובד הייתי ביחוד בלילות, שכן ימי וערבי קודש היו לעבודה החברותית, המפרכת גוף ונפש. הנושא שבחרתי בו בשביל עבודתי הראשונה במחקר היה: „גלגולם של מושגים", מחקר ברשות הפסיכולוגיה של העמים — מקצוע שמשך את לבי כל הימים ואף היום לא ניטל עדיין כוחו מעלי. במשך חדשים מועטים גמרתי את עבודתי; מסרתיה בידי הפרופ' שטיינטל וממתין הייתי למשפטו. ומשפטו — קצר וברור היה. פרופ' שטיינטל בקש מאתי לסור לביתו, אמר לי, שיש בחבורי משום סימני כשרון למחקר, נגש לאחד המדפים שבארון ספריו, הוציא משם ספר והראה לי, שכל עבודתי לבטלה יצאה. נושא זה כבר עובד ונחקר על ידי חוקר אחד וקרל אֶבל שמו, ומתוך אותה אספקלריה גופה שעבדתי אני.

האכזבה מרה היתה, מרה מאוד. הרי חייב הייתי לדעת על מציאותו של ספר זה. והואיל ולא ידעתי — עדות לדבר, שמסירותי לעבודת המחקר לא היתה

מספיקה כלל וכלל. מאורע זה אפשר והשפיע עלי השפעה עצומה בבחירת אומנותי בחיים. נתברר לי הדבר, שאין אדם אחד עושה שתי שליחויות חשובות ומטרידות אלה בחיים, שליחותו של המלומד ושל הלוחם הצבורי. המדע קנאי הוא לפי טיבו: אומנותו של חוקר דורשת את האדם, את כל האדם, כאומנותו של הלוחם לחירות עמו.

כמובן, לא עמדתי על כל הדברים האלה בבת אחת. המשכתי את למודי. בקרתי את הרצאותיהם של הפילוסופים צלר (אדוארד), דולטיי, פאולסן ולצרוס. אולם ביחוד משכו את לבי כמו בחבלי קסם הרצאותיו של גיאורג זימל, שהיה שונה את משנתו ברשויות שונות של הפילוסופיה ובבעיותיה המגוונות. זימל יהודי היה, והכל בטוחים היו, שהיה מגיע לידי פרופיסורה מן המנין אלמלא היה יהודי. ומה שמשך את לבי ביותר אל זימל — לא חומר משנתו, אלא ביחוד צורה זו שהיה מרצה בה את דבריו. וצורה זו טפוסית היתה של גאון ותלמיד חכם יהודי. שמעתי בדבריו בת קול של דורי דורות השוקדים באהלה של תורה, הכרתי את דרכיהם, את אופן ההסברה, ההוכחה, את דרכי קושיותיהם ותירוציהם. באותם הימים מפורסם היה בכל גרמניה כולה כאחד גדול בפילוסופיה ובתורת החברה (סוציולוגיה), ורק בשנות חייו האחרונות עלה ממדרגת דוצנט פרטי למעלת פרופיסור מן המנין באוניברסיטה של בון *).

בימי רבים היו פרופיסורים יהודים באוניברסיטה של ברלין, אולם אף אחד מהם לא היה פרופיסור לכל זכויותיו ומעלותיו, כלומר פרופיסור מן המנין. אפילו פרופיסורים מפורסמים, כגון: סינטור והנוך לא יצאו מכלל זה. הנוך היה מפורסם בכל העולם על שום עבודותיו, עבודות ראשון, ברשות רפוי מחלותיהם של ילדים. שמו נתפרסם כל כך לשבח, שזכה לראות בחייו מצבת זכרון לו ולמפעלו. ואף על פי כן לא היה מעולם פרופיסור מן המנין. וצידוק נתנו לכך, שבפקולטה למדיצינה לא היתה קתדרה למחלות ילדים. אולם לא עברו ימים מועטים מיום שנפטר הנוך מן העולם וקתדרה זו נכונה באוניברסיטה של ברלין.

אולם פרופיסור יהודי א ח ד מן המנין הורה בשעתי בברלין, אולם מעשה זה טעמו המיוחד בצדו. המדובר הוא במתמטיקן המפורסם ליאופולד קרוניקר. מוצקין שמע את הרצאותיו ואת שעוריו ולבו גאה על מורו גאון רב. בשנת 1891

---

*) דומה, שטעות נפלה כאן בדברי ר' שמריהו לוין ז"ל. זימל יהודי מומר היה מילדותו. בסוף ימיו הורה כפרופיסור מן המנין בשטרסבורג שבאלזס ולא בבון.

המתרגם.

מת קרוניקר. כשבאו חברי חברה קדישא של ברלין לקחת את גופו מצאו והנה הבית תפוס בידי הכומר הפרוטסטנטי, שעמד אותה שעה בתפלת ההשכבה. משנת 1883 עד שנת 1891 שילם קרוניקר כסדרם את מסי הקהלה היהודית. אולם בסתר קבל על עצמו יראתם של הפרוטסטנטים, אלא שמתבייש היה לפרסם את הדבר ברבים. הוא קנה את הפרופיסורה בעד המרת דתו, ואת נוצריותו שלם במסים לועד הקהלה היהודית.

אף בין הסטודנטים היהודים יוצאי רוסיה נמצאו מומרים אחדים. הם המירו את דתם עוד ברוסיה וקיוו שתפתחנה לפניהם דלתי האוניברסיטאות הרוסיות. אולם כניסה זו לא עלתה בידם מטעמים אחרים. בברלין היו הללו פורשים מאתנו וביחוד מתרחקים היו מן האגודה היהודית־הרוסית של הסטודנטים. הם הגיעו לידי הכרה, שלא רק את דתם המירו אלא גם פרשו פרישת עולם מעמם. והמרתם היתה המרה דתית והמרה לאומית כאחת. בין סטודנטים מומרים אלה היה אחד, שהמתין בהמרתו עד שבא לגרמניה. מתחילה היה בחור ישיבה מופלא בכשרון ובהתמדה. הוא היה תלמידו של הפרופיסור שטרק, פרופיסור למדע היהדות שלא מבני ברית. שטרק עמד בראש סמינריון־למיסיונרים מיוחד, שעסק באומנות־אמנות זו של ציד נפשות ישראליות והכנסתן תחת כנפי הכנסיה הנוצרית. לעתים קרובות מבקר הייתי את שיעוריו הפומביים של פרופיסור זה, ופעם שמעתי שיעורו במסכת עבודה־זרה. שם נפגשתי בבחור ישיבה זה ששנה ופירש לנצרות. כל העינים היו נשואות אליו בשעת ההרצאה. והמבטים סקרניים היו ולא מבטי כבוד. ומבטים אלה כאילו צפונה היתה בהם שאלה: „מה ראה בחור זה לעזוב את דתו וקשר את גורלו בגורלנו? מה בפיו ובאמתחתו אלינו? כלום מתכוון הוא להזכיר לנו תמיד, שהוא בן לגזע זה שהנחיל לנו את גואלנו ומושיענו? או כלום באמת גבר על עקשות העורף של עמו? היהפך כושי עורו ונמר חברברותיו?".

בסוף הקיץ של שנת 1891 שבנו חבורות חבורות למולדת שלנו, לרוסיה, מוכנים ומזומנים לעורר תנועה כבירה, תנועת המונים, כנגד ארגנטינה, ולהוכיח לעולם כולו, שברון הירש רומס ברגל את שאיפותיו ואת עניניו של עמו. ומופלא הדבר: עם כל הסכומים העצומים שנדב הברון לטובת התישבות זו, עם כל ההשתדלות שהשתדלו סוכניו ועוזריו ועם כל העזרה העצומה, בחומר וברוח, של עשירי ישראל ברוסיה ושועיו, לא היה מספר בני ישראל שיצאו לארגנטינה אלא מועט מאוד; ההמונות העצומים של המהגרים נתכוונו כלפי ארצות הברית של אמריקה.

אולם יש בידי כמה וכמה טעמים ליישב את הפליאה הזאת במקצת. ראשית כל, ארצות הברית של אמריקה היו „קרובות" יותר מבחינת המקום למהגרים.

שנית, כבר מרובה היה בארצות הברית מספרם של יהודי מזרח אירופה, והמהגר שבא לשם לא היה כל כך בודד חסר ישע ועזוב לנפשו בימיו הראשונים בארץ החדשה כמו בארגנטינה. וטעם שלישי בדבר, והוא המכריע: ברון הירש זקוק היה למתישבים־אכרים, מנוסים ובריאים, ובין היהודים מקופחי זכות החיים והמפעל ברוסיה מועטים היו בני אדם, שהיו נכונים לעזוב לא רק את ארצם אלא גם את כל דרך חייהם, את כל דרכי פרנסתם מימות דורות מרובים. והבטחה זו שהבטיח הברון הירש לממשלה הרוסית, לשחרר את רוסיה במשך עשרים וחמש שנים שלשה מיליונות של יהודים נתגלתה עוד בשנה הראשונה, בשנת הנסיון, כהפרזה.

זרם מתמיד, רחב, עמוק ועצום נשתפך והלך לאמריקה, לארצות הברית; טפין טפין בודדות ניתזו מן הזרם הזה אף לארגנטינה. ואף על פי כן נבהלו היסודות הלאומיים של בני ישראל באותם הימים לא מפני הזרם העצום והכביר, שנתגלגל לארצות הברית, אלא מפני הטפים הבודדות שנתזו לארגנטינה ונפלו על קרקעה. והטעם פשוט הוא בתכלית: ההגירה לארגנטינה כרוכה היתה באידיאה, ברעיון מסוים. גדולה מכן: מדובר היה אפילו על ישוב יהודי מיוחד, אבטונומי,— נסיון חדש להצמיד בני ישראל אל קרקע שלא היתה מעולם קרקעו. אף היום סתום בפנינו הדבר, מה היה בעצם ברון הירש זה: נדבן גדול לעמו או בעל חלום גדול של תחיה לאומית ישראלית? אולם כבר אותם ימים נשתמשו חסידי ארגנטינה בתכנית זו כבכלי זין חריף ביותר כנגד ארץ־ישראל. מתוך טעמים טכסיסיים בלבד נשתמשו בתכנית זו של הברון בתורת נסיון לדכא ולהחניק את התנועה הלאומית בקרב המונות ישראל.

בעצם היא היא התנועה הטריטוריאליסטית הראשונה בישראל ובלי שמה הרשמי של זו. השם טריטוריאליסמוס בתורת תנועה ל א ו מ י ת ישראלית, ששאפה להקנות מולדת אחרת לישראל מאשר ארץ ישראל, צף ועלה רק לימים, בימי סכסוך אוגנדה. יהודי רוסיה ציפו בענין רב לאפשריותה של תכנית זו, תכנית ארגנטינה, והממשלה הרוסית אף התירה לעסוק בכך בגלוי, על ידי יסוד וועדים ארגנטיניים מיוחדים ועל ידי כך נקנה לה לתנועה הזאת טיב ליגלי.

לא היה בידינו להלחם בתכנית ארגנטינה אלא בכחו של הרעיון, של האידיאה. עוד בהיותנו בברלין חברנו כתב בקשה לברון הירש, ובו בקשנו מאת הברון בכל לשון של נימוסין, לא לסמוך על יועציו בתכנית זו הרת עתידות, שיש בידה להשפיע על גורלו של ישראל, אלא לשאול תחילה לדעתו ולרצונו של העם העברי. אמרנו לו לברון עם הכתב, שהדבר עכשיו תלוי בו ורק בו להרשם באותיות נצחיות, באותיות של זהב באחת הפרשיות המכריעות של תולדות ישראל, אולם

רק בתנאי אחד. מתנתו לעם ישראל — מתנת נדיבים ואצילי הרוח — וכמעט שאין כמותו בישראל. אולם חייב הוא לוותר על מעמדו זה המיוחד, מעמד של דוד עשיר, שמחיצה של זרות וריחוק הלבבות חוצצת בינו ובין קרוביו העניים, ולפיכך מלאכתו נעשית על ידי שליחים ושליחי שליחים. במקום לשאוף לישובם של בני ישראל, אחיו לגזע, לגורל, על אדמה זרה, אדמת נכר, מוטב שישאל לרצונם, לשאיפת לבם, וראש שאיפותיהם — לשוב לארצם, בה קשורה הכרת עברם רב הפאר והגדולה, לארץ שיקרה שבעים ושבעה על ידי זכרון הקדושים והטהורים שיצאה נשמתם בטהרת האהבה לארץ זו ולחזונה.

בכתב־בקשה זה עמדנו בפעם הראשונה על הרעיון — שהכרנו אותו לימים על כל עומק אמתו — שחייבים אנו לעמוד על כך, שהרעיון הארצישראלי הוא מבחינת ה ר ג ש גורם ממשי חיובי עצום, שיש בידו להקנות לבני ישראל כוח והתמדה, הדרושים לקיומו ולממושו של תפקיד חיים קשה כזה — לגלגל בן־כרך־ועיר מדורי דורות באכר עובד אדמתו, ואף אם נסיח את דעתנו מן הקשר הרוחני האישי של כל פרט ופרט מישראל לארץ עברה של האומה הישראלית. גלגול זה אינו גלגול גופני בלבד אלא נס מוסרי כביר. ושוב יש להטיל ספק רב בדבר, אם נס כזה עלול הוא להתרחש בארץ אחרת מלבד ארץ ישראל. אין רצונו של יחיד די לכך, רצון זה זקוק הוא לסיוע רצונו של כל העם כולו ולעזרתה של מסורת חייו.

זו היתה תמציתו של כתב־הבקשה שערכנו אל הברון הירש. ושוב עמדה לפנינו שאלת אסוף החתימות. זקוקים היינו לחתימותיהם של ההמונים, של היהודים הפשוטים. מובן מאליו שלא היה די בכך לקרוא את הכתב בפני אספות גדולות של יהודים ולהחתים אותם עליו. מעשה כזה לא היה ערכו רב ולא היה משפיע על מי שצריך היה להשפיע. נחוצים היו הסברים, הוכחות, המלצות, פתויי דברים. חייבים היינו להכניס בלבות השומעים, שבקשה כזו כתובה וחתומה על ידי רבבות מישראל סופה לשנות את דעתו של הברון ולהכניס בלבו את שאיפתנו אנו ורעיוננו אנו. אני מצדי לא הייתי סבור, שנפגוש התנגדות חזקה לקבלת החתימות ולא כל שכן שלא הייתי חושש כלל לבני עיירתי, לבני סביסלוביץ, הללו ודאי לא יבגדו בי וברעיוננו.

אכן מיד נודע הדבר, שלא עמדתי כראוי על חוש הבקורת של האיש היהודי הפשוט לגבי שאלות עולמיות כאלה. האמן האמנתי, שבני ישראל ינהרו אלי באלפיהם לחתום את שמותיהם ולא ישאלו ולא יחקרו ולא ידרשו, שיסמכו רק עלי ועל דברי. אולם לא כן היה הדבר. הם באו בטענות, בפירכות, בקושיות:

„כלום אין אתה סבור, שאין זה מחכמה יתירה להרגיז את רוחו של הברון? הרי עלול הוא הברון להעלב קשה אם נבוא אנו, בני העיירות הקטנות, ונכניס את ראשינו בתוך ענייניו". מהם שאמרו: „כלום אין אתה סבור, שמי שנתן לו לברון עושר נתן לו גם חכמה, והוא יודע יפה את המעשה אשר הוא עושה? מי אנו, קטני קטנים, שישמע הוא דבר עצה מפינו?" מהם שלא עמדו כלל על טיבה של בקשתנו: „כלום מועטים הם במספרם בני ישראל? — שאלו וחזרו ושאלו. „יספיקו יהודים גם לארגנטינה וגם לארץ ישראל ועוד ישארו כהנה וכהנה לרוב".

אני עבדתי עבודה מאומצת כדרך שעבדתי לפנים רק לעתים רחוקות מאוד. כנסתי כנוסים, קראתי לאספות ואף השתדלתי להשפיע בדרך ישרה, איש מפי איש, איש לאוזן חברו. וסוף סוף עלה בידי לקבל את כל החתימות שאפשר היה לקבל בסביסלוביץ העיירה, מן הרב עד שואב המים.

קשתה עלינו יותר העבודה בבוברויסק, מקום שהמפעל סודר על ידי חברי ואף אני נסעתי לשם לסייע על ידם. את החתימות היינו אוספים בבתי הכנסיות, ולעתים קרובות נתקלים היינו במתנגדים לרוחנו ולשאיפותינו. ואף על פי כן הצלחנו גם בבוברויסק. בעיר זו קבלנו שלשת אלפים חתימות לבקשתנו.

כשנזדמנו שוב באותו סתיו לברלין נגלה לנו, שקומץ הסטודנטים שלנו כינסו ואספו ארבעים אלף חתימות ויותר מכן. ואם נתן את דעתנו על המצב הקשה ועל מיעוט העסקנים שלנו הרי היתה רשות בידינו להתגאות על מפעלנו ולשמוח בהישגנו. והרגשה זו של גאון וקורת רוח נתנה ענין רב לאספות מרובות משלנו.

תקוה אחת תלינו בהתאמצותנו ובהשתדלותנו בענין כתב־הבקשה לברון הירש: לסתום את פיות מקטרגינו ומתנגדינו באספות ובכנוסי אגודתנו. הללו היו מונים אותנו, שמדברים אנו בשם רצון־עם שאינו במציאות, בשם תקות אומה, שמתה זה כבר לעולמים. אולם אפילו תוצאה זו מעשית למחצה לא נפלה בחלקנו. הם הודו בחתימות אלה שאספנו, הודו שהחתימות האלה מאומתות ושרירות וקימות הן, אלא שתלו את הצלחתנו בעם־הארצות ובבורות של ההמונים. הם היו אומרים: ההמונות לא הגיעו לידי בגרות פוליטית, ושוב אין ערך כל שהוא לחתימות ולמספרן הרב. יחס זה אל מפעלנו יחס אנטי־דימוקרטי היה.

בקשתנו המפורסמת נשלחה סוף סוף לתעודתה. ושוב איני צריך לאמר, שמאותה שעה ואילך לא שמענו עליה ועל גורלה דבר. אפשר והיסטוריון דור יבוא, שיחטט ויפשפש בבית הארכיון של חברת יק"א, ומצא אותה ויגוללה שוב לעין העולם היהודי.

פרק עשרים

מקרה מות באמצע

אחי מרדכי, שהיה צעיר ממני בשתי שנים, קרוב היה לי מכל יתר אחי ואחיותי. אף הוא ביקר כמותי את חדרו של יהודה אורצר, ויהודה היה מציג אותי לפניו למופת כתלמיד יהודי מובהק. אחי האומלל לא היה עם ידו — ודאי בשל חולשת גופו — לצעוד צעד בצעד עמי בדרך למוד התורה. גידולו הגופני מהיר היה שלא כדרכו, כנגד זה חזיתו צרה היתה והוא כולו רפה כוח וחלוש.

כשהיה אחי בן שתים עשרה טיילתי והלכתי עמו פעם אל נהר סביסלא, להתבונן ולהסתכל בעבודתם של קושרי הרפסודות. על פני רחבו של נהר נפוצים היו קורות וגזעי עץ, שלא נקשרו עדיין זה לזה, ואין אדם עובר את הנהר על פני הקורות האלה אלא אם כן זריז הוא ובטוח בהליכתו ובקפיצתו. עליהם היה לקפוץ במהירות כזו על פני הקורה ולבלי לשהות בה אף רגע, כדי שלא תהפך ותתגלגל הקורה אל תוך המים. ילדי סביסלוביץ ונעריה אקרובטים היו: לעתים רחוקות טבל אחד מהם במימי הנהר בשעת מעבר זה. מקרה רציני ורע לא קרה, כמדומני, לעולם, שכן כולנו יודעי שחייה היינו מימי ילדותנו הראשונים.

אותו יום קפצנו, אחי מרדכי ואני, בדרך המנוסה והמקובלת עלינו, על פני הקורות והגזעים, ופתאום שמעתי מקרוב לי קול נפילה. סבותי לאחורי והנה לא ראיתי מכל גוף אחי אלא את ראשו, כולו רועד ומפרפר במים, מפרפר וטובע. אימה נוראה תקפה אותי כולי; עלי היה לשוב על עקבותי ולנסות להשיגו, כל עוד לא עברה השעה. כל המעשה הזה נמשך דקות אחדות, אולם די היה בהן להעלות לפני עיני תמונת אימים: אחי המת, המשפחה השרויה באבלות, אמא, אבא, אחיות ואחים המתמוגגים בדמעות... ואותה תוכחה אלמת איומה המכוונת כנגדי לעולם, שאני הוא שלא השגחתי באחי הצעיר. איני יודע, היאך היה הדבר, ופתאום ואני במים, על יד אחי, תופס אותו בידי — לא ידעתי, אם חי הוא עוד או מת, — כמעט שחבקתיו כולו. תפשתי אותו בשערות ראשו. כנראה הרגישו בנו מיד, שכן מחנה גדול של קושרי רפסודות מהר וזנק אלינו ומראהו כמראה חבורה של צפרים משונות, עפות ונשאות על פני המים, ולא עברו רגעים מועטים ושנינו נמשינו מן המים, שלמים בגופנו. עברו רגעים מרובים עד שהרחיקו את

ידי הימנית משערות ראשו של אחי, שכן כמעט קפאה ידי קפאון אימה. זעזוע זה שנזדעזע אחי החלוש ורפה הכוח גרר אחריו תוצאות עגומות מאוד: הוא חלה מחלה אנושה.

מאותו יום ואילך גברה חבתו של אחי אלי והלכה וגברה מבראשונה. אני הרי את נפשו הצלתי — ומה צער, שהצלתיו רק לשנים מועטות. רק עוד שתים עשרה שנה התהלך בתוכנו — וכולן שנות חליים ויסורים קשים, עובר ממקום מרפא אחד אל משנהו.

הרגיש אחי עוד במוקדם, שלא יזכה לעשות דבר גדול בחיים; ומתוך הכרה לדעת זו נתקרב אלי ביתר חבה, ביתר מסירות. הוא הרגיש בי, שאני הנצר החזק ביותר של המשפחה, וכך התרפק עלי כהתרפק צמח רפה אל גזע חסון. כל רגע שהיה יכול לעשות בחברתי עשה, עיניו תלויות בי תמיד, חרדות ומצפות, מיואשות ומתפללות.

נצטערתי בצערו, יוסרתי ביסוריו. הרגשה זו של השתתפות בצער אינה מן הנעימות ביותר. יש בה משום תחושה „מדגדגת", חוככת, כגרויו של פצע. והשתתפות בצער אח, ובצער אח אהוב עליך, אף „דגדוג" זה אין בה: מגרה היא, צורבת היא. לא יכולתי נשוא השתתפות זו בצער אחי, אחי אהובי. רציתי לשלם אהבה בעד אהבה, להראות לו, שאחים שוים אנו זה לזה, ואם שונים אנו בגופנו, אחדים אנו ברוחנו, ואם לא ברוחנו, על כל פנים באהבתנו זה לזה. והוא ודאי לא היתה ניקנית לו ההרגשה, שהוא משמש אותי אלמלא הרגיש, שאהבתו מרובה על אהבתי. והואיל ולא יכולתי לראות ביסוריו נתתי לו לשמשני באהבתו, התרתי לו לשמש אותי ביתר אהבה מאשר אני אותו. ושוב איני יודע היום, מי מאתנו היה ראוי יותר לרחמים: אחי או אני.

כשמאסף הייתי אותו קיץ חתימות על כתב־הבקשה לברון כבר היה אחי חולה מחלה אנושה. לחייו נופלות היו, עיניו כאילו לוטות היו מעטה: סימנים מובהקים של שחפת נושנה. אמנו השתדלה והתאמצה להראות לו פנים שוחקות, אולם משיצא הוא מן החדר היה נפתח מעין דמעותיה, דמעות אם. אבי היה מהלך קודר ודומם. סמוך לאותם ימים יצאתי לבוברויסק בענין החתימות; ברצוני היה גם לבקר את חברי, את אברהם רוזנברג, שבא אף הוא מברלין לירחי החופש של קיץ לבוברויסק. הכרתיו לפני כמה שנים כשעבדתי בצבא בבוברויסק. אותן שנים היה רוזנברג זה אחד ממתנגדי, אויב קשה ומר לרעיון הלאומי הישראלי. כל התאמצותי והשתדלותי להכניס אותו תחת כנפי הרעיון הלאומי — ואני אהבתי אותו אהבה רבה והחשבתי אותו מאוד — לבטלה יצאו. ומה שלא עשיתי

אני עשתה האגודה היהודית־הרוסית שלנו בברלין. בימי „גירוש מוסקבה" היה אברהם רוזנברג לאומי נלהב, וכדרך הכותים היה מחמיר במצוות יותר מישראל. הגיעו הדברים לידי כך, שאני מוכרח הייתי לצנן אותו במקצת כדי שלא יפול בזרועות שוביניות קיצונית. הוא היה לי לידיד קרוב, קרוב מאוד. דומה היה, כאילו השתדל לפייסני בעד התאמצותי לפנים להכניס אותו תחת כנפי הרעיון הלאומי, התאמצות שיצאה לבטלה בשעתה.

כשבאתי לבוברויסק מצאתי והנה הוא שוכב חולה במטתו. זה עתה עברה עליו מחלת־טיפוס קשה. שני ימים עשיתי על יד מטתו. על מחלתו לא דברנו דבר. כשהיה שרוי בקדחת־חום קשה חוזר היה בקול על הויכוחים האחרונים בישיבות האגודה, שנמנה בין חבריה. התקתי את עצמי בכוח מעל ערש דויו כדי לשוב אל מטת אחי החולה, לסביסלוביץ. באתי בעגלה אל העיירה, הנה מתנהלת העגלה ברחוב שבית אבי עמד בו ופתאום ראיתי, שעל־יד ביתנו, על־יד הדלת, רבוץ קש. מיד תפסתי, קש זה למה הוא בא. בחדר אחי עמדה מטתו ריקה, ואבותי ואחי ואחיותי ישבו בעינים מושפלות לארץ ישיבת אבל, „שבעה". הם סחו לי, שאחי בקשני ולא פסק מבקש אותי.

כשתמו שבעת ימי האבל חזרתי שוב לבוברויסק. אולם את ידידי לא ראיתי עוד. הוא מת. סחו לי, שבקדחת הגסיסה ברגעי חייו האחרונים קרא תכופות בשמי.

צעיר הייתי עדיין ולא קבלתי על עצמי בנקל מסתורין זה קשה ביותר של האדם, את המות. — משנה אסון זה, מות אחי, ידיד נפשי, ומותו של ידיד נפשי, שהיה לי כאח, עשה עלי רושם קשה, מבעית, וימים רבים הייתי מהלך כצל. מזועזע הייתי עד עמקי נשמתי ובפעם הראשונה בימי חיי הגיתי הגות קשה זו, במות ובמהותו. כלום אין המות אלא קפיצה אל האין? כלום כל באיו לא ישובון? או שמא אין המות אלא צעד אחד קדימה אל הבלתי ידוע? שאלות ישנות ופשוטות, בהן הגו אבותינו ואבות אבותינו עוד בתקופות הברבריות של האנושיות; רעיונות, שכנראה חזרו ונשנו מימות עולם על כל חוסר ישעם במוחותיהם ולבותיהם של גדולי הרוח בעולם, שאלות שנתלבטו בהן מאורות עולם של האנושיות. וכל מתנות־אורה מזהירות ונוצצות אלה של מאורותיה־בניה של האנושיות לא הכניסו אף קרן אור אחת לתוך ערפל זה, ללא סהר וללא כוכבים.

אמרתי: צעיר לימים הייתי עדיין ויחסי אל המות יחס טרגי היה. כלום נשתנה יחסי מאז? על כרחי עלי לאמר: הן. אם היה בנסיוני שלי, בנסיון של עצמי ללמד אותי משהו — הריהו: במחצית השניה של ימי חיינו, כשאנו מתחילים

להלך במורד חיינו אנו משלימים מעט מעט עם ההכרח, עם הגזירה. ואם נסיח את דעתנו מאסונות הרי המות נעשה לתהליך, שעוקצו ניטל ממנו מעט מעט. הוא נעשה קרוב לנו ואנו עומדים על טיבו. תחילה הוא מתגנב ובא אל הלב; זקנו — הוא מתחצף והולך — מעולם לא היה זה אדיב ובר נמוסין. סופו שהוא שם את קנו בנו, מתישב בהרחבה, קונה שביתה עולמית בתוכנו, תופס את המקום הראשון ודוחק ודוחף אותנו מעט מעט. אנו נאבקים, אנו מתעקשים. לשוא! לא הועילה המלחמה — אנו לתפלה. אנו מתחננים ומתפללים, נכונים אנו לכל מיני פשרות וויתורים. רוצים אנו להכיר בו ובבעלותו ורוצים אנו לתפוס מקומו של שכן, של דיר. אולם ככל שנראה לו פנים שוחקות, כן יתגס ויתחצף כנושך זה, שלשוא אתה משחית בפניו את דבריך, ורק מרבה אתה את חובך לו. ומשבר עובר עלינו אותה שעה, ושוב אין אנו יודעים כהלכה, מי מאתנו הוא הוא: המות או אנו. אותה שעה המות פוסק להיות מסתורין, שכן נעשה חולין לגבנו. ורעיונותינו מתבלבלים ומסתכסכים ופונים אל הקצה השני של החוט, ושוב המסתורין של הלידה משתלט עלינו. סוד הבריאה, בריאתנו, תובע את פשרו. ורצוננו, שחוט זה לא יפסק, לא יפסק לעולם, חוזר ושב אל מקורנו הראשון, ומשתקעים אנו בחלומות ילדותנו. שוב אין העתיד חי בנו, אנו נאחזים בכל כחותינו האחרונים בעתיד, שחי פעם בנו ובנפשנו.

כלום לא אולת היא בידינו, התעסקות זו וחתירה זו אל מסתרי המות, כאילו לא היו חיי הווינו ראש מסתרינו? אולם יודעים אנו טעמה של אולת זו. גזירה נגזרה עלינו שלא נעמוד על כל סודה של הויה. מעשה המות הוא משהו מעובה, מגובש, וכח הדמיון של האדם ניצוד בחרמו. אולם אין מושג בא לעולם אלא בצוות עם נגודו. אם אין לילה אין יום, אין קיום לו ליום בלעדי הלילה. ומושג ונגודו בבחינת אחדות הם; מנעול ומפתח — עצם אחד הם. כבולים אנו יותר מדי אל המוגבל במקום ואל המקריי ונתונים אנו לטעותם. אין היום פחות רב רזים מן הלילה, שאינו אלא חלקו של היום. והואיל ורוב חיינו עוברים עלינו ביום שוב אנו משתאים ומשתוממים ללילה. והואיל ורוב המשוררים הגדולים גברים היו סבורים היו הבריות, שבדין הוא לחפש באשה מסתורין ההויה. אולם חידה הוא אדם לא פחות מאשר חוה, אף על פי שהמשוררים רואים בו דבר המובן מאליו. לא חידה־חוה עומדת ודורשת: פתרוני אלא חידת־אדם־וחוה. ואולי יבוא יום ונחדל מהגות ומפשפש בבעיה חיים ובבעיה מות, ובמקומן נשים את כל מעיננו בבעיה חיים־מות. או אולי יתבררו הדברים לנו יתר בירור, ואנחנו נתקרב לפתרונן של כמה וכמה בעיות אחרות.

פרק עשרים ואחד

ימי למודי האחרונים בברלין

בשנת אלף ושמונה מאות ותשעים ואחת עברה מערכת „המגיד", זה כתב־עת שנוסד על ידי גורדון רב הפעלים והנאמן, מליק אשר בפרוסיה המזרחית לעיר הבירה ברלין. המו"ל של העתון היה יעקב פוקס, צעיר שבא מביליסטוק של פולין ונתגרמן למחצה. ופוקס היה המו"ל, העורך הראשי, סגן העורך והריפורטר ונער המערכת כאחד. יצר הכבוד שלו שאף תמיד למעלת מו"ל, אולם חסרים היו לו לשם כך, להתגשמות חלומו בחיים, הן האמצעים החמריים והן הכשרונות השכליים. הכשרון היחידי שחונן בו — ובכשרון זה חונן עד להפליא — הוא הכשרון לרעוב. ובעצם כל פרנסתו של „המגיד" עמדה על רעבונו של יעקב פוקס. חבל רק שצרכיו של זה מועטים היו מאוד, והחסכון באכילה ובהלבשה מועט בן מועט היה: לא היה בו כדי למלא את הוצאות העתון מדי שבוע בשבוע. ולפיכך שרוי היה פוקס לעולם בדוחק כספי רב ואנוס היה להתפרנס מהלואות קטנות שלא על מנת להחזיר. הדברים אמורים היו תמיד בהלואות של עשרה, חמשה־עשר, עשרים מרק, שהיו ניתנים על ידי חובבי שפת עבר ועל ידי חסידיה של תנועת „חובבי ציון". נוהג היה ללוות אף אצל סטודנטים. „מפעלים כספיים" אלה קרויים היו בשמות טכניים: הלואות־מכסימום והלואות־מינימום. על שום מה? מינימום — שהיה נצרך לו לפרנסת הגליון בדוחק, ומכסימום על שום אפשרותנו אנו להלוות לו הלואות אלה. ועוד שם שגור היה בפינו להלואות אלה: „הלואות פנימיות".

עד היום איני יכול לאמר ברורות: מה עורר בלבו של פוקס את היצר להיות מו"ל לעתונו. אמנם לימים נתקלתי בכמה וכמה מו"לים — ביחוד בין המו"לים העבריים — שהיו דומים לו לפוקס בכך. מעין מחלה היתה בהם, מעין „דבוק" דבק בהם, רחמנא ליצלן. לא יכלו הללו להתקיים בעולם בלי כתב־עת משלהם. אם מחלה זו „מחלה אורגאנית" היתה או מחלה עוברת — לא אדע. רובם לא נחנו אף בצל צלו של נסיון במו"לות ואף בניצוץ של כשרון ספרותי. כל שידע לכתוב פסוק עברי ראה את עצמו קרוא ועומד להעניק לעולם כתב־עת. ברם מצוה לאמר אף היום את הדברים, שמחלה זו פשטה בחוגים העבריים עד היום הזה.

מספרים על עני אחד איש תם שחי על הקצבה, שקצב לו עשיר מופלג חובב נגינה. ולעשיר הזה תזמורת פרטית משלו. פעם בא העני התמים אל מיטיבו ובקש מאתו, שיכניס אותו אל התזמורת. תמה העשיר ואמר: „מעולם לא עלה על דעתי כלל, שיודע אתה לנגן על כלי נגינה". „אמנם כן, איני יודע לנגן, — ענה העני — אבל רואה אני בין המנגנים אדם שאין בידו שום כלי נגינה אלא מנענע הוא בשרביט בלבד, בשעה שהמנגנים מנגנים. משרה זו הייתי יכול לקבל על עצמי". ציור זה שנקנה להם על תפקידו של המנצח נאה הוא מאוד למושג, שרבים מן המו"לים העבריים השיגו את הענין של המו"לות ועדיין רבים עומדים בהשגה זו.

פוקס הזמין אותי להשתתף בספרי עטי ב„המגיד" ואני נעניתי להזמנתו. הוא הבטיח לשלם לי שכר סופרים, ובשכר זה נטל ממני הלואה ראשונה. אלמלי ידע פוקס, היאך נתאותה נפשי לראות דברי בדפוס, שוב לא היה צריך להבטיח לי שכר סופרים והיה יכול לקבל ממני הלואה גדולה מזו שקבל. פעם הביא לי פוקס גליון של עתון אנגלי־יהודי, בו נדפס אחד ממאמרי בתרגום אנגלי — המאמר היה על „יציאת מצרים" ונרמזו בו כמה רמזים על יציאת רוסיה. הדבר עשה עלי רושם עצום. עליתי לגדולה בעיני עצמי ואף הלשון האנגלית עלתה לגדולה בעיני. מתוך רגש של החזקת טובה לאנגלים ולאנגליה החלטתי מיד ללמוד את הלשון האנגלית, והסמכתי מעשה להחלטה. לפי שעה נסתפקתי בכך, שקראתי וחזרתי וקראתי מלה אחר מלה את תרגום מאמרי באנגלית עד שידעתי את התרגום כולו על פה. אולם החלטתי לקנות דעת הלשון האנגלית זכתה לבוא על מילואה רק כעבור עשרות בשנים.

שבוע שבוע כסדרו כותב הייתי את מאמרי בשביל „המגיד", אף על פי שאותה שנה טרוד הייתי כמה טרדות בבת אחת. אולם נתקיים בי מאמר הקדמונים: „רצונך שיעשה הדבר מיד כלך לך אל הטרוד ביותר". עבודתי הספרותית בעברית הביאה שמחה רבה ללבי, ולא בשל תכנה אלא בשל צורתה. יצם הכתיבה בעברית היה לי מקור עונג. זכור אני, היאך תרגמתי פעם בשביל „המגיד" מאמר מדעי מאת שטיינטל וכמה גדולה היתה שמחתי, כשעלה בידי למצוא בקרן זוית צנועה של הלשון מלה כמעט שכוחה מן הלב. עלה בידינו להתגבר על קרון זר ולקחת אותו בשבי — דומה עלינו מעשה זה כמעשה חירות.

והואיל ואומנות הסופר העברי בימים ההם נטולה היתה כל יסוד כלכלי לפיכך לא עלה על דעת איש מחברי להתקין את עצמו ל„אומנות"־חיים זו. אחד הסטודנטים — ארקאדי גורנפלד — היה כבר סופר רוסי מפורסם עם כניסתו אל

האוניברסיטה בברלין. אולם גורנפלד לא נספח לאגודתנו אלא מבקר היה את אספותיה בלבד. הוא היה תלמידו של פוטבניא, של מורה רב כשרון זה לפסיכולוגיה של הלשון והגזע. בברלין למד תורה מפי שטיינטל ולצרוס. גורנפלד היה אסתיטיקן בכולו. לא היתה הספרות כולה לגבו אלא תורת היופי. לימים היה גורנפלד אחד הסופרים הרוסים המובהקים ואחד מחשובי מבקריה. ואני החזקתי לו לגורנפלד טובה רבה ועמוקה. הוא שהכניסני אל עולם ספריהם ויצירותיהם של אקסקוב, גראדובסקי, וולדימיר סולוביוב, פוטבניא ותלמידיו. למדתי הרבה מפי סופרים וחוקרים אלה ברשות השאלה הלאומית — לא מבחינתה המדינית, אלא מבחינת היופי, תורת האמנות והספרות. על ידם עמדתי על הזרמים הרוחניים של הספרות הרוסית, זרמים שהיו דומים מבחינת מה אל תורתו של אחד העם בספרות העברית. מעולם לא נעשה גורנפלד חבר לי ולמלחמתי הצבורית; ואף על פי כן הרגשתי אליו הרגשה של קורבה נפשית, ובענין רב התבוננתי בפעולותיו ועקבתי אחרי מהלך התפתחותו.

מלבד האגודה היהודית־הרוסית המדעית עמד לנו לויכוחינו ולפגישותינו מעין סלון אינטימי בבית אחד הסטודנטים של בית המדרש העליון לטכניקה, בביתו של יוסף זלקינד. הכוח המושך של ביתו — רעיתו הגברת נאדיה בת גריגור, שעוד ברוסיה נתפרסם שמה לשבח על שום השכלתה הרבה ועל שום דעותיה, דעות של אמנסיפציה. והיא שיצרה לנו ובשבילנו את הסלון, בו בלינו כמה וכמה ערבים ארוכים בשיחות ובויכוחים סוערים. נדיה גריגורייבנה ראתה מצדה חובה לעצמה להשרות עלינו רוח התעוררות, רוח חדוה, והדבר עלה בידה בעזרת שפע רב של לחם חדש, דגים מלוחים ותה, שהיתה מתקינה בשבילנו. הורע במקצת מצב בית זלקינד — לא היה הלחם חדש ביותר, שכן הלחם הישן מחירו פחות ממחירו של לחם שזה עכשיו רדו אותו מן התנור, ואף לא היינו מכלים אותו במהירות יתירה. נתקפחה הסעודה בבית זלקינד היו כמה וכמה מן הסטודנטים מאוכזבים במקצת ושוב לא הגיעו הויכוחים לידי מדרגה גבוהה זו של התלהבות, שהיינו מגיעים אליה בשעה שהלחם כתקונו היה. והגברת זלקינד היתה שומרת על הויכוחים, שלא יתגלגלו חלילה למורד, אלא יתעסקו בענינים העומדים ברומו של עולמנו. היא היתה קוראת עמודים שלמים על פה מיצירותיהם של גדולי המשוררים והסופרים, ולפעמים היו הקראותיה שלא מן הענין שעמד על הפרק בויכוחינו. זלקינד היה כולו איש מקצועו שלו; הדברנות לא היתה מענינו ולא היתה חביבה עליו ביותר, ולפיכך היה שומע לדברי הויכוחים וההתרוצצות

הרוחנית ולא היה משיב עליהם. לפעמים הה בין המסובים אחד מחבריו של זלקינד, גריגורי ווילבושביץ, שעלה בשתיקתו על שתיקת זלקינד. בטוח אני, שווילבושביץ זה ראה את כולנו ואת כל העולם כולו — עולם הטבע ועולם האדם — בדמות משולשים ומרובעים מתנועעים והולכים. עלה ברצונו להגדיר ולנסח רעיון שהוא היה מגדיר אותו בדמות פירמידה, התנועה בבחינת קטר, ההגיון בדמות פטיש (ותכליתו של זה — להכות על קדקדו של המתנגד), פשרה — — — ובדיחה — מעשה ספירלה.

עם כל הניגודים וחלוקי הדעות שהיו שוררים בינינו הרגשנו את עצמנו יפה יפה בבית זלקינד. כולנו עמדנו אותם ימים על סף החיים. אידאל משותף, שאיפת חיים משותפת עמד לפנינו.

בתחום מוגבל זה של העולם הפנימי הרי הסתירות וההשוואות דרות זו על יד זו בשלוה ובידידות. עדיין לא ניטלה האמונה בכוחותינו אנו, ובתוך השראת רוח אידיאליסטית זו מרגיש כל אחד ואחד, שלא בא לעולם אלא כדי לעשות גדולות וליצור נצורות, לתקנתה של האנושיות כולה.

בנוגע ליחסי הקורבה שבין הסוטודנטים ובין הסטודנטיות הורע כחו של הסטודנט הרוסי בברלין מכוח חברו בצרפת — הדברים אמורים בעיקר בפריס — או בשווייץ, שני המרכזים האחרים של סטודנטים יוצאי רוסיה. האוניברסיטאות של גרמניה עדיין נעולות היו בפני הנשים, והעלמות הצעירות מישראל ששאפו להשכלה גבוהה, פנו לשווייץ או לצרפת, ששם נשתוו הסטודנטיות לסטודנטים לכל זכויותיהם ולכל אפשרות של השכלה. אף בבחינת החירות החברתית עלו צרפת ושווייץ על גרמניה בכלל ועל פרוסיה בפרט. ולפיכך העדיפו בני הנעורים המתלמדים, שנטו בלבם אל הסוציאליסמוס, את שתי הארצות ההן על גרמניה.

וכך היו ברן וציוריך למרכזי הפעולה הסוציאליסטית המהפכנית של רוסיה. כשהרשתה גרמניה ללנין וחבריו לשוב בקרונות סגורים וחתומים דרך ארצה לרוסיה עם פרוץ המהפכה הרוסית, רשות היתה בידה להצדיק מעשה זה לא רק בתנאים המיוחדים של מקרה זה אלא במצב ההיסטורי הכללי. לא היתה גרמניה אלא מעבר בין שווייץ ובין רוסיה. העצמים המוסעים במסעות (העצמים האלה אידיאות היו ולא אנשים) לא נסעו בעצם על פני השטח העליון בתוך קרונות סגורים או בלתי סגורים אלא במעבר האדמה. נקבה סמויה מן העין נמשכה מארץ שווייץ לרוסיה, נקבה רבת שלוחות בשתי יציאותיה, ביחוד ברוסיה, ומשם נתפשטה ונשפכה לתוך בירותיה של מדינה ענקית זו. בקצה האחד של הנקבה שלט ניקוליוס

רומנוב, מושל בחסד עליון על מאה וחמשים מיליון נפש, כלי שרת בידי כוחות חשוכים. חבר ואח למכשפים ולחולי נכפה. ובקצה השני אחד ממאה וחמשים מיליון נפש אלה. ניקוליוס לנין (שמו היה וולדימיר אולינוב), נודד שגורש מארצו גירוש עולם, בעל מוח ברזל, בעל רצון פלדה ובעל התלהבות בוערת בהתלהבותו של שליח אמונה. ואף הוא — צבא קטן צעיר, מוכן לבוא באש ומים על קדוש שם תורתו ורעיונותיו, עמד לפקודתו.

הוא הוא ניקוליוס רומנוב גופו דן לשילוחין מארצו את המחנה הקטן הזה אל הארץ הקטנה, המוקפה הררי אל. הוא עומד בקצהו מזה ונוקב וחותר ואף הם עומדים כנגדו ונוקבים וחותרים מקצהו השני — נקבה חפרו משווייץ לרוסיה. ועם נקיבה וחפירה על פני אדמת שווייץ שפתיהם נעו ושרו שיר כבד גורל, המזכיר בתכנו את שירת האורגים אשר בשלזיה: „רוסיה הגדולה, אנו חוצבים קבר לך"...

שנת 1892 עברה עלינו, היהודים הלאומיים בקרב הסטודנטים, בעבודת תעמולה ורכישת־נפשות חזקה לרעיוננו. המלה ציונות עדיין לא נודעה לנו. ראשונה השתמש בה נתן בירנבוים, שיסד בשנות השמונים את האגודה לתלמידי האוניברסיטה בווינה. השם „חובבי ציון" לא היה חביב עלינו ביותר, מתיקות יתירה היתה נשמעת הימנו: נאה הוא לפי דעתנו יותר לברית־אחים מאשר לתנועה מדינית נועזה. ולפיכך קראנו לעצמנו בשם: לאומיים. אולם תכניתנו כוללת ומקיפה היתה לא פחות מתכנית זו שנתנסחה ונתקבלה בשנת 1897 בקונגרס הציוני הראשון. כמובן, המטרות המעשיות שהצגנו לעצמנו קטנות ומצומצמות היו משל מטרות בזל, אולם שאיפותינו המדיניות בשלות היו די צרכן.

ולא עוד אלא שנחמן סירקין הרשה לעצמו מעשה־בדיחה פוליטי. מבלי להמלך בנו בתחילה עמד והתיצב לפני הציר התוגרמי בברלין והציע לפניו למכור את א"י לישראל בעד מאה מיליון פרנק. ציר תוגרמה שמע והקשיב ברצינות לדברי סירקין ויעץ לו לפנות בהצעה זו אל ראש הוזרים בקושטא. ואמנם שיחקה לו לסירקין השעה. אלמלי היה הציר מתיחס בכובד ראש להצעתו ואלמלי דרש ממנו, שישליש לפי שעה סכום מסוים על חשבון מאת המיליון פרנק היה סירקין בא במבוכה רבה, שכן כל רכושו של סירקין אותה שעה עלה לכל היותר לשנים או שלושה מרקים. חיבה זו לתכניות גדולות, ענקיות, מרחיקות ראות — לא עזבה את סירקין אף בימים הבאים. לעולם היה דבור זה שגור בפיו: „ממון? — אין זו אלא שאלה טכנית בלבד".

כבר עמדתי למעלה על כך, שלא נקנה לנו שום יחס ישר אל החיים המדיניים בגרמניה; כמו כן רחוקים היינו מחיי היהודים והיהדות בגרמניה. ישיבתנו בגרמניה היתה ישיבת ארעי; יש מאתנו שנתכוונו לשוב לרוסיה עם גמר למודיהם באוניברסיטאות, ויש שרצו לצאת מעבר לאוקינוס. רק דבר אחד קרב אותנו ליהודי גרמניה ולחייהם: היא האנטישמיות שתחילת נביעתה מן האוניברסיטאות וסופה ששטפה וגרפה את הרחוב כולו, ושוב לא הפלתה בין היהודי הרוסי ובין היהודי הגרמני. ההיסטוריון טרייטשקה וחכם הכלכלה ווגנר רעמו בקולותיהם האדירים מעל קתדראותיהם על הרוח של ישראל ועל נושאיו. ומדוכן בית יראתם ענה כנגדם „מטיף החצר" שטקר והטיל את ארסו בהמונות, והרמן אהלוורדט, מורה לתינוקות מטורף למחצה זה שנתפרסם במהירות מפליאה, מקובל היה כגואל עמו משעבודו ליהודים, שנדחקו ונכנסו לגופו של העם הגרמני, ורעיון השטן מפעפע בלבותם לקעקע את עולם האריים מבפנים. אהרוורדט וחסידיו נשתלטו על הרחוב ונתאמנו ברדיפות ובהשפלות על היהודים, ואמרו למרר את חיי יהודי גרמניה על כל צעד ושעל. ברחובות הסואנים ביותר של ברלין, ברחובות פרידריך, לייפציג ו„בין התרזות" עמדו חבורות חבורות, שנתכוונו לפגוע ביהודים. במשך זמן מה היו תוקעים לידיו של כל יהודי עובר ולידי כל אדם שפרצופו נראה עליהם כיהודי פתקה בדמות כרטיס־נסיעה באניה ועליה כתוב היה לאמר: „בשביל נסיעה לפלשתינא, על חשבון העם הגרמני". בעתונים יהודיים־גרמניים מטיפוס מסוים האשימו אותנו, חסידי התנועה הלאומית בישראל, שאנו גרמנו במעשינו ובדבורינו להפגנות אנטישמיות אלה. אלמלא באנו אנחנו להשמיע את דברינו היו האנטישמיים שוכחים את מציאותה של ארץ־ישראל ולא היה עולה על דעתם כלל לחלק בינינו כרטיסים כאלה. היהודים המתבוללים בגרמניה שכחו לחלוטין, שמאות שנים לפנים עמד לותר ותירגם את כתבי הקודש לישראל גרמנית וגילה להם לגרמנים את סודותינו ועד קשרינו ויחסנו לארץ ישראל בכלל.

בקיץ שנת 1892 ערכה המפלגה האנטישמית נשף־מסכות, בו השתתף אהלוורדט בכבודו ובעצמו. ועל המשתתפים בנשף היה להופיע במסכות יהודיות. רבים מחברי אגודתנו נתאוו לבקר את הנשף הזה, אולם אף אחד מאתנו לא רצה לשים מסוה על פניו. אחד מידידי, טאַמרטשנקו, שפניו היו פני יהודי שגלש זה עכשיו מאור־כשדים הגה בשבילנו, בשבילו ובשבילי תכנית נועזה, גאונית. אף אני ניחנתי בפרצוף פנים יהודי מובהק, אף איש לא היה יכול לאמר, שאינני מבני בניהם של אברהם יצחק ויעקב. לפיכך עמד והציע, שנלך שנינו אל הנשף בלי מסכות.

לפי דבריו, לא יעלה על דעת אדם לשער, ששני יהודים טפוסיים כמותנו יגלו בנשף ללא מסכה. בעיני מצא רעיון זה חן רב. אמנם בתורת מעשה נקמה אי אפשר להשוות מעשנו זה למעשה שמשון עם הפלשתים, אולם בכל זאת יש בכך משום נקמה רוחנית. ואמנם הלכנו לשם, במשך חצי שעה היה בידינו להתבונן בפרצופים הברבריים, הציניים והמעוררים גועל נפש של האנטישמיים. שוב איני זוכר, איך היה הדבר: דייני אם אומר, שסוף סוף גילו אותנו, ואחרי שכבדו אותנו בדחיפות מקבוצה אחת לשניה ראינו את עצמנו מוצאים החוצה בקולות תרועה. ומודני, שהוקל, מה הוקל ללבותינו, כשראינו סוף סוף את שמי הלילה מאירים על ראשינו בחוץ. כשהגיעה השמועה על הקורות אותנו לחברינו ולידידינו פגע בנו צחוקם ולעגם. אותו יום נדרתי נדר, לבלי לעשות לעולם את פרצוף פני היהודי מסכה ומסוה.

ירחי החופש של קיץ שנת 1892 עברו עלי בבית אבות, בסביסלוביץ. עסקו של אבא שוב משובח היה, והרגשת בטחון שבשלוה שפוכה היתה על ביתנו. אחי הבכור מאיר, שהיה בינתיים אב לכמה ילדים קטנים, עמד בראש העסק. שני אחי הצעירים, יהושע ואליעזר, גדלו ונתפתחו כהלכה, ודעתם של אבותי ודעת מורנו ר' יהודה אורצר נוחה היתה בהם. יהושע קנה לו שם טוב בידיעותיו בתורה ובתלמוד. אולם חסר היה לו המרץ לקנות דברים חדשים ולהשיגם. לימים בילה כמה שנים בישיבת וולוז'ין וניסה את כחו גם בדברי ספרות, אולם לא הצליח ביותר בנסיונו זה. וסופו שהיה לרופא שנים. תמיד בחר לעצמו את נקודת ההתנגדות הקלה ביותר.

חביב המשפחה כולה היה צעיר אחי אליעזר. עוד מימי ילדותו הראשונים נגלה עלינו בטיבו הנוח לכל אדם, הנוטה חיבה לאדם ומעביר על מדותיו. מעולם לא נטר איבה וכעס למי שהוא ומעולם לא נשתמש לרעה באהבה המרובה, ששפעה אליו מכל עבר.

גיסי הבכור אשר שפראו, בעל אחותי היחידה שנשארה לי בחיים, עוד ישב שקוע בספריו. הוא היה תלמיד חכם מובהק, חכם ורב כשרון, אולם בלתי מוכשר בכולו לחיי מעשה. נגעה ידו בעסק שהוא ונכשל העסק מיד; דומה היה, שדי בנגיעת אצבעו בלבד בכסף שיהפך זה לאבק פורח. הוא ניסה את כחו בעסק הרפסודות, בהובלת משאות על פני נהר ברזין, ניסה לעסוק בטחנות־רוח — והפסיד. סוף סוף נוכח אבי, שיעלה לו הדבר במחיר זול יותר אם ירחיק אותו לגמרי מכל דבר עסק משיכריח אותו לשלוח יד בעסק: סופו של כל עסק משלו — הפסד רב. והיה גיסי אחד מרבים בדור ההוא, מן החתנים הסמוכים על שולחן חותנם.

שמבלים את כל ימיהם על התורה ועל העבודה. ביניהם היו כמה וכמה בעלי מוח ובעלי כשרון רב. אלמלי היו שונים את פרקם כהלכה ואלמלי היו מאמנים את כשרונותיהם בענינים חיוניים בודאי היו עלולים אלה ליצור נפלאות בחיים, אולם מתוך שהיו שקועים כל ימיהם בלמוד התלמוד בלבד, היו נתונים בעולם ישן, עבר, ושוב לא היה להם שום מגע חי עם המציאות הממשית, תשש כוח החיים שבהם, שותק כוח מרצם, והאנשים האלה היו כל ימיהם חדלי ישע שאינם מוכשרים כלל לחיי מעשה וחולין.

אותו קיץ נשאה ידידתי חנה רוזנבלום — לא לאיש שאהבה אותו אלא לאיש שאהב אותה. תכופות מהלכות הנשים בדרך זו: לא עלה בידיהן להשיג את מבוקשן הן הרי הן נישאות לכל הפחות לאנשים, שרואים בהן את משאת נפשם. לדעתן מוטב זיווג כזה מאשר בעזרת שדכן. מסופקני, אם פשרה כזו פשרה גבונה היא; יפה זיווג שנעשה לפי חשבון משני הצדדים מאשר זיווג שעומד בחציו על האהבה ובחציו על חשבון. ברי הוא, שהנשואים השלמות יפה להם והקרע רע להם, ולפיכך או כולם אהבה או כולם חשבון. אהבה מכאן וחשבון מכאן — סופם סבל ללא נשוא ויסורים שאין להם תקנה.

במשתה חתונתה של חנה רוזנבלום נפגשתי שוב באהבתי הראשונה, בחנה לויזינסקי. היא היתה אותה שעה כבר אם לשני ילדים. כמה שעות בלינו יחד. טיילנו יחד ושוחחנו שיחת רעים ולא הרגשנו כלל, האיך עבר וחלף הזמן. רק עם שעת פרידה תקפה אותנו תהיה, ושוב לא היתה שיחתנו שיחה חפשית. דבורינו, ששפעו עד כאן ישרות וחלקות, נתאטו ונבוכו, ודבורינו יצאו קטועים ושסועים. פתאום נתחוור לנו, שכל אותן השעות שקועים היינו בשיחה על כל דבר שבעולם, אולם העיקר חסר היה בה, חסר היה מה שהעיק על לבותינו. והדבר הזה לא נאמר, לא נאמר — ונפרדנו.

כששבתי מבובריוסק הביתה, לבית אבא, שכוב הייתי ימים מספר במטה. קראו לרופא, אבל לא ידע הרופא, מה אירע לי. האדם היחידי בבית אבא, שנחש בו הלב, מה אירע לי היתה אמי — בת הדור הישן ויראת אלוהים. היא גחנה עלי ואמרה: „ודאי נזדמנת שוב עם חנה לוזינסקי?" ואמי טיפלה בי כדרך שמטפלים בתינוק. נחמה ושדלה אותי בדברים: „עוד צעיר אתה, בני, עוד תראה חיים נאים".

והנה התחילה ידידתי חנה רוזנבלום לדבר עמי על נשואים. לפי דבריה, יודעת היא את הדרך בה עלי ללכת. חס וחלילה אין בדעתה לעשות מעשה שדכן, אלא סבורה היא, שהיא מצאה לי את האשה, שאתאהב בה. אחת מאחיותיה הצעירות

של חנה רוזנבלום בקרה את הגימנסיון ברומני וידידה לה לאחות — הילנה קונהיים — ובעלמה צעירה זו עלי להתאהב לפי רצונה של חנה רוזנבלום. ראיתיה כבר פעם, את הצעירה הזאת, והיא לא עשתה עלי רושם מיוחד. אולם מפי חנה רוזנבלום ומפי אחותה פאולה שמעתי עליה כל כך הרבה טובות, שהתחלתי נותן את דעתי עליה. אותם ימים עשתה חנה קונהיים בקינגסברג, מקום גרו קרובי אמה. חנה רוזנבלום התאמצה בכל כחותיה לשדלני בדברים, שאעזוב את ברלין ואמשיך את למודי בקניגסברג. סוף סוף עלה הדבר בידה; יצאתי את ברלין ונסעתי לקניגסברג. ובלבי לא הסכמתי לה לחנה רוזנבלום ולכוונותיה שאמרה להרכיב על לבי. האוניברסיטה של קניגסברג עמדה אותם ימים ברום המדרגה, ונפשי שאפה לחדשות, לשינוי מקום וסביבה. לפחות, כך האמנתי אז. אולם אין אדם בעולם, שידע את דרכי גורלו. טעם היה בפי לשינוי מקום, טעם שנתקבל על דעתי ועל דעת ידידי וקרובי. החיים בברלין שואנים וסואנים יותר מדי ונוטלים את כל כחותיו של אדם, סוערים יותר מדי לגבי אדם כמותי שחונן בטיב סוער ושואף לפעולה; זקוק אני למרכז של תורה שקט כדי שאוכל להמשיך למודי מתוך שלוה. ונדמה היה עלי: קניגסברג היא העיר, היא המרכז.

פרק עשרים ושנים

חסל סדר העלומים.

קהלת ישראל בקניגסברג היתה בעלת יסודות שונים; רובה — בני חוץ, ורובם של אלה יוצאי רוסיה ונתיניה. ובני חוץ אלה הם בעיקר שסרסרו בין גרמניה ובין רוסיה בעסק התבואה הגדול ורב המידות. רבים מהם הגיעו לידי עושר רב ולידי גדולה רבה בחיי הקהלה העברית, שלא כברלין, במקום שהיהודי הזר לא יכול היה בשום פנים ליכנס אל תוך החברה היהודית המכובדה, ושוב לא יכלו בני חוץ־לארץ לתפוס מקום הגון בקהלה. שלטונות העיר קניגסברג נהגו בהם בבני חוץ לארץ בעין יפה, שאילו בכל גרמניה כולה היתה יד הזרם האנטישמי שבצבור הגרמני תקיפה הרי בקניגסברג סייעו השלטונות בידי בני ישראל מחוץ־לארץ להתאזרח בארץ. אולם רק מועטים מהם נשתמשו בזכות זו שנפלה לידם. מנהגם זה של השלטונות שנהגו ביהודי חוץ־לארץ אשר בעירם מקורו בטעמים כלכליים בלבד: בלי בני ישראל לא היה סחר חוץ־לארץ בגרמניה יכול להגיע לידי מדרגה גבוהה כזאת, שכן הרוסים ה„אמתיים" לא היו מזורזים בכך כמו בני ישראל וכשרון הסתגלותם דל היה.

עלי להזכיר כאן, שבעוד בחינה אחת שימשו בני ישראל לטובתה הרבה של העיר קניגסברג. האוניברסיטה של קניגסברג נשתבחה ביחוד על שום הפקולטה למדיצינה שלה, ששימשו בה פרופיסורים מפורסמים בכל העולם, והם שמשכו אל העיר המונות המונות של חולים ודורשים ברופאים מפולניה הרוסית ומליטא. כידוע, חביבה עליהם על בני ישראל הדרישה ברופאים ואין הם דופקים אלא על פתחי הרופאים המפורסמים ביותר. וכך הגיעו הדברים לידי כך, שבירחי הקיץ נדמתה העיר קניגסברג כעיר ישראלית מובהקת. כל הפרופיסורים של קניגסברג ואף הנוצרים בכלל ידעו במקצת לדבר „אידיש".

מספר הסטודנטים בני חוץ־לארץ בקניגסברג מועט היה. אחדים מבני רוסיה למדו שם תורת הרפואה, ואילו בפקולטה הפילוסופית הייתי אני יהודי רוסי יחידי. כנהוג היו הסטודנטים היהודים־הגרמנים חיים חיי צוות וקורבה זה עם זה; כנגד זה פרושים היו הללו מאתנו היהודים הרוסים והתנהגו ביתר גאוה נגדנו מאשר

הסטודנטים הגרמנים הנוצרים. שלומים להפסד זה שמשה לגבנו אגודת המשכילים בעיר — המשכילים העברים — שהיו מתכנסים לאספות כסדרן, קוראים הרצאות ודנים ומתוכחים בהן. אף כאן נקראו ההרצאות ובאו הויכוחים תחת מסוה „ויכוחים מדעיים" ואף כאן לא היו ויכוחים אלה מסתובבים אלא מסביב לשאלות היום החיות, הבוערות.

ראש האגודה היה באותם הימים מכס מינקובסקי. אחד מאחיו של זה היה חכם גדול בתורת הרפואה ואחיו השני, הוא הרמן מינקובסקי, אחד מחכמי המתמטיקה הגדולים ביותר של כל הדורות. שני האחים היו פרופיסורים מן המנין — הצטיינות נדירה מאוד ליהודים באוניברסיטה גרמנית, ולא כל שכן ליהודים בני חוץ לארץ. אמנם מינקובסקי הרופא אנוס היה לשלם בעד זה ביהדותו; אולם חכם המתימטיקה גדול היה כל כך בקרב חבריו המלומדים, שהממשלה אנוסה היתה לותר בגללו על האנטישמיות שלה. הרמן מינקובסקי הוא החוקר שהכשיר הכשרה מתמטית בשביל מפעלו הבא של איינשטיין. מינקובסקי הוא שקבע באחד הקונגרסים המדעיים את המשאלה: מהיום והלאה אל להם לזמן ולחלל לשמש אחדויות נפרדות; אין להם זכות קיום אלא בשלמות אחדותית בלבד. משאלה זו בצורתה החותכת, הקטגורית דומה היתה לצווי זה שציוה יהושע בן נון בשעתו: „שמש בגבעון דם וירח בעמק אילון". מכס מינקובסקי, ראש האגודה, סוחר היה לפי אומנותו, אולם בעל השכלה רבה היה ובעל כשרונות רוחניים נעלים ונאה היה בכולו למשפחה מעולת כשרונות זו מקובנה הליטאית.

באגודה זו, שנספחתי אליה מיד עם בואי לקניגסברג, עמדתי בפעם הראשונה בחיי על חזיון זה מיוחד במינו בחיי ישראל, שקראתי לו „חיי תרגום שני". חברי האגודה הזאת היו ברובם משכילים עבריים, יהודים אמידים של הדור הישן. ה„גרמנים" היחידים שבחבורה היו: הרב במברגר והחזן בירנבוים, והאחרון לא היה אלא יהודי חו"ל שנתאזרח בגרמניה. לא עלה על דעתי כלל, שאף באגודה זו עלול הוא זרם של התבוללות חזקה להתקיים. ואף על פי כן הרי קם ונהיה הדבר. היו באגודה יהודים, שרצו ליעשות טבטונים, אבל מעולם לא נתקרבו אל טבטונים ממש. הללו לא היו באים במגע ומשא ובקרבה חברתית אלא עם יהודים מגורמנים, והיהודים הם שמשו להם למופת בדרכם ובהליכותיהם. לדעתי, הרי אדם שחי חיים לאומיים טבעיים בקרב בני צבורו וחברתו הוא חי חיים ממשיים, אמיתיים. ואילו העומד מן החוץ, המחקה לו לחייו של זה חי חיי „תרגום ראשון", ומי שמחקה לו לזה חי חיי „תרגום שני". בבחינת שלישי כזה היה בעיני היהודי הרוסי שחיקה את היהודי הגרמני, המחקה את הגרמני האמיתי.

שני מאורעות מכריעים, מאורעות סמל, חלו בהיותי בקניגסברג, והם שסגרו את שתי התקופות הראשונות של ימי חיי במנעול כפול וחתמו את בגרותי השלימה. בקניגסברג „גמרתי" את תלמודי וקבלתי את התואר „דוקטור", ובקניגסברג נשאתי את אשתי.

בקניגסברג נזדמנה לי השעה להכיר מקרוב את הסטודנט הגרמני ולהתבונן לחייו הפנימיים. גליתי מאחורי החיצוניות הרועשת והסואנת את הטיב הפנימי, הרציני, את השאיפה הזעומה כמעט והברורה של הצעיר הגרמני לתורה ולתעודתו בחיים. המסתכל מן החוץ, שדעתו נבוכה עליו על ידי הסתירות המדומות בחיי הסטודנט הגרמני, עמד תכופות בפני חידה קשה. באוניברסיטה — כך נדמה עליו — היתה שאיפתו העליונה של הסטודנט — שתית השכר ודו־קרב. הפנים המשורטים — אות הצטיינות לסטודנט: ככל שרבו השריטות כן עלתה חשיבותו של זה. פני הסטודנט האשכנזי למה היו דומים? לכתבת אשורית זו: כל שרבו בה סמני היתדות כן עלה ערכה של הכתובת. סטודנט שלא שתה ולא יצא לדו־קרב היה מוחרם ומנודה בעיני חבריו. אולם כאן מצווה השואל מן החוץ לשאול: מהיכן מפעליהם החשובים של הגרמנים ברשות המדעים העיוניים והשמושיים? אלמלי היו הסטודנטים הצעירים באמת כפי שנדמו על הבריות מתוך ראייה ראשונה וחטופה הרי לא היה כוח יצירה זה, פכח ורציני, של ארץ גרמניה אלא מעשה נס. אולם לא מעשה נס היה בכך. רגילים היו הסטודנטים הגרמנים לעשות את השנה הראשונה ללמודיהם במעשי ילדות אלה, מקהים את שני עצמם וזוכים לכבוד סטודנטים. משנסתיימה שנה ראשונה היו פותחים בעבודה שקטה ויסודית, מעמיקה וחודרת. העומד מן הצד לא היה רואה אלא בחצוניותם של חיי הסטודנטים, ונעלמו ממנו העובדים השקטים בלבורטוריות, בסמינריונים ובבית הספרים. ורק לימים היו מכירים בהם, בשעת עבודתם בחיים, שישיבתם באוניברסיטה לא לבטלה יצאה.

בגרמניה הכרתי גם את הסטודנט, שהיה ממית את עצמו באהלו של מקצועו בלבד — אולי הקיצוני שבטפוס־סטודנטים זה. לסטודנט היהודי הרוסי כמעט זרה היתה עבודת־מקצוע זו: מצד אחד נכספה נפשו כיסופים חזקים לדעת רחבה ומקיפה ומצד השני לא היה בטוח ביותר בעתידו, ושוב אי אפשר היה לו להתמכר בעקשנות רבה אל למוד הפרטים ופרטי הפרטים של מקצועו. בעיני הסטודנט היהודי נדמתה התעמקות זו בענף מדעי קטן, בלתי חשוב לכאורה, כתלמוד שאין לו שחר, כתלמוד מופלא ומוזר. כנגד זה ראה הסטודנט הגרמני את הצמאון הסוער של היהודי לדעת כללית הופעה בלתי טבעית ובלתי בריאה. אחד מחברי הסטודנטים הגרמנים בחר

במקצוע מיוחד של תלמודו חיי התולעת. כששאלתיו פעם, אם הוא אינו מתכונן להקדיש את עצמו לצורות הנעלות יותר של החיים ענה ואמר לי מתוך עצבות: אין החיים מספיקים עד כדי ללמוד יפה חיי התולעת. אולם חבר היה לו לחברי זה, שבחר לו למקצוע מיוחד את חיי הפיל וטיבו של זה, והיו חברים אחרים, שהקדישו את עצמם לחקר צורות אחרות של ממלכת החי, ושוב לא נעלבה אף חיה אחת בגרמניה על שלא נתעסקו בה. חברי זה צחק כדרכו הרצינית על תמימות זו של שאלתי.

בקניגסברג למדתי אף את הדומה לו לבחור הישיבה משלנו, את הנפש הרעבה למחצה, את הנפש המסורה, את הנפש היראה. נתקרבתי לתלמיד התיאולוגיה והוריתי לו פרק בלשון העברית ודקדוקה. כרובם של חבריו שומעי לקח בפקולטה הזאת לא בא לידי לימוד זה אלא משום שנפשו חשקה בתורה זו, הכהן הגרמני חי חיי עבודה קשה, חיי עוני, שאין שכר כבוד רב בחברה בצדם. שכר רב בעולם הזה כמעט מן הנמנע היה להם. ורק שאיפה איתנה, שאין לכבוש אותה ולדחותה, עשויה היתה לקשר את הסטודנט קשר עולם לאומנות זו. וידידי זה למד במסירות נפש ובחוסר פניה אישית, חמרית, כתלמיד הישיבה ברוסיה. כשיצאתי מקניגסברג קבלתי ממנו, מן הסטודנט הגרמני, לימים מכתב בלשון העברית, כתוב ברוחם ובסגנונם של הנביאים, שמבארם שתה ורוה את נפשו.

אני התקנתי את עצמי לבחינות בשלושה מקצועות: בלשונות שם (עברית, ערבית, סורית), בפילוסופיה ובספרות גרמנית. הטעמים שהניעו אותי בשעתי לפרוש מברלין ולהתישב בקניגסברג נתגלתה אמיתתם וצדקתם לימים. מלבד העבודה באגודה הקטנה, שעמדתי עליה למעלה, לא נפניתי לשום דבר אחר. שוב לא כרתי ברית ידידות עם חברים רבים. החוג החברתי בו הייתי מצוי בשעות הפנאי מלמודי קטן היה: בחוג הזה נמצאו הילנה קונהיים (שבגללה רצו חנה רוזנבלום ואחותה פאולה שאצא לקניגסברג), שמעון פליישמן, סטודנט יהודי, שהקדיש את עצמו כולו לרעיון הסוציאליסטי, ארושתו של פליישמן, מרתה ברייל, וצעירה אחת, גניה אטינגר. ידידותי עם פליישמן האריכה ימים אף לאחר יציאתי מקניגסברג ועמדה בכך למרות הניגוד שעמד בינינו בענין השקפת עולמנו החברתית. אולם מעולם לא עבדנו עבודה משותפת בתנועה צבורית אחת, ולפיכך איני יכול להשוות ידידותי זו עם פליישמן לידידות החזקה, העמוקה והחשובה, שכרתי עם חברי בשעת למודי באוניברסיטה של ברלין. סמוך לבחינות הגמר שלי באוניברסיטה נתארשנו אני והלנה קונהיים זו לזה, והנה הרגשתי שחיי נכנסו לדרגה מכרעת.

ווילים ג׳מס הסיק מתוך הסתכלות מרובות ומתוך מחקר רב היקף, שאין האיש מגיע לידי בגרות רוחנית שלימה אלא בין עשרים וחמש ושלושים, כלומר, כעבור שנים מספר אחרי שהגיע לידי בגרות גופנית. אצלי נגמר מהלך ההתבגרות השלמה בימים האחרונים לישיבתי בקניגסברג. ואני הרגשתי דבר זה הרגשה ישרה. לא הכתרה זו שהוכתרתי בתואר דוקטור — תואר ודרגה שהיו כבר אותם ימים בבחינת מעשים בכל יום — לא היא שהטילה בי פתאום ובבת אחת הרגשת סוף תקופה ותחילת תקופה חדשה בחיי. ידעתי יפה, שמהלך השכלתי אך התחיל בעצם. ואפילו לא הנשואים שמשמשו לבוא הם שהשפיעו עלי השפעה כבירה זו. הדבר פשוט היה בתכלית: מהלך ההתבגרות הגיע לידי נקודה מסוימת. הסבר אחר לחזיון זה אין עמי.

במשך זמן מה הייתי נתון יותר מדי לי ולנפשי. רעיונותי, שהיו נתונים עד כאן למציאות החיה אשר מסביבי, שינו פתאום את מהלכם ואת תכנם, ופתאום נקנתה ללבי הדעת המכאיבה והמצערת על השנים שגזו חלפו ולא שוב, על הילדות שהלכה ואינה. לכל הפחות מתוך ראיה בעבר נראתה ילדותי בעיני רבת פלאות, רבת שמש זהב, שקויה רגעים של אושר מבורך, רוויה תקוות נאצלות ונשגבות, ואף מידה מרובה של עבודה ויגיעה. השנוי שחל בי ארשת ישרה ניתנה לו בעצבות זו שתקפה אותי, בגעגועים אלה על הימים שחלפו־גזו ואינם.

יום נשואי קרב והלך. הלנה יתומה היתה מאב ואם. אחיה הבכור, הרמן קונהיים, ישב באמריקה ועמד בראש בית עסק גדול למשלוח סחורות, ושני אחיה הצעירים, מכס ופליכס, הלכו אחריו לאמריקה. הלנה צעירה היתה ממני בחמש שנים. ואף על פי שלא רב היה ההבדל בשנים ביני ובינה — די היה להכניס בלבי את ההרגשה, שזקוקה היא לעזרתי, ושאחראי אני על חייה ועל הויתה. שוב לא היה טעם לדחות לזמן רב את יום הנשואים, ואמנם חתונתנו נתקיימה בקרוב בלי שאון רב בקרנץ, בעיר קיץ על הים, בקרבת מקום לקניגסברג. מועטים היו האורחים שבאו לחתונתנו. הורי באו מסביסלוביץ והרמן קונהיים בא במיוחד מניו־יורק. שתי המשפחות זרות היו זו לזו, ושוב התיחסו זו לזו באדיבות ובנימוסין חצוניים. אך תם משתה החתונה ובאי החג שלנו נתפזרו לכל עבר.

היינה אומר באחד משיריו: האוהב בפעם הראשונה משול הוא לאל, בפעם השניה — לשוטה. מאחורי הלעג של דברים אלה גנוזה אמת עמוקה. לעתים רחוקות יאמר האדם די באהבה אחת. ולפיכך רב הוא המרחק בין מספר האלים ובין מספר השוטים בעולם: אל אחד וכמה וכמה שוטים כנגדו. אולם מצוה עלינו ליתן את

דעתנו על כך, שאהבתנו הראשונה אינה ענין של כרונולוגיה בלבד. אין החיים מתגלים גלוי כרונולוגי בלבד; מאורעות ומהוים של תקופות נפשיות שונות מתרחשים בשכבה אחת של זמן. פעמים אדם קופץ ועובר על זמנו. אם הסופר טשכוב נותן בפי אחד מגבוריו את הדברים, שאהבתו הראשונה באה בתורת אהבה שניה — הרי דבריו „מיטב השיר כזבו" רק מבחינה כרונולוגית ולא מבחינה פסיכולוגית. בעצם הדבר עלולה היתה אהבתו הראשונה לבוא כאהבה שלישית, רביעית או חמישית. אלא שאדם שואל: מה סימן והיכר ניתנו בה באהבה, באיזה מגוניה ובאיזה חזקה שלה? מה הם סימניה האמיתיים, שלא יכזבו לעולם?

מאמר חז"ל עתיק אומר, שארבעים יום לפני לידתו של אדם בת קול מכריזה ואומרת: בת פלוני לבן פלוני. צמדים צמדים יוצאות הנשמות לאויר העולם: לכל אדם חוה שלו. ומטרלינק הביע אותה מחשבה גופה ובצורה אחרת. הוא מתאר בת חוה קטנה, נחמדה, תועה בשמים. כששאלו אותה, בת כמה שנים היא, היא משיבה: „עדיין לא נולדתי". ובדבור אחר: „מינוס של שנים לה. אולם „אדם" שלה זה עכשיו נולד, והוטל עליו לרדת מטה, וחוה הקטנה נאחזת בו, שכן ארוסה היא לו מלידה. מנתקים אותה בכוח מעליו, והוא, אדם, יורד יחידי על פני הארץ. כך בגזרה עליה. גזירה נגזרה על אדם ועל חוה להפרד זה מזו, לחפש ולמצוא זה את זו.

פירוש נאה הוא לבעית עולם של אדם־וחוה. אולם הקושיה הגדולה במקומה עומדת: מה סימן עולם, בו יכיר אדם את חוה שלו, וחוה את אדם שלה? לא פתרו חידה זו לא אמני העולם העתיק ולא אמני הזמן החדש. ואף המדע — אין תשובה בפיו, כשם שאין תשובה בפי השראת הרוח האמנותית. כנראה תשאר חידה זו עד קץ הימים, עד אז יענה כל אדם ותענה כל חוה ליצרם הפנימי. ורק מועטים מהם יזכו לדעת, שיצרם הוליך אותם בדרך האמת.